

3 (5)
травень-червень
1999

ГРАНІ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
АЛЬМАНАХ

Видається з 1998 року

Основні завдання альманаху: висвітлення головних напрямків державної політики, ґрунтовне викладення теоретичних засад розвитку українського суспільства, підготовка матеріалів для організації систематичної просвітницької роботи на місцях, обговорення найактуальніших проблем сучасності.

Більшість матеріалів цього номеру альманаху присвячено одній з актуальних проблем розвитку українського суспільства - пошуку сучасної системи світогляду.

Історія 20-го століття свідчить, що неймовірні соціальні проєкти можуть бути втілені у життя. Цей період був насичений політичними революціями та соціальними конфліктами і тому проблеми ідеології багатьом бачаться тільки як непримирима боротьба ідей та політичних позицій. Між тим проблеми світогляду у найбільшій мірі відносяться до сфери науки та освіти. Визначення основних засад нового світогляду, який об'єднує більшість суспільства, є одним з головних напрямків роботи українських філософів, істориків, соціологів, політологів. Це не може бути штучно створена теорія, яка нав'язується зверху політиками чи партіями. Ідеологія являє собою теоретичне викладення реально існуючих у суспільстві уявлень про минуле, сучасне, майбутнє, вона ґрунтується тільки на дійсно існуючих в Україні соціальних, культурних, економічних відносинах.

Розраховано на науковців, викладачів, студентів, політиків, керівників підприємств та установ, державних службовців.

Альманах розповсюджується за підпискою.

У вільну продаж не надходить.

Підписатися на альманах можна в усіх відділеннях «Дніпропошти».

Підписний індекс 41703

Редакційна колегія

А.Г.Болебрух - д.і.н., проф.,
акад. Укр. академії іст. наук,
П.І.Гнатенко - д.філос.н., проф.,
член-кор. Академії пед. наук України,
В.Г.Городяненко - д.і.н., проф.,
Г.А.Заїченко - д.філос.н., проф.,
В.В.Іваненко - д.і.н., проф.,
акад. Укр. академії іст. наук,
М.М.Карабанов - д.і.н., проф.,
С.А.Квітка - к.філос.н., доц.
(гол. редактор),
С.О.Макеєв - д.соціолог.н.,
В.О.Панфілов - д.філос.н., проф.,
Ф.І.Прокоф'єв - д.філос.н., проф.,
В.І.Судаков - д.соціолог.н., проф.,
Є.І.Суїменко - д.філос.н., проф.,
Ю.П.Сурмін - д.соціолог.н.,
О.С.Токовенко - д.філос.н., проф.,
Ф.Г.Турченко - д.і.н., проф.,
В.К.Якунін - д.і.н., проф.,
О.А.Удод - к.і.н., доц.

Редакція

Головний редактор

С.А.Квітка

Заступники головного редактора:

Г.В.Константинов, К.М.Колесников

Комп'ютерне макетування

Г.В.Кузьмічова

Технічний редактор

С.В.Распопов

Друкується за рішенням Вченої ради
Дніпропетровського державного університету
Протокол № 11 від 17.06.99.

Свідоцтво ДП № 637 від 13.04.99

Засновники:

Дніпропетровський

державний університет,

Центр соціально-

політичних досліджень

Адреса: Україна, 320070,

м.Дніпропетровськ, пр.К.Маркса, 75

Телефон: (0562)744-62-78

Факс: (0562)45-11-87

E-mail: kvitka@goris.dp.ua

Редакція не завжди поділяє
думки авторів.

Статті друкуються в авторській
редакції.

При передруку посилання на
альманах «Грані» обов'язкове.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

В.В.Іваненко. Утворення СРСР і спроби цивілізованого вирішення українського питання5

О.Ю.Висоцький. Історико-порівняльний аналіз виникнення та ідеологій українського соціал-демократичного та есерівського рухів15

В.А.Гладуш. Бойова робота радянського підпілля Придніпров'я на другому етапі окупації (червень 1942 - листопад 1943 рр.)34

Д.С.Вирський. «Гетьманські чесноти»: образ полководця та державного діяча в політичній свідомості українсько-польського суспільства ХVІ ст. (за творами Ст.Оріховського-Роксолана)38

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ ТА МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ

А.В.Решетніченко. Новій Україні - нову українську концепцію управління42

С.А.Чукот. Сутність і роль громадської думки в процесах державотворення44

В.В.Баштанник. Об'єднання громадян і місцева влада: протистояння чи співробітництво52

ДО 200-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ О.С.ПУШКІНА

А.Г.Болебрух. Духовные приоритеты Александра Пушкина61

Э.И.Заржицкая. Реабилитация А.С.Пушкина в 30-е годы67

ВИБОРИ-99

Ю.П.Сурмін, Д.Ю.Нарижный. Социологические портреты кандидатов в Президенты Украины. (Днепропетровский электорат, апрель 1999 года)71

С.Н.Шевченко. Кластерный анализ как инструмент изучения общественного мнения по отношению к предстоящим президентским выборам79

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ

Р.Ю.Васковський. Осип Назарчук (1883-1940): Життя та ментальність Українського державника88

И.В.Щербак. Деловая активность еврейского населения на Дону. (конец XIX - начало XX вв.)93

А.В.Портнов. Володимир Пархоменко: штрихи до наукової біографії історика97

Г.В.Костенко. Дослідження життєдіяльності та науково-публіцистичної спадщини М.Драгоманова в працях І.Лисяка-Рудницького99

ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ

С.В.Шевцов. Онтологическая интерпретация образования у Платона105

ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ

В.Г.Городяненко. История социологии: проблемы и задачи источниковедения112

С.В.Глазунов. Фамілістичні аспекти соціальної політики в Україні...117

О.М.Корх. Ціннісні орієнтації особистості в контексті соціокультурної трансформації українського суспільства121

А.В.Демичева. Профессиональная этика в социологии: природа, специфика, профессиональные стандарты124

Ю.В.Борисова. Модернизация или трансформация: к вопросу о сущности современных социальных изменений128

И.В.Терлецкая. Социально-классовая структура общества и идеология132

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

- V.V.Ivanenko.** The Establishment of the USSR and the Ways of Ukrainian Problems' Solving5
- O.Y.Vysotsky.** Historical-Comparative Analysis of Appearance and Ideologies of the Ukrainian Social-Democratic and the Social-Revolutionary Movements15
- V.A.Gladush.** Militant Operation of the Soviet Prydniprovia Underground at the Second Stage of Occupation (June, 1942 - November, 1943)34
- D.S.Vyrsky.** «The Hetman's Honours»: the Image of the Commander and State Figure in Political Consciousness of Ukraine-Polish Society at XVI Century. (by works of St.Orihovskyy-Roxolan)38

STATE GOVERNMENT AND LOCAL SELF GOVERNMENT

- A.V.Reshetnichenko.** The New Ukrainian Concept of Government to New Ukrain42
- S.A.Chukut.** Essence and Role of Public Thought During Creation of the State44
- V.V.Bashtannik.** Organizations of the Citizens and Local Authorities: an Opposition or Cooperation52

BY 200-YEARS FROM A.S.PUSHKIN'S BIRTHDAY

- A.G.Bolebruh.** Spiritual Priorities of A.S.Pushkin61
- E.I.Zarzhitska.** A.S.Pushkin's Rehabilitation in 30s67

ELECTIONS-99

- U.P.Surmin, D.U.Narizhny.** Sociological Portraits of the Candidates to the Presidents of Ukraine. (Dnipropetrovsk electorate, April, 1999)71
- S.N.Shevchenko.** Cluster Analysis as the Instrument of Learning of Public Opinion in Relation to Forthcoming Presidential Elections79

PROBLEMS OF HISTORY

- R.U.Vaskovsky.** Osyp Nazaruk (1883-1940): Life Path and Mentality of the Ukrainian Etatist88
- I.V.Sherbakov.** Business Activity of the Jewish Population on Don. (from XIX to beginning XX cen.)93
- A.V.Portnov.** Volodimir Parhomenko: Strokes to the Scientific Biography of the Historian97
- G.V.Kostenko.** Investigation of Life Activity and Scientific-Publishing Inheritance of M.Dragomanov in I.Lisyak-Rudnitsky Works99

PROBLEMS OF PHILOSOPHY

- S.V.Shevtsov.** Anthological Interpretation of Education at Platon's Works105

PROBLEMS OF SOCIOLOGY

- V.G.Gorodjanenko.** A History of Sociology: Problems and Tasks of the Sources Studies112
- S.V.Glazunov.** The Familistic Aspects of Social Policy in Ukraine117
- O.M.Korh.** Valuable Orientations of the Person in a Context of Sociocultural Transformation of the Ukrainian Company121
- A.V.Demicheva.** A Professional Etiquette in Sociology: a Nature, Specific, Professional Standards124
- U.V.Borisova.** Modernizing or Transformation: to a Question of Essence of Modern Social Changes128
- I.V.Terletska.** Social-Class Structure of the Society and ideology132

GRANI
3(5) 1999

**Scientific-Theoretical and
Social-Political Almanac**

Established by Dniepropetrovsk
State University and Centre of Socio-
Political Research in 1998

Centre of Socio-Political Research
Address: 75, K.Marx Avenue,
Dnipropetrovsk, Ukraine, 320070
Tel.: (0562)744-62-78
Fax: (0562)45-11-87
E-mail: kvitka@goris.dp.ua

© «Grani», 1999

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

В.В. ІВАНЕНКО

УТВОРЕННЯ СРСР І СПРОБИ ЦИВІЛІЗОВАНОГО ВИРІШЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ

Іваненко Валентин Васильович – завідувач кафедри російської історії Дніпропетровського державного університету, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України

Впродовж десятиліть процес народження і утвердження СРСР незмінно зображувався у вітчизняній історіографії, засобах масової інформації, публіцистиці як тріумф національної політики комуністичної партії, ідей пролетарського інтернаціоналізму, як блискучий доказ геніальності і дальновидності вождя революції, а радянська федерація – як взірць, вищий тип організації людського співжиття в багатоетнічному просторі.

Сьогодні - все з «точністю до навпаки». Круго зміщені оціночні акценти. На хвилі радикального «оновлення» нашої відносно недавньої історії ті ж самі події та явища інтерпретуються вже зовсім інакше, переважно крізь призму суцільного негативу, породжуючи таким чином замість старих нові міфи та легенди і деформуючи суспільну свідомість, передусім молоді. В ряді публікацій за усталеною традицією західного радянознавства чітко простежується намагання авторів звести утворення союзної держави до приснозвісної формули «колонізації національних окраїн», а то і взагалі її «нелигітності». З цією метою стверджується, зокрема, що Союз, мовляв, був укладений всупереч реальному волевиявленню народів, з порушенням процесуально-юридичних норм і тому недійсний від початку. З'являється на світ і усіяко мусується й така версія: якби радянська Україна не увійшла в 1922 р. до складу СРСР, вона могла б зберегти суверенітет і уникнути наступних трагедій у вигляді голодоморів, репресій тощо.

Разом з тим, при всій строкатості поглядів і оцінок щодо історичного феномена під назвою «Радянський Союз», навряд чи можна аргументовано спростувати той очевидний факт, що з його виникненням був запропонований принципово новий варіант вирішення болючого національного питання, стрижнем якого стало виділення не однієї «титової» (на кшталт РСФФР), а відразу кількох провідних націй. Саме завдяки об'єднанню в єдиній державі вони відкрили для себе небачені горизонти соціального, економічного і духовного прогресу, вирвалися врешті-решт із вікової темряви та відсталості, перетворились у високорозвинуті республіки з передовою економікою, освітою, наукою, культурою. Спільними зусиллями братніх народів ці завоювання були відстояні у смертельному двобої з фашизмом в роки другої світової війни, забезпечено швидку відбудову зруйнованого народного господарства та його неухильне піднесення у повоєнні часи, коли СРСР став однією з наймогутніших і найвпливовіших країн світу, справжньою супердержавою (нарівні з США), без участі і згоди якої практично не мала розв'язки жодна із світових проблем, передусім воєнно-політичного характеру.

Такою є реальність, і ігнорувати її просто безглуздо, якщо дійсно прагнемо до об'єктивного відтворення картини минулого з позицій історизму і правди. Втім, як не можна забувати й про ті збочення ті свавілля в національній політиці за радянських часів, що оберталися іноді такими драмами і трагедіями, які й досі живуть незагойною раною в пам'яті народів колишнього СРСР.

Повернемося, однак, до подій 1922 р., ситуації, що склалася в «договірній федерації» та навколо неї. А вона, як вже зазначалося, була далеко не безхмарною. До того ж ускладнювали її тотальна господарська розруха в країні, злиденне існування мільйонів громадян, голод, труднощі переходу до непу, економічна і дипломатична блокада Заходу, незавершеність державотворчих процесів, аморфність діючих структур тощо. На такому фоні дедалі частіше почала «пробуксовувати», втрачати динаміку, агонізувати й сама федерація. Цілком очевидно ставала ефемерність незалежного статусу її суб'єктів. Посилювались відцентрові, сепаратистські настрої на місцях, особливо в Закавказзі і Україні, наростала опозиція уніфікаційній політиці Москви, раз у раз виникали конфлікти у стосунках

між ними, які переростали часом у досить гострі сутички на найвищому рівні. Останньою ж краплиною, що переповнила чашу терпіння національного керівництва, була, мабуть, втрата радянськими республіками, в тому числі Україною, своїх самостійних дипломатичних служб та іноземних представництв після того, як РСФРР проголосила й закріпила за собою одноосібне право виступати від їх імені на Генуезькій конференції¹.

Звичайно, таке ненормальне, двозначне становище не могло зберігатися довго. Потрібна була капітальна «ревізія» теорії і практики національно-державного будівництва з метою уточнення і конкретизації форми об'єднання, більш чіткого визначення юрисдикції національних утворень, співвідношення прав федеральних і республіканських органів влади та управління, збалансування і гармонізації їхніх інтересів. Для країни, де за переписом населення 1926 р. проживало 185 націй та народностей, це було, без перебільшення, завданням першочергової політичної ваги, від розв'язання якого істотною мірою залежав успіх чи неуспіх у створенні нового суспільства. Щоправда, згуртувати, консолідувати ці народи навколо запропонованої більшовиками загальнонаціональної ідеї виявилось справою далеко не простою, оскільки вони являли собою надто строкатий конгломерат найрізноманітніших за походженням, чисельністю, характером і умовами життєдіяльності, ментальністю, рівнем розвитку етносів. Багато з них належали до категорії так званих «розсіяних» або недостатньо визначених етнічних груп, були специфічними відгалуженнями інших спільнот.

Та незважаючи на це, для їхнього об'єднання в єдиній державі існували об'єктивні передумови, що мали глибоке історичне, економічне, політичне і духовне підґрунтя. Адже з моменту приєднання до Росії нових територій і входження в неї різних народів, що б там нині не говорили представники національних рухів, їх об'єктивно починала зв'язувати спільність історичної долі, суворі діалектика буття, необхідність спільного виживання перед лицем постійної загрози поневолення з боку ворожого зовнішнього оточення. Відбувалися міграції, перемішування населення, складався єдиний господарський організм країни, заснований на розподілі праці між регіонами, створювалась загальна транспортна мережа й поштово-телеграфна служба, формувався спільний ринок, налагоджувались культурні, гуманітарні та інші контакти. За великим рахунком, навряд чи є підстави називати Росію слідом за більшовиками «тюрмою народів».

Все це, безумовно, сприяло поступовому утвердженню у свідомості народів «інтеграційного» духу, колективістської психології, вираженням якої, певно, й став афоризм «гуртом і батька легше подужати». Натомість діяли й діаметрально протилежні - гальмуючі, дезінтеграційні фактори, стимульовані русифікаторською політикою Москви на приєднаних землях, обмеженням прав і утисками окремих національностей тощо. Але, коли справа дійшла до історичного вибору нового, докорінно відмінного від попереднього, вектора суспільно-політичного поступу гігантської за масштабами поліетнічної країни, гору взяла все-таки перша, об'єднавча тенденція, на користь якої у ході руху 1922 р. висловились більша частина населення радянських республік.

Отже, утворення СРСР не можна розглядати під кутом зору якоїсь чергової «авантюри» більшовицького керівництва, бо то був не тільки ініційований чи нав'язаний «зверху» акт, а й одночасно процес, підтримуваний «знизу». Інша річ - сама конструкція новоспеченої держави виявилась далеко не бездоганною, внаслідок чого вона зрештою не витримала випробування часом й під тиском наростаючих внутрішніх деформацій і протиріч, міжнаціональних чвар розпалася, не доживши року до свого 70-річчя. Проте це вже вирішальним чином залежало від мудрості, принциповості, політичної волі і совісті її творців та керманців. Ну а бомбу уповільненої дії під Союз було закладено ще в період його оформлення та становлення.

Нагадаємо, що у серпні 1922 р. для вироблення нової моделі федеративних відносин між радянськими республіками при оргбюро ЦК РКП(б) була створена спеціальна комісія, до якої від України увійшли: голова Раднаркому Х.Г.Раковський і голова ВУЦВК Г.І.Петровський². Формально комісію очолював В.В.Куйбишев, але фактично домінуючу роль в ній відігравав Й.В.Сталін. Саме він власноручно підготував проект резолюції ЦК під назвою «Про взаємовідносини РСФРР з незалежними республіками», згідно з яким передбачалося входження останніх до складу Російської Федерації на правах автономних утворень³. На практиці це означало остаточну ліквідацію їх декларативної самостійності й поглинення Росією, до чого після завершення громадянської війни вперто закликав Сталін, насаджуючи ідею «автономізації». В розгорнутому вигляді його позиція щодо нової союзної держави була викладена 22 вересня у листі до В.І.Леніна, котрий через хворобу не зміг взяти безпосередньої участі в роботі комісії, перебуваючи на лікуванні в Горках. Враховуючи значимість цього документа для наступної долі СРСР, а також те, що він тривалий час замовчувався

офіційною історіографією й не оприлюднювався, вважаємо за доцільне передати його зміст прямим цитуванням:

«Ми прийшли до такого становища, коли існуючий порядок відносин між центром і окраїнами, тобто відсутність всякого порядку і повний хаос, стають нестерпними, створюють конфлікти, образи і роздратування, перетворюють на фікцію так зване єдине федеративне народне господарство, гальмують і паралізують всіляку господарську діяльність в загальноросійському масштабі. Одне з двох: **або** справжня незалежність і тоді - невтручання центру, свій НКЗС, свій Зовнішторг, свій Концесійний комітет, свої залізниці, причому питання загальні вирішуються в порядку переговорів рівного з рівним, за узгодженням, а постанови ВЦВК, РНК і РПО РСФРР не обов'язкові для незалежних республік, **або** справжнє об'єднання радянських республік в одне господарське ціле з формальним поширенням влади РНК, РПО і ВЦВК РСФРР на РНК, ЦВК і економради незалежних республік, тобто заміна фіктивної незалежності справжньою внутрішньою автономією республік в розумінні мови, культури, юстиції, внутривправ, землеробства тощо...

За чотири роки громадянської війни, коли ми внаслідок інтервенції змушені були демонструвати лібералізм Москви в національному питанні, ми встигли виховати серед комуністів, всупереч своєму бажанню, справжніх і послідовних соціал-незалежників, які вимагають справжньої незалежності у всіх смислах і розцінюють втручання Цєка РКП як обман і лицемірність з боку Москви. Ми переживаємо таку смугу розвитку, коли форма, закон, конституція не можуть бути ігноровані, коли молоде покоління комуністів на окраїнах гру в незалежність відмовляється розуміти як гру, вперто приймаючи слова про незалежність за чисту монету й так само вперто вимагаючи від нас проведення в життя букви конституції незалежних республік»⁴.

Коментарі тут, як кажуть, зайві. Відзначимо лише, що в процитованому документі виразно простежуються не тільки особисті погляди Сталіна, але й контури майбутньої генеральної лінії комуністичної партії в національному питанні. Дорого довелося заплатити українському та іншим народам СРСР за таке бачення перспектив взаємодії радянських республік у ході практичного здійснення національної політики, побудованої на засадах дуалізму, подвійної моралі, «гри в незалежність». Ось де, гадаємо, виток їхніх численних бід та негараздів, покладених на вітвар сталінської ідеології «автономізації». Адже генсек, як відомо, слів на вітер кидати не любив і від цієї ідеї не відмовився, наполегливо реалізуючи її протягом всього життя.

Цікавий штрих: аби підсилити свої аргументи «підтримкою з місць», Сталін додав до вказаного листа на ім'я Леніна записку першого секретаря ЦК КП(б)У Д.З.Мануїльського від 4 вересня, де той, повністю солідаризуючись з «кремлівським горцем», пропонував радикально переглянути існуюче становище в сфері міжнаціональних відносин «у напрямі ліквідації самостійних республік і заміни їх широкою реальною автономією...»⁵.

Натомість Сталін навіть не натякнув на те, що полярно протилежну точку зору в даному питанні мав інший український лідер - Х.Г.Раковський, який ще під час роботи спецкомісії ЦК з відкритим забралом виступив проти «злиття» республік в РСФРР, за збереження їхнього суверенітету. Критикуючи щойно схвалений більшістю її членів сталінський проект утворення єдиної держави, голова Раднаркому України писав, зокрема, у доповідній записці в ЦК РКП(б) 28 вересня 1922 р.: «Замість того, щоб довести розпочате будівництво до кінця, поставивши ясно й чітко питання про форми нашого державного життя та про побудову наших центральних органів, замість того, щоб виробити справжню федерацію, яка забезпечувала б для всіх однакові умови революційного будівництва, об'єднала б робітничий клас усіх національностей Росії на засадах рівноправності, **даний проект обминає це завдання.**

...Найголовніше питання залишається - питання про вироблення суворо централізованої, але федеральної системи управління, в якій правильно були б захищені інтереси республік і вони користувалися б певною автономією». З урахуванням викладеного Раковський пропонував вважати висновки комісії неостаточними й констатував: «Питання потрібно поставити знову і розв'язати в усьому його обсязі відповідно до постанов партійних з'їздів»⁶.

Важко сказати, як відреагували у вищому партійному штабі на цю записку. Достеменно лише відомо, що напередодні схожі думки з приводу об'єднання висловив і Ленін, причому, певно, не без впливу того ж Раковського, з яким місяць тому мав зустріч в Горках. Ознайомившись з протоколами засідань комісії і матеріалами обговорення ухваленого нею проекту в ЦК компартій республік, він надіслав 26 вересня листа членам політбюро, де рішуче засудив «надто поспішні» дії Сталіна, викрив помилковість і шкідливість висунутого ним плану «автономізації» й запропонував принципово іншу

схему вирішення питання, а саме: добровільне об'єднання всіх республік, включаючи РСФРР, в новому державному утворенні на основі реальної рівноправності та максимального збереження їх суверенних прав. «Ми, - писав В.І.Ленін, - визнаємо себе рівноправними з Українською СРР та ін. і разом і нарівні з ними входимо в новий союз, нову федерацію, «Союз Радянських Республік Європи і Азії». Й далі: «Важливо, щоб ми не давали поживи «незалежним», не знищували їх **незалежності**, а створювали ще **новий поверх**, федерацію **рівноправних республік**»⁷.

Судячи з усього, це була чи не остання активна спроба вождя, котрий через хворобу поволі відходив від керівництва партією і країною, якимось чином вплинути на стрімкий перебіг державних справ. Конкретно «виправити становище» і підготувати альтернативний сталінському проект В.І.Ленін доручив своєму заступнику Л.Б.Каменеву. І хоч той сам не мав твердих переконань в галузі міжнаціональних відносин, тим не менш з поставленим завданням справився, внівши невдовзі на розгляд пленуму ЦК РКП(б) новий варіант, складений за ленінською формулою, що передбачав договірний спосіб об'єднання республік. 6 жовтня 1922 р. у такому вигляді він був прийнятий. В постанові пленуму вказувалося: «Визнати за необхідне укладення договору між Україною, Білорусією, федерацією Закавказьких республік і РСФРР про об'єднання їх в «Союз Соціалістичних Радянських Республік із залишенням за кожною з них права вільного виходу зі складу Союзу»⁸. Доречно сказати, що в той же день Ленін написав Каменеву записку такого змісту: «Великоруському шовінізмові оголошую бій не на життя, а на смерть. Як тільки звільнюсь від проклятого зуба, з'їм його всіма здоровими зубами.

Треба **абсолютно** домогтись, щоб у союзному ЦВК **головували** по черзі
росіянин,
українець,
грузин і т.д.
Абсолютно!»⁹

На пленумі була затверджена конституційна комісія під головуванням Й.В.Сталіна, яка передусім розглянула одне з ключових питань – про розмежування владних повноважень між суб'єктами Союзу і федеральним центром. Комісія висловила за формування наркоматів трьох типів: так званих злитих, об'єднаних і автономних. Перші з них (ДПУ, Держбанк, Верховний суд), володіючи «безроздільною владою», мали діяти на всій території нової федерації, в тому числі у кордонах республік. Об'єднані наркомати відрізнялись від злитих тільки тим, що підпорядковані московським колегіям відповідні республіканські підрозділи діставали назву наркоматів. Статус самостійних управлінських ланок в республіках зберігали шість наркоматів: юстиції, внутрішніх справ, землеробства, освіти, охорони здоров'я та соціального забезпечення¹⁰. Згодом така структура управління була втілена в життя у новоствореній союзній державі.

Тим часом на місцях продовжувалися дискусії навколо моделі майбутнього державного устрою, і найбільш гострих форм вони набрали в Грузії, лідери якої всупереч рішенням жовтневого пленуму ультимативно наполягали на прямому входженні республіки у Союз, а не в складі Закавказької федерації, вважаючи останню нежиттєздатною (що, між іншим, пізніше й підтвердилося). Пристрасті зайшли так далеко, що глава Закрайкому РКП(б) Г.К.Орджонікідзе якимось вдався навіть до рукоприкладства, з'ясовуючи стосунки із своїм опонентом. Цей випадок дістав широкий розголос як «грузинський інцидент». Дізнавшись про нього, Ленін вимагав зразково покарати Орджонікідзе й тим самим публічно показати, що подібні речі неприпустимі. Але вражений новим приступом хвороби, вождь вже не зміг довести справу до справедливого кінця. Створена з його ініціативи для розслідування інциденту комісія на чолі з Ф.Е.Дзержинським виправдала дії Закрайкому й піддала осуду грузинський ЦК, що, однак, не зняло напруженості у відносинах Москви з Тифлісом. Не виконав ленінського прохання «взяти на себе захист грузинської справи на ЦК партії»¹¹ й Л.Д.Троцький, який нічого не вдіяв ні в ЦК, ні на XII з'їзді партії, де розглядалося національне питання.

В Україні між тим події розгорталися за іншим сценарієм. Протягом жовтня - листопада тут пройшли численні мітинги, збори трудящих, сесії і з'їзди рад, а 10 грудня у Харкові відкрився VII Всеукраїнський з'їзд рад, делегати якого схвалили Декларацію про утворення Союзу РСР, проект основ Конституції СРСР і звернулися до всіх республік із закликом негайно розпочати процедуру юридичного оформлення єдиної держави¹².

Почин був підтриманий, і 30 грудня 1922р. у Москві відбувся I Всесоюзний з'їзд рад з участю делегацій України, РСФРР, Білорусії та ЗСФРР, котрий сповістив про виникнення на політичній карті світу нового державного об'єднання - Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Будувалося

воно по моделі, опрацьованій в Закавказзі. Були затверджені Декларація про утворення СРСР й Союзний договір, де визначалися причини і принципи об'єднання, а також норми взаємовідносин між республіками в новій державі. Формально вона засновувалась як федерація суверенних республік із збереженням права вільного виходу і відкритим доступом в неї. Проте механізм «вільного виходу» не передбачався. В компетенцію Союзу передавались питання зовнішньої політики, зовнішньої торгівлі, фінансів, оборони, шляхів сполучення, зв'язку. Решта сфер залишалася у веденні союзних республік. Вищим органом державної влади в країні оголошувався Всесоюзний з'їзд рад, а у перервах між його скликаннями - ЦВК СРСР, що складався з двох палат : Союзної ради і Ради національностей. Відповідно до кількості суб'єктів федерації було обрано чотирьох голів ЦВК, від України - Г.І.Петровського¹³. У період між сесіями ЦВК всі його повноваження автоматично переходили до Президії ЦВК. Верховна виконавча і адміністративна влада зосереджувалася в загальносоюзному уряді - Раднаркомі СРСР, який був наділений ще й деякими законодавчими функціями.

Тривалий час вважалося хрестоматійною істиною, що з втручанням Леніна вдалося якщо не повністю подолати існуючі розходження у підходах до формування Союзу, то принаймні істотно пом'якшити їх, вивести цей архіважливий процес з глухого кута сталінської «автономізації», спрямувати його у русло конструктивного державотворення в інтересах усіх народів країни, в ім'я побудови соціалізму. І дійсно, під тиском «знизу», перш за все з боку України та Грузії, Сталін змушений був до пори до часу відступити від своїх амбіційних намірів, піти на певний компроміс з «націоналами» й вождем, і СРСР виник під гаслами вірності ленінським настановам та побажанням.

Але чому тоді аж до середини 50-х років не побачила світ поряд з цілою низкою інших стаття В.І.Леніна «До питання про національності або про «автономізацію», написана в день роботи I з'їзду рад СРСР? Чи не тому, що вона з початку й до кінця буквально пронизана невдоволенням автора усією історією, пов'язаною з утворенням союзної держави, несвоєчасною витівкою Сталіна, котра, на його думку, «завела всю справу у болото», тим, що не дали очікуваного ефекту його спроби «розібратись» з проявами великоруського шовінізму, покарати винуватців «грузинського інциденту». Висловивши жаль, «що не втрутився досить енергійно і досить різко в горезвісне питання про автономізацію, яке офіційно називають, здається, питанням про союз радянських соціалістичних республік»¹⁴ (в такому ототожненні двох понять, можливо, й криється розгадка довгого замовчування статті), Ленін, схоже, вже й сам розумів, що втрачає важелі управління партією і державою, оскільки навіть «епохальні» події типу заснування СРСР проходили по суті без нього. При цьому він усвідомлював й те, що хоч його ідею про необхідність узасадничення так званої «двоповерхової федерації» було прийнято без вагань і суперечок, вона не дістала фактичного закріплення у практиці будівництва нової держави, а значить, має хіба що декларативну вартість. Ось, чому, мабуть Ленін рекомендував розглянути можливість повернення на черговому з'їзді рад до проблеми утворення СРСР з тим, щоб зберегти союз тільки для двох відомств - дипломатичного і військового, а в усіх інших сферах життя відновити реальну самостійність радянських республік.

Втім, Сталін й не збирався всерйоз прислухатися до цих пропозицій, іронічно інтерпретуючи їх як прояв «національного лібералізму»¹⁵. Адже його позиція в національному питанні на відміну від ленінської майже не змінилася. Він був і залишався палким прибічником централістської держави унітарного типу, крутих адміністративних рішень в національній політиці, і щонайменше у боротьбі проти місцевого «буржуазного націоналізму». Не заперечуючи на словах федеративної форми державності, генсек і його команда на ділі продовжували вперто гнути свою лінію, реалізуючи ідею «автономізації», тобто «прив'язуючи» формально рівноправні республіки до Росії. Стрижнем і політичним гарантом функціонування такого союзу виступала очолювана Сталіним єдина комуністична партія з її «філіями» - організаціями на місцях й беззастережною внутріпартійною дисципліною, вимоги до якої помітно зросли після прийняття X з'їздом РКП(б) резолюції «Про єдність партії». Саме вона через московський ЦК виробляла і здійснювала обов'язковий для всіх членів федерації тактико-стратегічний курс, поступово займаючи монопольне становище в країні, трансформуючись у своєрідний державний інститут, в «керівну і спрямовуючу силу» радянського суспільства. Генетичність взаємозв'язку цілком очевидна: зійшла з арени КІРС – не стало й СРСР.

Разом з тим, попри все вищесказане, утворення союзної держави містило в собі чимало позитивних потенцій, особливо в період непу, коли ще далеко не все залежало від Сталіна та його найближчого оточення і не існувало жорсткої централізованої планово-розподільчої (читай: бюрократичної) системи. В цьому сенсі виникнення СРСР слід розглядати не як кінцевий, завершальний акт національно-державного будівництва, а як перший важливий крок у розв'язанні

національного питання, як певну перспективу розвитку національних відносин в рамках союзного об'єднання, котра не знайшла свого повного втілення, головним чином внаслідок постійно існуючого розриву між словом і ділом, гаслами і реальною конкретикою життя.

Невідповідність федеративного фасаду новостворюваної держави та унітаристського керівництва нею викликала бурхливу дискусію на XII з'їзді РКП(б) у квітні 1923 р., на порядку денному якого востаннє в історії такого роду партійних форумів стояло питання «Національні моменти в партійному і державному будівництві». Перипетії його обговорення докладно висвітлені в ряді публікацій¹⁶. Аби не повторюватись, нагадаємо лише, що справжній бій Сталіну на з'їзді спробували дати Х.Г. Раковський, М.О. Скрипник (тодішній нарком юстиції України) та деякі інші делегати, підтримані М.І. Бухарінім. Глибокою тривоگوю і болем перед фатальною невідворотністю міжнародних чвар, породжуваних недалекоглядною, хибною політикою центральних органів в національному питанні, був пройнятий, скажімо, виступ Раковського, котрий відверто попереджав: «Це одне з тих питань, яке віщує громадянську війну, якщо ми щодо нього не виявимо необхідної чуйності і необхідного розуміння»¹⁷. При цьому він ратував, насамперед, за розширення правового простору для максимального вияву економічної ініціативи регіонів, забезпечення їх реальної самостійності у вирішенні своїх внутрішніх проблем, закликаючи «... відібрати у союзних комісаріатів дев'ять десятих їхніх прав і передати їх національним республікам»¹⁸. Подібні міркування, спрямовані на налагодження нормальних взаємин всередині Союзу й посилення боротьби з рецидивами великодержавного шовінізму, висловили Бухарін¹⁹ і Скрипник²⁰. Проте їх застереження та пропозиції не знайшли адекватної реакції серед делегатів, і дебати, що проходили під головуванням Сталіна, закінчилися повною поразкою «бунтівної трійці», зміцненням позицій генсека. Вказавши при обговоренні проекту резолюції, що група товаришів на чолі з Бухарінім і Раковським «надто роздула значення національного питання, перебільшила його...»²¹, Сталін твердо заявив, що не поділяє поглядів тих, хто роздає всілякі обіцянки «націоналам», розшаркуючись перед ними з високих трибун. «Право на самовизначення, - констатував він, - не може і не повинне служити перепорою справі здійснення права робітничого класу на свою диктатуру. Перше повинне відступити перед другим»²².

Через рішучу протидію Сталіна не вдалося українській делегації (Х.Г. Раковський, М.О. Скрипник, заступник голови РНК М.В. Фрунзе, нарком освіти Г.Ф. Гринько та ін.) добитись бажаного і на IV нараді в ЦК РКП (б) з відповідальними працівниками національних республік та областей у червні 1923 р., коли була заблокована внесена нею концепція «нового етапу федерації», основу якої складав щойно схвалений Президією ВУЦВК і Раднаркомом УСРР український проект Конституції СРСР. Звичайно, з висоти сьогодення неважко здогадатись, що запропоновані підходи навряд чи змогли б надійно забезпечити суверенітет республік. Тим більше, що самій концепції бракувало свіжості і ясності в ряді фундаментальних чинників національно-державного будівництва. Зокрема, в ній явно абсолютизувалися механізми державності, а питання про широкий розвиток місцевого самоврядування на радянському ґрунті взагалі не піднімалося. Однак, як вважає професор Л.П. Нагорна, і при такій половинчатості пропозицій України в разі їх запровадження у практичну площину можна було розраховувати на головне – ліквідацію монополії центру на прийнятті політичних рішень без погодження з республіками, що, в свою чергу, могло б дати імпульс для оновлення основоположних принципів і засад національної політики, послідовного проведення курсу на коренізацію апаратів, реформування національно-культурної сфери тощо. Водночас, резюмує дослідниця, конструктивна позиція українського керівництва могла б стати базою для тверезого прогностичного аналізу всього комплексу партійно-державних директив в галузі міжетнічних відносин, ухвалених протягом 1922-1923 рр.²³ У зв'язку з цим не можна не погодитись з висновком московського історика А.П. Ненарокова: «Відмова від спроб реального врахування практики національно-державного будівництва ... завела політику партії в національному питанні у лабіринт хибних побудов, фальшивих декларацій, викликала розпад Союзу, який відтворив у 1922 р. імперські структури в нових формах»²⁴.

Виникає резонне запитання: чому ж все-таки досить помірковані і зважені пропозиції українських урядовців були буквально «в штики» зустрінуті на кремлівському Олімпі, а їхні носії піддані справжньому остракізму? Думається, скоріш за все тому, що вони супроводжувалися гострою критикою тієї моделі управління країною, котру вдалося протягти глашатаям «автономізації» в ході утворення СРСР. Саме представники України задавали тон у полеміці на нараді²⁵, саме їх солідарний виступ становив неабияку небезпеку для бюрократичної верхівки щойно створеного Союзу, режим всевладдя якої утверджувався в країні, стаючи дедалі помітнішим. Не бажаючи більше миритися з

опозицією окраїн заходам центру, Сталін вирішив покласти край «дипломатичним іграм» й відкритим текстом зажадати від місцевих комуністів випробуваної більшовицької рішучості і безкомпромисності передовсім у боротьбі з націоналізмом. «Слід пам'ятати, - наголошував він, - що наші коморганізації на окраїнах, у республіках та областях, можуть розвинутися й встати на ноги, зробитися справжнім інтернаціоналістичним марксистським кадром тільки у тому випадку, якщо вони подолають націоналізм, ... якщо будуть у змозі встояти проти того націоналістичного віяння, яке суне в нашу партію на окраїнах, суне, тому що віддроджується буржуазія, зростає неп, ... є пережитки великоруського шовінізму, існує вплив закордонних держав..., що підтримують всіляко націоналізм. Боротьба з цим ворогом у республіках і областях є тією стадією, котру повинні пройти наші національні коморганізації...»²⁶.

Отже, «стрілки» були переведені, «ворога» знайдено, на «підступи» і «каверзи» якого тепер можна списати чимало життєвих негараздів за власні помилки та прорахунки. Парадоксально, але факт: всього через два місяці після XII з'їзду РКП(б) була по суті ревізована його лінія на всемірне сприяння розвитку національних процесів в країні. Замість цього Сталін зі своїми підручними зробив ставку на шельмування і усунення з політичної арени тих, хто наполегливо обстоював ідею нового типу федерації, повнокровного союзу республік із збереженням їх реальної суверенності. Для досягнення цієї мети використовувалися різні засоби - від заохочення незгод на місцях до залякування кадрів жупелом «націонал-ухильництва». І хоч до застосування масових репресій тоді ще не дійшло, тим не менш прецедент було створено на тій же червневій нараді 1923 р., де першим пунктом, вочевидь для остраху інших, поставили справу виключеного напередодні з партії й заарештованого лідера татарських комуністів М.Х.Султан-Галієва, одного з найактивніших критиків сталінської «подвійної бухгалтерії» в національній політиці²⁷.

Не залишився Сталін в боргу, звісно, й перед українськими керівниками, які наважились сміливо виступити проти нього, вимагаючи розставити всі крапки над «і» у болючому питанні неузгодженості форми і змісту новоспеченої держави. Причому прямий тиск на них в його промові дивовижно сполучався з відвертим пересмикуванням їхніх поглядів та висловлювань, тобто таким підходом до інтерпретації дійсності, який Троцький пізніше назве «сталінською школою фальсифікацій». Проте Рубікон, так би мовити, був пройдений, бо обстановка в партії на той час склалась така, що останнє слово вже було за генсеком. Тому, мабуть, ніхто всерйоз й не перечив Сталіну, спостерігаючи, як він буквально топче Раковського, безпідставно звинувачуючи того у «конфедералізмі»²⁸, і Скрипника, закидаючи йому, що нібито «затіняє» небезпеку з боку «українного націоналізму»²⁹, грубо спотворюючи позицію України в цілому.

Ясна річ, після такої «артпідготовки» і навішування ярликів дні перебування на високих постах для найбільш завзятих українських опозиціонерів були злічені. Насамперед з подачі Сталіна з України усунули Раковського, відправивши його у «дипломатичне заслання» спочатку до Лондона, а потім до Парижа. Досить влучно охарактеризував мотиви цієї «роківки» Троцький, підкресливши, що Сталіну «для спрощення й полегшення дальшої боротьби виявилось найзручнішим відірвати Раковського від українського і взагалі радянського ґрунту, перетворивши його у посла»³⁰. Жодних сумнівів щодо істинних причин свого переміщення не мав й сам Християн Георгійович, котрий у листі до Сталіна відверто писав, що воно стало «продовженням тієї тактичної лінії, метою якої є ліквідація мене як партійного і радянського працівника»³¹. І все ж, як вірно зауважують деякі науковці³², Раковський недооцінив супротивника: точно розрахований удар був націлений не тільки проти голови Раднаркому УСРР, на його особисте дезавування, а й що найголовніше, мав своїм призначенням деморалізацію всієї української опозиції. Швидкість же здобуття ефекту навіть перевершила сподівання. Варто ознайомитись з матеріалами червневого пленуму ЦК КП(б) У 1923 р., щоб переконатися - удар влучив у ціль, оскільки від булої одностайності партеліти України в питаннях союзного будівництва не лишилося й сліду. Гору в керівному ядрі взяли елементарний прагматизм, побоювання за кар'єру, відчуття безсилля перед всемогутнім центром.

Таким чином, спроби українського керівництва відстояти у ході становлення Союзу РСР суверенітет республіки при недоторканості базових опор федерації зазнали невдачі. Разом з тим, ця поразка аж ніяк не принижує значущості його пропозицій в плані теорії створення високомобільної поліетнічної держави рівноправних і суверенних республік. Адже Х.Г.Раковський та його однодумці висунули і обґрунтували принципово нову теоретичну модель державного ладу, яка явно не вписувалася у звичні федералістські канони, розширивши горизонт науково-правового пошуку найбільш оптимальної формули державотворення в конкретно-історичних умовах того часу. При

всій незавершеності розробки цієї моделі і недостатньо чіткій окресленості авторських позицій закладена у Декларації прав народів Росії ідея «народного суверенітету» (що перегукується в загальних рисах з сучасною концепцією «подвійного суверенітету», котра ефективно діє, приміром, у США) обростала в ній живою плоттю й розглядалася як норма цивілізованих зносин між центром і регіонами. Квінтесенцією ж її Л.П.Нагорна вважає те, «що кардинальні для Союзу питання співвідношення централізації і децентралізації пропонувалося розв'язувати демократичним, договірним шляхом»³³. Гадаємо, історія СРСР могла б скластися інакше, якби його «архітектори» прислухалися до українських застережень, забезпечивши в новому державному утворенні суверенні права республік. Та, на жаль, цього не сталося, і в результаті федерація по формі лишилася імперією по суті, надцентралізованою унітарною державою, в якій від суверенітету республіканського рівня з часом збереглася хіба що державна атрибутика (конституції, уряди, законодавство, символіка тощо).

На фоні гострої полеміки з національного питання, розгорнутої на XII з'їзді РКП(б) і нараді в ЦК 1923 р., дещо в тіні знаходився процес законодавчого оформлення Союзу, який проходив у більш спокійній атмосфері (особливо після вжиття каральних санкцій щодо надто «гарячих націоналів»), хоч і не без впливу дискусій, й завершився, як відомо, прийняттям на II Всесоюзному з'їзді рад 26 січня 1924 р. першої Конституції СРСР. Підвалини її складала ті ж самі Декларація і Договір, ухвалені попереднім установчим з'їздом, щоправда, з деякими поправками В.І.Леніна. Конституцію УСРР було затверджено у травні 1925 р. на IX Всеукраїнському з'їзді рад. Здебільшого вона дублювала положення загальнофедерального Основного закону, згідно з яким повноваження між Союзом і республіками розподілялись таким чином, що реальна влада належала союзним відомствам, причому не тільки у військовій та дипломатичній, а і в інших сферах. Тож саме вони мали по суті всю повноту влади і у внутрішній, і в зовнішній політиці, за винятком культурної і мовної галузей. Як бачимо, ленінські рекомендації були проігноровані, внаслідок чого продекларований з кремлівських висот суверенітет республік перетворився у фікцію, декоративний фасад держави, яким до пори до часу підтримувалося її паблісіті. Ще раз наголосимо, за формою СРСР утворювався як федерація рівноправних республік. Однак відсутність у його назві слова «федеративний» навряд чи виявилася випадковою, бо з самого початку очевидними були доцентрові тенденції, а відтак, напевно, ніхто не мав ілюзій щодо збереження провідної ролі Росії в оновленому державному об'єднанні. На думку відомого західного радянолога Е.Карра, «СРСР – це всього лише розширений варіант РСФФР, важіль для підпорядкування їх (радянських республік. - Авт.) централізованій владі Москви»³⁴. Якщо ж врахувати територіальний фактор, чисельність населення і членів РКП(б), а також те, що на союзні органи були перейменовані російські, ставши тим самим не тільки фактично (що спостерігалось завжди), а й юридично вищими порівняно з органами влади на місцях, то конституційний статус РСФФР як однієї з рівних республік виглядав щонайменше позірним. В такій ситуації, за образним виразом англійського історика Дж.Хоскінга, «тільки воістину танкова броня конституційних гарантій могла відвернути домінування Росії в Радянському Союзі»³⁵. А їх-то, цих гарантій, якраз і не було передбачено в механізмах Основного закону. Звідси Конституцію СРСР 1924 р. можна з досить високим ступенем вірогідності назвати ленінською за формою, але сталінською за змістом.

Проте, як зауважує італійський дослідник Дж.Бофора, було б невірно стверджувати, що Сталіну вдалося безроздільно утвердити в Союзі свої наміри та плани. Дійсно, його погляди і практичні дії справили вирішальний вплив у ході наступного поступу СРСР, але це сталося вже тоді, коли влада генсека зробилася настільки неосязною й незаперечною, що сам Радянський Союз став набагато більше походити на державу автономістського типу, ніж на ту, яка вбачалася Леніну. Та у 1923р., акцентує Бофора, до цього ще було далеко. Априорі ж для нього, що народження СРСР являло собою синтезований підсумок «зіткнення різних тенденцій, зіткнення, яке відбулося в епоху, коли ще можна було міряться силами у відкритій дискусії в компартії»³⁶.

Безсумнівно, Сталін зі своїм оточенням не міг не враховувати цих обставин, наявності протидіюючих сил в партії і суспільстві, під тиском яких значною мірою змушений був вносити певні корективи у парадигму власного світосприйняття, лінію поведінки, у політичний курс держави, погодившись, зокрема, на компромісний варіант спочатку при утворенні Союзу, а потім і при проведенні політики так званої «коренізації», проголошеної XII з'їздом. Як свідчать документи та сучасники, ці внутрішні «маневри» далися йому нелегко. Тим паче, що вони не підтверджують тезу про радикальні зрушення в позиції Сталіна щодо «націоналів», оскільки вже з другої половини 20-х років він практично повернувся «на круги своя» в оцінці їх задумів та сподівань.

Не вдаючись у деталі висвітлення процесу українізації,³⁷ відзначимо лише, що ця політика

сприяла розширенню сфери використання української мови, збереженню національних традицій, звичаїв, цінностей, підготовці, вихованню і висуванню кадрів корінної національності, врахуванню національної специфіки і самобутності при формуванні партдержапарату, організації мережі шкіл, вузів, культосвітніх закладів, виданні книг, газет, журналів, поверненню в Україну з-за кордону діячів науки і культури тощо. Одночасно докладалося максимум зусиль для всебічного розвитку національних меншин, що мешкали в Україні. Загалом в ті роки було зроблено чимало, про що вже у 1927 р. з задоволенням говорив В.П.Затонський: «Ми маємо безумовно значні досягнення в справі українізації. Але основним досягненням за останній рік слід вважати безперечно зрушення в свідомості партійних мас щодо розуміння змісту та потреби українізації»³⁸. Додамо: навіть відвертий русофіл Л.М.Каганович, перебуваючи на посаді генерального секретаря ЦК КП(б)У (1925-1928 рр.), цілком пристойно вивчив українську мову, спонукаючи до цього інших партійних і державних діячів України»³⁹. Не випадково О.Субтельний назвав 20-і роки як «золотий вік української нації»⁴⁰.

Натомість українізація, що викликала закономірне пробудження національної свідомості, прагнення українства до самовираження, самоутвердження, супроводжувалася гальмуючими факторами, перш за все з боку Москви. Особливо її непокоїло те, що національно-культурна реформа здійснюється тут ніби спонтанно, стихійно, поза контролем парторганізацій, а тому й не забарилася критика «крайнощів в українізації» на другій сесії ЦВК СРСР у квітні 1926 р., заява Г.С.Зінов'єва про те, що українізація, мовляв, «суперечить нашій національній політиці, б'є по нашій лінії в цьому питанні, допомагає петлюрівщині»⁴¹. Не залишався осторонь і Сталін, вбачаючи в ній «небезпеку Москві»⁴².

Власне, ці висловлювання й стали приводом для «виявлення» в Україні «махрових націоналістів» в особах наркома освіти О.Я.Шумського, письменника М.Г.Хвильового, економіста М.С.Волобуєва, після таврування яких доба національного відродження українського народу по суті перервалася. І.М.Дзюба у своїй книзі «Інтернаціоналізм чи русифікація?» зазначає, що «вже через кілька років цій політиці було покладено край, і були усунені люди, що її провадили. Це було зроблено Сталіним всупереч ухвалам Комінтерну (зокрема, його V конгрес у червні-липні 1924 р. вказував: «Українське питання є одним з найважливіших національних питань Середньої Європи.»⁴³ - Авт.) і партійних з'їздів, було зроблено мовчки, «тихо», без жодного обґрунтування, теоретичного чи політичного»⁴⁴. Врешті-решт, згортання українізації наприкінці 20-х років, яке мало своїм продовженням репресії щодо мільйонів українців, обернулося не лише втратою останніх ознак суверенності України, але й катастрофічним знищенням інтелектуального потенціалу суспільства, генофонду нації, що негативно позначається донині.

Отже, саме Україні судилося стати одним із перших політичних полігонів новоствореного Союзу, де випробовувалися сталінські підходи, що логічно впливали з його «подвійної бухгалтерії» в національному питанні, ідеї «автономізації», котра багато в чому живила романтичні надії кремлівських можновладців, стаючи дедалі популярною і помітною у практичній площині функціонування СРСР.

Примітки:

1. Див.: Хоскінг Дж. История Советского Союза. 1917-1991 гг. М., 1994. С. 119.
2. Образование Союза Советских Социалистических Республик. Сб-к документов. М., 1972. С. 295-296.
3. Див.: Чехович В.А. Образование и развитие Союза ССР. К., 1982. С. 18.
4. Известия ЦК КПСС. 1989. №9. С. 198-199.
5. Цит. за: Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. К., 1993. С. 15.
6. Там же.
7. Ленін В.І. Про утворення СРСР // Повне збір.тв. Т.45. С.201,202.
8. Комуністична партія Радянського Союзу в революціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1979. Т.2. С.400-402.
9. Ленін В.І. Записка Л.Б.Каменеву про боротьбу з великодержавним шовінізмом // Повне збір.тв. Т.45. С.203.
10. Кульчицький С. Вказ. праця. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). К., 1996. С.289.
11. Ленін В.І. Л.Д.Троцькому 5 березня 1923 р. // Повне збір.тв. Т.54. С.329.
12. Съезды Советов в документах. 1917-1936. М., 1960. Т.2. С. 151-155.

13. Див.: Якубовская С.И. Развитие СССР как союзного государства (1922-1936гг.).М.,1972. С.26.
14. Ленін В.І. До питання про національності або про «автономізацію»//Повне зібр.тв. Т.45. С.339.
15. Див.: Ахмедов М.С. В.И.Ленин и образование Союза ССР// Вопросы истории КПСС. 1962. №6. С.34.
16. Докладніше про це див.: Фатеев Л.С. Х.Г.Раковский. К.,1989; Волковинський В.М., Кульчицький С.В. Християн Раковський. Політичний портрет. К.,1990; Мельниченко В.Е. Раковский против Сталина. М.,1991; Салига Л.П. Боротьба Х.Г.Раковського за розширення прав України під час конституційного оформлення СРСР// Укр.іст. журн.1992. №1; Ненароков А.П. Крах попыток прогностического анализа межнациональных отношений // Отечественная история. 1992. №2 та ін.
17. Двенадцатый съезд РКП(б), 17-25 апреля 1923 г.: Стенограф.отчет М.,1968. С.576.
18. Там же. С.581 -582.
19. Там же. С.237.
20. Там же. С.572.573.
21. Там же. С.649.
22. Там же. С.650.
23. Див.: Нагорна Л.П. Позиція України у новоствореній союзній державі: 20-і роки крізь призму 90-х // Укр.іст.журн. 1993. №1. С.7-8.
24. Ненароков А.П. Указ.соч.С.22.
25. Див.: Четвертое совещание ЦК РКП(б) с ответственными работниками национальных республик и областей в Москве 9-12 июня 1923 г.: Стенограф.отчет. М., 1923. С.39, 47-50, 89, 90, 206, 207, 222, 223, 231-234.
26. Там же. С.67-68.
27. Известия ЦК КПСС.1990. №10.75-88.
28. Четвертое совещание ЦК РКП(б)...С.234.
29. Там же. С.227.
30. Цит.за: Мельниченко В.Е. Указ.соч. С.4.
31. Цит.за: Фатеев Л.С. Указ.соч.С.39.
32. Див: Нагорна Л.П. Позиція України... С. 10.
33. Там же. С. 13.
34. Карр Э.Х. Русская революция отЛенина до Сталина. 1917-1929. М.,1990.С.48-49.
35. ХоскингДж. Указ.соч.С.122.
36. Боффа Дж. История Советского Союза. М.,1994.Т.І.С.188.
37. Докладніше про це див.: Авторханов А. Империя Кремля. Советский тип колониализма. Вильнюс, 1990; Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. К., 1991; Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-і роки). К., 1991 та ін.
38. Цит.за: Шаповал Ю.І. Вказ.праця.С.20.
39. Див.: Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні. Едмонтон, 1985. С.222.
40. Субтельний О. Україна: Історія. К.,1991.С.332.
41. X з'їзд КП(б)У, 20-29 листопада 1927 р.: Стенограф. звіт. Харків, 1928. С.125.
42. Сталін Й.В. Твори. К.,1949. Т.8.С.149-154.
43. Пятый Всемирный конгресс Коммунистического Интернационала, 17 июня - 8 июля 1924г.: Стенограф. отчет. М.-Л.,1925. Ч.II. С. 126.
44. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? // Вітчизна. 1990. №5. С.116.

О.Ю. ВИСОЦЬКИЙ

ІСТОРИКО-ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ВИНИКНЕННЯ ТА ІДЕОЛОГІЙ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОГО ТА ЕСЕРІВСЬКОГО РУХІВ

Висоцький Олександр Юрійович – аспірант кафедри російської історії Дніпропетровського державного університету

На початок ХХ сторіччя становище у Наддніпрянській Україні, як і у всій Російській імперії, продовжувало характеризуватися невірешеністю національного, селянського та робітничого питань. Крім того, сама політична система не була спроможна і не мала можливостей успішної реалізації цих проблем, насамперед шляхом самореформування. В таких умовах у відповідь на потреби часу та під впливом західних соціалістичних віянь, що приходили нерідко через всеросійський революційний рух, постає українська соціал-демократія та есерівщина.

Як у російському, так і в українському соціалістичному русі його мозковим центром, натхненником та керівником була різночинна революційна інтелігенція. Проте між російською та українською революційною інтелігенцією була й істотна різниця, що виникла внаслідок невизнання імперською владою за українським народом права на національний розвиток, тоді як російське суспільство ніякого пригнічення у цьому розумінні не зазнавало. Тому, якщо російська революційна інтелігенція виховувалася перш за все на традиції боротьби за соціальне визволення, то українська – на традиції національного визволення. Якщо перша вийшла з російського соціально-визвольного руху, то друга – з українського національного руху, ставши продовжувачкою українського національного відродження у Наддніпрянщині на його, за термінологією канадського дослідника П.Магочого, третьому етапі¹. Цим багато в чому були обумовлені і особливості українського соціалістичного руху в цілому.

З початком процесу українського національного відродження у Наддніпрянщині та оформленям його головної рушійної сили – української національної інтелігенції, починає складатися специфічний тип свідомості, якому було призначено стати першоосновою як українськоесерівської, так і українськосоціал-демократичної свідомості. Цей тип свідомості характеризувався насамперед увагою до української народної культури, схилянням перед нею, ідеалізацією українського народу і його історії. Зародження вищезгаданого типу свідомості пояснюється тим, що ще наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ століття у Російську Україну із Західної Європи поширюються ідеї романтизму з його інтересом до народної творчості і минулих історичних епох, які починають справляти істотний вплив на освічені українські уми. Особливо це стосувалося ідей німецького філософа-просвітника І.Гердера і перш за все його праці “Ідеї щодо філософії історії людства”², для якої характерним був глибокий інтерес до неповторного у нації, до своєрідних, першоосновних рис національного характеру, до особливостей національного духу і культури. Під впливом ідей романтизму відбувалося формування відомих українських письменників /І.Котляревського, Г.Квітки-Основ’яненка, А.Метлинського та ін./, з’явилися збирачі українського фольклору /М.Цертелєв, М.Максимович, П.Лукашевич/ та українські історики /Д.Бантиш-Каменський, М.Маркевич, М.Костомаров та ін./. Саме завдяки їх творчості й були закладені основи того типу свідомості, з якого виростили українські есери і соціал-демократи.

Як відзначав один з авторитетних українських істориків І.Лисяк-Рудницький, спочатку процес національного відродження не мав політичної спрямованості, проте він розбудив “і захоплення “народом”, і свідомість української етнокультурної самобутності”³. Політичну спрямованість цей процес набув тільки з появою Кирило-Мефодієвського Товариства – першої української політичної та народницької організації. “...Його ідеї й його програма, - вказував український історик Д.Дорошенко, - надовго зазначили головні напрямні лінії українського національного відродження”⁴. Кирило-мефодіївці вперше на рівні політичних завдань висунули національне і соціальне визволення. Але, вірогідно, почуття моральної відповідальності за становище народу у свідомості української інтелігенції зародилося ще раніше і, треба думати, багато у чому під впливом творчості Т. Шевченка. За словами канадського історика О.Субтельного, “Шевченко змусив своїх колег бачити в народі не лише барвисті звичаї, а його страждання”⁵.

В ідеологію українського відродження кирило-мефодіївцями було внесено низку ідей стихійно-ліберального характеру, до яких, безумовно, належали ідеї безстанового суспільства, загальної рівності

і свободи, а також народного правління у вигляді представницького органу – сейму. Примітно, що і в українських соціалістів ці ідеї також носили багато в чому стихійний характер. Що ж стосується ідеї федерації, то у тому вигляді, в якому вона була висунута кирило-мефодіївцями, українські соціалісти взяли її на озброєння тільки у другій половині 1917 року. Важливим внеском кирило-мефодіївців у традицію українського визвольного руху було те, що вони пов'язали національне визволення України та встановлення у ній республіканських порядків з піднесенням суспільної свідомості народних мас, а точніше українського селянства, яке вважалося не тільки носієм національної культури, але також одвічним прихильником високих моральних принципів, традицій глибокого демократизму, рівності і братерства. Треба відзначити, що кирило-мефодіївці у ліквідації національної неволі українського народу, а, разом з цим і в усунуванні чужого йому національного духу, бачили запоруку знищення і соціальної нерівності в Україні. Така думка зі всією ясністю була висунута у 99-му пункті одного з програмних документів Кирило-Мефодіївського Товариства “Книзі буття українського народу”⁶.

Чи не найважливішим завданням української інтелігенції, на думку кирило-мефодіївців, було просвітництво народу. Можливо, це впливало з їх погляду на народ як на активну соціальну силу, якщо і не у самому національному звільненні України, то по меншій мірі в її майбутньому республіканському устрої; однак, можливо, що у питанні просвітництва народу вони виходили з морального обов'язку інтелігенції перед народом.

Слідом за кирило-мефодіївцями традицію українського відродження продовжили українофіли-громадівці, які дістали з початку 1860-х років розповсюдження у Наддніпрянщині. Як відомо, українофіли, іншими словами, українські народники, взявши за мету просвітництво народу, були в основному аполітичними. Український народ, тобто селянство, вони вважали єдиним представником української національності. Українофіли почали критично ставитись до свого національного минулого, до гетьманських часів, оскільки ті часи призвели до поневолення народної маси. Порвавши з історичною традицією української державності вони бачили національне відродження у тому, щоб інтелігенція повернулася обличчям до народу, засвоїла його мову, перейняла його інтереси та ідеали, віддала себе цілком на служіння народним інтересам⁷.

Відомо, що ідея служіння народним інтересам була однією з провідних й у свідомості української соціалістичної інтелігенції, що вийшла в цілому з українофільської традиції. Одночасно українській соціалістичній інтелігенції була властива і тенденція відмови, аж до другої половини 1917 року, від створення власної держави.

Величезний вплив на формування світогляду українських соціалістів справили суспільно-політичні ідеї М. Драгоманова. Бувши учасником громадівського руху 1860-1870-х років і продовживши українофільську, народницьку традицію, він вивів її на новий рівень, сформулювавши політичну програму українського руху. Однією з набутих згодом широке втілення думок М. Драгоманова було те, що оскільки українська нація є “плебейською”, “мужицькою”, тобто представлена в основному селянською масою і не має ні аристократії, ні буржуазії, український визвольний рух повинен бути не тільки національним, але й соціальним⁸. Це, за його думкою, пояснювалося тим, що український народ “є великий практик і навіть матеріаліст, і... він держиться народності... тоді, коли бачить, що народна партія не кінчає своїх праць романтизмом, а веде народ до ширшої вигоди соціальної і економічної”⁹.

Противник усілякого централізму, М. Драгоманов відкидав необхідність створення українцями власної держави, віддаючи перевагу політичній і національній автономії¹⁰. “...Українцям, - писав він, - замість того, щоб рватися заложити свою державу, ...ліпше старатись розбавляти усяку державну силу й прямувати до волі краєвої й громадської вкупі з усіма іншими країнами й громадами. От через те українцям найліпше виступати з думками не стільки національними, скільки автономними й федеральними... Ми, напр., стоїмо за волю нашої породи, але ж ми думаємо, що було б не по правді, якби ми взяли по шнуру одбили ту межу, в котрій більша частина людей нашої породи, та й гнітили на менші частини або й на купки людей чужої породи, примушуючи їх становитись нашими...”¹¹.

Крім ідей автономії, федерації, місцевого й крайового самоврядування, чимале значення для українських соціалістів мали також ліберальні ідеї М. Драгоманова, що передбачали обмеження чиновницького свавілля, знищення політичного режиму самодержавства, встановлення виборного правління та забезпечення громадських свобод. Причому встановлення виборного правління для М. Драгоманова, як згодом і для українських соціалістів, було необхідною основою соціалістичних перетворень¹².

М. Драгоманову також належить думка, яка справила у подальшому певний вплив на наддніпрянських політичних діячів, стосовно того, що українські соціалісти повинні створювати свої, українські організації, а не поповнювати собою загальноросійські. "...Громадська праця на Україні, - вважав він, - мусить мати українську одежу, українство", оскільки "в кожній країні, в кожній людській породі... мусять бути особні підходи й приводи до однакової цілі..."¹³. Характерно у цьому сенсі засудження М. Драгомановим позиції народовольця А. Желябова у праці "Історична Польща і великоруська демократія" за те, що замість того, щоб створити українську революційну організацію, стати українським "фенієм", він визнав за краще стати одним з лідерів російської¹⁴.

Багато в чому під впливом ідей М. Драгоманова у 1880-1890-х роках в Наддніпрянщині почали наростати тенденції до політизації свідомості частини українофільсько-культурницької інтелігенції, в основному представників студентства. Поступово, на кінець XIX століття, політизована українська інтелігенція стає примітним явищем суспільного життя Наддніпрянщини і фактором подальшого розвитку процесу українського національного відродження на її теренах. Щоправда, треба відзначити, що, крім драгоманівських ідей, на політизацію наддніпрянської інтелігенції справили вплив і революційні рухи у Західній Європі, Росії та Галичині. Проте не західноєвропейські або російські визвольні ідеї у чистому вигляді, а саме драгоманівське ідейно-політичне вчення, яке являло собою переробку досягнень західноєвропейської політичної думки й критику російського революційного руху з позицій вирішення українського національного питання, стало першоосновою політизації наддніпрянської інтелігенції, оскільки воно найкраще відповідало національно-орієнтованій свідомості українців в Росії. Яскравим підтвердженням основоположного впливу драгоманівських ідей на умови української інтелігенції у Росії, що політизувалася, може служити політична програма працюючого у 1883-1890 роках в Петербурзі "гуртка 13-ти" [Примітка] або, як його ще називали самі його учасники-студенти вищих шкіл - вихідці з Наддніпрянщини, "групи українських соціалістів-федералістів"¹⁵.

Програма цього гуртка, по суті, являла собою квінтесенцію більшої частини політичних переконань М. Драгоманова, щоправда у декілька спотвореному та спрощеному вигляді¹⁶. Тому не випадково, що учасники гуртка винесли свою програму на суд критики М. Драгоманова. Цікаво, що ті положення програми соціалістів-федералістів, які характеризувалися М. Драгомановим як неправильні, пізніше давали про себе знати й у політичній свідомості багатьох представників українського соціалістичного руху Наддніпрянщини першої чверті XX століття. Вважаючи головною метою кожного соціаліста забезпечення прав людини і заперечуючи таке значення за національним визволенням, М. Драгоманов відзначав, що у програмі українських соціалістів-федералістів "багато говориться про національність і з повторіннями, а зовсім не говориться *про права людини і громадянина* /виділено М. Драгомановим. - О.В./, котрі є єдина міцна підстава всіх інших, і національності. В усіх рухах російських це єдина нитка, котра не дасть збитись в закоулки государственности, народничества і т.и."¹⁷. У відповідь на висловлені соціалістами-федералістами прагнення зіпертися "на революційний політичний рух з загально-російським державно-централістичним характером" М. Драгоманов відзначав: "якою опорою для федералістів може бути "рух держ. центр. характеру"? Він просто ворог, це і треба сказати. Федералісти можуть дружити тільки з федералістами"¹⁸. Показовими є у цьому значенні, невдали внаслідок централістичних настроїв російських соціал-демократів, спроби українських соціал-демократів у 1906 році, а також пізніше, об'єднатися з РСДРП¹⁹.

Одночасно з "гуртком 13-ти" у Києві діяла, як правило, при освітніх закладах, ще ціла низка гуртків, що знаходились під впливом ідей М. Драгоманова. Про їх діяльність відомо завдяки спогадам однієї з учасниць гуртківського руху М. Беренштам-Кістяковської²⁰. Це були "гурток українських народниць", "гурток політиків", "гурток молодших політиків", "великий український гурток" /мав контакти з "гуртком 13-ти"/, "гурток драгоманівців" /"дегенівський гурток"/, "об'єднаний центральний гурток", "наймолодший гурток драгоманівців". Останній, за свідченням Ю. Лавриненко, існував до 1896 року²¹. Існування цих гуртків символізувало собою нарощування процесу політизації молодшої української наддніпрянської інтелігенції під впливом драгоманівських ідей, що розповсюджувалися серед українців Росії. Важливо підкреслити, що як тоді, так і пізніше, аж до поразки національно-демократичної революції 1917-1920 років, політичне вчення М. Драгоманова справляло істотний вплив на свідомість і діяльність представників українського руху, насамперед, його

Примітка. "Гурток 13-ти" або "група українських соціалістів-федералістів" – конспіративний гурток української студентської молоді Петербурга, діяльність якого, незважаючи на наявність політичної програми, обмежувалася самоосвітою його учасників. Проте, завдяки своїм членам, серед яких нам відомі імена Д. Петровського, М. Галіна, М. Василєва, П. Лінтварьова, М. Чернишева, гурток зумів налагодити контакти з М. Драгомановим та з аналогічними драгоманівськими гуртками у Києві.

соціалістичного напрямку, але не як цілісний світогляд, а як сукупність більш-менш невзаємопов'язаних ідей, ті чи інші з яких незмінно підлягали ревізії українськими діячами залежно від їх особистої впевненості у їх доцільності, а також залежно від впливу на їх свідомість певних західноєвропейських або російських революційних концепцій.

Український студентський громадський рух 1897-1899 років, який став організаційною базою Революційної Української Партії /РУП/, продовжив традицію захоплення наддніпрянської студентської молоді драгоманівськими ідеями. Про це, приміром, свідчать слова одного з організаторів і учасників полтавської семінарської громади С.Петлюри²², висловлені ним з приводу першого видання в Російській Україні праці М.Драгоманова “Чудацькі думки про українську національну справу”: “Чудацькі думки”... були дуже популярні серед українців, і автор цих рядків ясно пам'ятає те піднесення й захват, що його викликало читання цієї книжки в гуртках української молоді кінця 90-х років минулого століття. “Чудацькі думки” вкупі з іншими працями Драгоманова з українського національного питання, як, напр., “Историческая Польша и великорусская демократия”, “Листи на Наддніпрянську Україну”, “Вільна спілка”, ціла низка статей з того ж питання, що їх було надруковано в женецькій “Громаді” та ін., слугували на той час найціннішим і чи не єдиним освітнім матеріалом з цього питання”²³. Відзначаючи також значення ідейної спадщини М.Драгоманова для українського руху в цілому і, насамперед, для його соціалістичного сегменту, український соціал-демократ С.Петлюра писав: “Від часу смерті Драгоманова українська політична думка пішла де в чому далі, зміцніла, розвинулась, та багато що, висловлене ним, і в наші дні не втратило свого глибокого сенсу і актуального значення”²⁴. На питання захоплення українських студентів-громадівців у Наддніпрянщині драгоманівськими ідеями також проливають світло спогади учасника харківської громади Ю.Колларда, який відзначав серед “досить цінних книжок” книгозбірні “Харківської Української Студентської Громади” наявність таких творів М.Драгоманова як “Чудацькі думки про українську національну справу”, “Політичні пісні українського народу”, “Листи на Наддніпрянську Україну”²⁵.

Зі створенням на основі студентських громад на початку 1900 року РУП можна констатувати перетворення української революційної інтелігенції на активну суспільно-політичну силу Наддніпрянщини. Поява РУП була продовженням українофільської традиції і результатом політизації українського руху Росії, переважно, його молодшого покоління, під впливом драгоманівських ідей, а також, користуючись словами Я.Грицака, під впливом “успіхів українського руху в Галичині та політичної активності численних російських соціалістичних нелегальних організацій”²⁶. Однією з причин виникнення РУП було захоплення української наддніпрянської молоді революційною романтикою як прояв її юнацького радикалізму. Вельми показово у цьому сенсі, що перше слово назви партії було “революційна”. Те, що однією з основних причин виникнення партії були революційні захоплення наддніпрянської молоді, у свою чергу, почасти обумовило ідеологічну невиразність РУП на початковому етапі її існування. Проте за емоційною революційністю рупівців і за ідеологічною невиразністю самої партії стояло цілком раціональне прагнення до зміни державних порядків в Російській імперії. Воно об'єднувало всіх її членів і було ще однією причиною створення РУП. Як відомо, це прагнення було провідним не тільки у діяльності української революційної інтелігенції, але також і російської, про що ще у 1878 році писав М.Драгоманов, зауважуючи, що виступи російської революційно настроєної інтелігенції “вийшли... з живої болісті громадок молодих людей, котрим не стало сили терпіти зневагу й муку од царських слуг”²⁷. Проте у випадку з українською інтелігенцією з її протестом проти адміністративного гніту тісно поєднувався протест проти національного пригноблення, оскільки, як відзначалося у брошурі “Самостійна Україна” М.Міхновського, що, фактично, стала першим програмним документом РУП, “на всіх урядах нашої країни урядовцями призначено виключно росіян /москалів/ або змоскалізованих ренегатів”²⁸. Національне пригноблення, джерелом якого виступали царська адміністрація та чиновницьке свавілля, особливо болісно сприймалося українською інтелігенцією, яка свій сенс життя пов'язувала з діяльністю у національно-культурній площині. У доповнення до цього національне пригноблення породжувало в інтелігенції комплекс національної неповноцінності, який, у свою чергу, вів до появи комплексу неповноцінності людської. Створення РУП і безпосередня участь у цій організації стали для української інтелігенції спробою подолання цього комплексу або намаганням його подолання шляхом зміни зовнішніх умов, що викликали його, тобто усунення національної нерівності та придбання права на національно-культурний розвиток і творчість. Таким чином, утворення РУП було також наслідком і психологічної причини.

Крім нагальних для вирішення українською інтелігенцією завдань зміни політичного режиму і забезпечення національних прав українців, для рупівців як спадкоємців українофільської традиції /вельми показово, що такі засновники РУП як Д.Антонович, М.Русов, Д.Познанський були дітьми відомих українофілів/ також були властиві етичні спрямування служити інтересам свого народу, домагаючись його національного і соціального визволення, які вирости /багато в чому завдяки творчості Т.Шевченка/ із романтизації минулого України, ідеалізації українського народу та цього героїчної боротьби, почуття морального обов'язку перед ним. Бажання майбутніх рупівців реалізувати свої етичні спрямування шляхом революційної діяльності було ще однією причиною утворення партії.

Створення РУП визначило початок нового етапу у розвитку українського суспільно-політичного руху Російської імперії, що завершився з останнім акордом національно-демократичної революції в Україні. Цьому етапу було притаманно вихід українських діячів на арену політичної боротьби, утворення різних ідейних напрямків в українському русі, виникнення партій як масових політичних організацій.

Як відомо, первісно РУП не мала чіткої ідейної платформи, але було б помилково стверджувати, як, це зробив, наприклад, один з учасників та істориків цієї партії В.Дорошенко, що РУП мала різномірний, змішаний склад, тобто включала в себе різних за ідейними переконаннями осіб, від радикальних націоналістів до соціалістів²⁹. Перш за все відзначимо, що кожний рупівець поєднував у своїй свідомості як стихійно соціалістичні погляди, так і національно-демократичні, що доходили іноді, швидше в силу емоційного захоплення, ніж раціонального сприйняття, до націоналістичних. Підтвердженням останньої тези є те, що майбутній видатний український соціал-демократ і переконаний федераліст Д.Антонович також виступив за прийняття “Самостійної України” М.Міхновського як партійного документа³⁰. Солідаризація з поглядами, висловленими М.Міхновським у “Самостійній Україні”, для багатьох рупівців була, гадаємо, формою емоційного протесту проти національного пригноблення, аніж поглядом на вирішення національної проблеми. Реально, переважна більшість рупівців схилилася до автономістсько-федералістських позицій. Дався взнаки, вважаємо, вплив М.Драгоманова та “Profession de foi молодих українців” “Братства Тарасівців”³¹. Тому не випадково, що перший проект програми РУП, про який мова піде пізніше, був заснований на федералістських засадах. Але на перших порах рупівців, безумовно, об'єднував юнацький радикалізм, що вимагав неодмінно висунування гасла самостійності України. Тому, на наш погляд, немає підстав говорити про первісно змішаний склад РУП. З приводу цих стверджень один з її активістів Ю.Коллард заявляв, наприклад, таке: “В перших часах існування не було у нас ані “мішаного характеру”, ані “мішаного складу” членів. То була ліга, лицарський орден молодих ентузіастів, які відчували потребу і час вийти на боротьбу з царатом за свій нарід... Не було у нас скутих в одну могутню скелю, “мішаного характеру й мішаного складу”, а була “одна думка й одна воля!” ...Роз'єднання почалися вже пізніше...”³². У зв'язку зі всім вищезгаданим, можна зробити висновок, що члени РУП хоча і не мали чіткої ідейної платформи, проте були об'єднані більш-менш спільним світоглядом, який у цілому можна охарактеризувати як національно-народницький, тобто об'єднуючий як національні, так і народницькі переконання. Складання у рупівців такого світогляду було явищем закономірним та обумовленим попереднім розвитком українського національного руху і умовами, в яких цей рух розвивався. Показово у цьому сенсі, що національно-народницький світогляд, по суті, був властивим (з різними варіаціями) і кирило-мефодієвцям, і українофілам-громадівцям, і М.Драгоманову, і членам “Братства Тарасівців”.

Цілком закономірним у зв'язку з національно-народницьким характером світогляду діячів РУП у момент утворення партії уявляється те, що первісно РУП виявила себе як переважно народницька партія, партія “аграрно-соціалістичного” характеру³³. З самого початку діяльності РУП її членам була характерна орієнтація на роботу на селі. На це, передусім, була спрямована видавницька діяльність партії. Вже у 1900 році тиражем 10 тисяч примірників з'явилася рупівська брошура “Дядько Дмитро”, що була адресована селянству. Її підготував Д.Антонович на основі брошури Польської партії соціалістичної /ППС/ “Отець Симон”. У популярній формі вона викривала грабіжницький характер системи оподаткування селянства в Російській імперії. Вслід за нею для селян у 1901 році тиражем 3 тисячі примірників вийшла, підготовлена також на основі польського зразка Д.Познанським і Д.Антоновичем, брошура “Чи є тепер панщина?”. У 1902 році побачила світ перероблена Д.Антоновичем з аналогу російських соціалістів-революціонерів брошура “Власна земля” /1 тис.прим./.. А з 1903 року РУП спеціально для селян починає видавати газету “Селянин”. Крім видавницької, РУП також розгорнула безпосередню агітаційну діяльність серед селян. Така діяльність

здійснювалася рупівцями з кінця 1901 року і охопила в основному Полтавщину та Харківщину³⁴. Поза всяким сумнівом, що стала однією з причин масових селянських виступів весни 1902 року у цьому регіоні³⁵.

Початкове функціонування РУП як народницької, соціалістично-революційної організації мало свої причини. По-перше, далася взнаки традиційна в українському русі орієнтація на народ, під яким у першу чергу розумілося селянство; другою причиною стало посилення процесу обезземелення українського селянства та погіршення умов аренди землі; по-третє, мав вплив загальноросійський народницький рух. Проте найбільш важливим було те, що, для того, щоб стати українським революціонером-народником, не потрібно було бути досвідченим у політичних вченнях; треба було лише відчутти на собі вплив традиції українського національного відродження і бути, користуючись термінологією М. Драгоманова, “етичним соціалістом”, тобто відчувати потребу бачити навколо себе здійснення соціальної справедливості³⁶.

З 1902 року стає помітним, як поступово починає розгортатися процес соціал-демократизації РУП, що знайшов відображення на сторінках теоретичного органу партії “Гасло”. Вже у першому його номері, був визначений ідейно-теоретичний орієнтир РУП – “західноєвропейський демократичний соціалізм” партій Другого Інтернаціоналу³⁷.

Звернення до досвіду саме соціал-демократії, гадаємо, було закономірним внаслідок її найбільшої авторитетності і масовості серед соціалістичних рухів країн Західної Європи.

Поштовхом до процесу соціал-демократизації стало прагнення рупівців легітимізувати свою діяльність, обґрунтувати своє право на існування у вигляді національної революційної організації як у своїх власних очах, так і в очах своїх опонентів – аполітичних культурників старшого покоління та представників загальноросійських соціалістичних організацій. Іншим фактором, який сприяв ідейно-теоретичним пошукам рупівців і, тим самим, започаткував процес соціал-демократизації партії, була необхідність у прийнятті її політичної програми. Проте, замість того, щоб дати раціональне, теоретично-логічне обґрунтування тим національно-народницьким поглядам, що були властиві рупівцям внаслідок емоційно-етичних і психологічних причин, звернення до ідейно-теоретичних засад західноєвропейської соціал-демократії закономірно призвело до поступового відходу РУП від народницьких позицій і відмови багатьох рупівців від своїх попередніх уявлень щодо ролі селянства в революційних перетвореннях. Треба відзначити, що для цілої низки інтелігентів-представників старшого покоління російського революційного руху, зокрема Г. Плеханова, В. Засулич, П. Аксельрода, Л. Дейча та інших, спочатку, як і рупівці, працювавши в атмосфері надзвичайно обмеженого проникнення і розповсюдження в Росії західноєвропейської соціалістичної думки, була також характерна тенденція ставати прихильниками робітничого руху шляхом проходження через народництво та поступової відмови від нього.

Помітною віхою на шляху соціал-демократизації РУП було опублікування у квітні 1903 року на сторінках партійного часопису “Гасло” начерку майбутньої програми, запропонованого на розгляд партії Київською вільною громадою. У цьому документі знайшла своє продовження орієнтація рупівців на західноєвропейський соціал-демократичний рух, що виявилось у зсаданченні “Нарису програми Революційної Української Партії” головними ідеями програми Соціал-демократичної партії Німеччини /СДПН/, ухвалені її Ерфуртським з’їздом у жовтні 1891 року. Показником подальшої соціал-демократизації РУП можна також вважати розробку Київською вільною громадою у травні 1903 року “Нариса програми для занять в робітничих гуртках”³⁸ та появу у цьому ж році брошур “Програма робітників” Ф. Ласаля /3 тис. прим./, “Доля працюючого люду. Збірник” /3 тис. прим./, а в наступному – “Соціальна революція” К. Каутського і деяких інших³⁹, видання яких красномовно свідчило про посилення процесу соціал-демократизації РУП.

У міру подальшого розгортання цього процесу починають проявляти незадоволення курсом партії ті рупівці, які, незважаючи ні на що, залишалися відданими національно-народницьким переконанням. Так відбулося, наприклад, з О. Коваленком, Л. Мацієвичем та Ю. Коллардом, які наприкінці 1902 року конфліктували з цього приводу з визнаним лідером партії Д. Антоновичем⁴⁰. Нерідко історики, як, наприклад, В. Головченко, називають їх націонал-демократами, протиставляючи їхні національно-радикальні погляди, так би мовити, не надто національно-радикальним переконанням решти членів РУП⁴¹. Відзначимо, що у цей час РУП офіційно ще стояла на позиціях “Самостійної України”, хоча, безумовно, вже тоді з’явилися тенденції відмови від подібних позицій. Це помітно з огляду на прихильне ставлення часопису “Гасло” до “Проекту програми РСДРП” емігрантської російської соціал-демократичної організації “Життя” під керівництвом В. Поссе з

федеративними принципами, що містилися у ньому⁴². Дещо пізніше, у січні 1903 року, редакція “Гасла” офіційно відмовляється через “брак соціалістичного світогляду” від брошури “Самостійна Україна” М.Міхновського, але при цьому заявляє про свою прихильність до ідеї самостійної України⁴³. Таким чином, каменем спотикання між більшістю рупівців та незадоволеною меншістю була не стільки різниця у національних переконаннях, скільки ставлення до соціал-демократичної ідеї та її пристосування до України.

На відміну від партійної більшості, О.Коваленко, Л.Мацієвич і Ю.Коллард виходили з того, що: 1/ селянство, українське за своїм характером, яке складало 74% усього населення Наддніпрянщини і було чужим пролетарській психології, оскільки навіть безземельна його частина мала своє майно, як наймана робоча сила працювала тільки сезонно та, у силу своєї природи, бажала “придбати собі у власність землю та її заволодіти”; 2/ пролетаріат в Російській Україні складав 1% населення, причому лише 1/3 його були українцями; 3/ “велико-господарські маєтки” мають “тенденцію до роздроблення”, а отже “капіталізація сільського господарства” не передбачалася. У відповідності бралось до уваги, що, по-перше, “безземельна й малоземельна селянська маса” є матеріалом, “на який може опертися революційний рух”, в той час як міський пролетаріат може бути хіба що авангардом революції; по-друге, оскільки “маса селянська” є українською, “несправедливо ігнорувати національне питання задля 1% чужого національного або зденационалізованого пролетаріату”; по-третє, партійна робота на селі “мусить провадитися по лінії національного освідомлення селянських мас і приєднання їх до національно-революційного руху, який при перемозі над існуючим політичним ладом створить ліпші політичні умови життя для українського народу й облегшить дальшу його боротьбу за досягнення економічні”⁴⁴; по-четверте, “між частиною фабричних робітників партія повинна розвинути також свою діяльність з метою організування української частини робітництва в свої національні організації, в пристосуванні до особливих умов робітництва та до відносин між українським селом і містом”⁴⁵. Як бачимо, це була саме національно-народницька платформа, на який згодом у більшій або меншій мірі будували свою діяльність українські соціалісти-революціонери.

“Ми, - згадував Ю.Коллард, - ...наближалися у своїх поглядах до соціалістів-народників. Але російські соціал-революціонери не могли нас задовольнити, бо мали в собі стільки специфічно-московського, що цілком не відповідало господарським умовам життя нашого народу; тому прийняти програму російських соціалістів-революціонерів ми не могли, своєї ж української програми, яка відповідала б тому світоглядові – ми ще тоді не спромоглися витворити. Драгоманівцями ми також не були, бо хоч і поділяли соціал-народницький світогляд, але не могли погодитися з його політичними тезами відносно устрою Російської держави, як “Вільної Спліки” всіх народів Росії, себто не могли визнати федерацію”⁴⁶. Проте хоча О.Коваленко, Л.Мацієвич та Ю.Коллард були переконаними самостійниками, вони не визнавали ідеології Української Народної Партії /УНП/ М.Міхновського, внаслідок того, що “трактування нею національного питання” здавалося їм “занадто далеко йдучим”⁴⁷.

В результаті незгоди з офіційною лінією РУП О.Коваленко і Л.Мацієвич відходять від партійної роботи та невдовзі влаштовуються в Криму, а Ю.Коллард, хоча і залишається рупівцем, переходить на другорядні ролі у партії та стає, за його ж виразом, “на чорну роботу”⁴⁸.

Таким чином, з 1903 року у зв’язку з соціал-демократизацією РУП починається вихід з неї тих осіб, які продовжували залишатися відданими національно-народницьким переконанням. Завершується цей процес у 1904 році проведенням М.Поршем своєї партійної “чистки”. У цей період РУП покидають такі відомі у подальшому діячі українського соціал-революційного руху, як М.Шаповал, О.Мицюк, В.Чехівській та ін⁴⁹. Гадаємо, що прихильники національно-народницьких поглядів, що вийшли з РУП, не змогли у той час створити власної організації внаслідок своєї нечисленності та розрізненості. Проте, безумовно, як РУП у початковий період, так і вихідці із неї своїм національно-народницьким світоглядом, поклали початок українському соціалістично-революційному рухові у Наддніпрянщині. Що стосується національно-народницького світогляду, то, як уже зазначалося, він був цілком закономірним не тільки для рупівців у початковий період їх діяльності та тих осіб, які, не сприйнявши соціал-демократичну ідею, покинули РУП, але й для багатьох інших представників молодого українського наддніпрянського інтелігенції, що відчула на собі вплив ідей українського національного відродження з його народницьким характером. Цим пояснюється те, що крім РУП, постачальником керівних кадрів для українського соціал-революційного руху і, зокрема, для Української партії соціалістів-революціонерів /УПСР/, стали освітні центри Російської імперії, в яких навчалися українці, український кооперативний рух, а пізніше, з 1917 року, російська Партія соціалістів-революціонерів /ПСР/ /маємо на увазі її український за походженням сегмент/.

Важливо підкреслити, що остаточному виходу із РУП опонентів її соціал-демократизації сприяло здійснення кооптованим до її ЦК на початку 1904 року⁵⁰ і, по суті, очолившим його роботу М.Поршем “чистки” партійних організацій, від, як відзначав один з членів РУП А.Жук, “чужонаціональних елементів /євреїв, росіян, поляків/, а також від елементів чужих ідеологічно /соціалістів-революціонерів та інших/”. Тим самим “партія прибирала своїм персональним складом виключно український національний характер і виразно соціал-демократичний напрямок...”⁵¹. Як зауважував все той же А.Жук, “це було застосування т.зв. принципу національних організацій пролетаріату”⁵².

Ще одним кроком на шляху соціал-демократизації РУП стала участь у 1904 році її представників у роботі Амстердамського конгресу II Інтернаціоналу, якому було запропоновано Доповідь ЦК партії, де РУП визначалася як організація української соціал-демократії⁵³. У свою чергу, участь українських соціал-демократів в Амстердамському, а потім Штутгартському /1907 р./, Копенгагенському /1910р./ та Базельському /1912 р./ міжнародних соціалістичних конгресах⁵⁴ свідчило про визнання права на існування української соціал-демократії з боку міжнародного робітничого руху, тоді як у такому праві було відмовлено українцям російською соціал-демократією. Таке визнання, безумовно, сприяло утвердженню національної соціал-демократії у Наддніпрянській Україні, розширенню її діяльності і зростанню авторитету.

Процес переходу РУП на соціал-демократичні позиції завершився на II з’їзді /грудень 1905 р./ прийняттям партійної програми і перейменуванням її на Українську соціал-демократичну робітничу партію /УСДРП/. Зауважимо, що соціал-демократизація РУП була цілком закономірним явищем і мала свої передумови й причини. Серед передумов підкреслимо такі: 1/вплив робітничого, а також соціал-демократичного руху Західної Європи та Росії; 2/проникнення в Наддніпрянщину нелегальної літератури, в основному соціал-демократичного змісту [Примітка 1]; 3/соціальне розшарування селянства та його пролетаризація в результаті індустріальної модернізації Росії.

Серед причин соціал-демократизації РУП були: 1/краще теоретичне підґрунтя, стрункність та переконливість соціал-демократичної ідеології у порівнянні з народницькою /чималу роль тут зіграла її спрямованість у майбутнє, на відміну від народницької, яка була орієнтованою на збереження аграрного характеру економіки; 2/популярність соціал-демократичної ідеології у Західній Європі, що означало її авторитетність для українських революціонерів, які прагли знайти краще теоретично-раціональне обґрунтування своєї діяльності, що первісно багато в чому визначалася емоційними та етичними причинами; 3/намагання рупівців прилучитися до світового революційного руху, легітимізуючи тим самим свою діяльність.

Головною подією в житті РУП-УСДРП стало прийняття у грудні 1905 року програми українських соціал-демократів. Її теоретична частина була повністю запозичена з Ерфуртської програми /1891 р./ СДПН. Таке запозичення не було випадковим. По-перше, Ерфуртська програма вважалася у Європі зразком соціал-демократичних програм⁵⁶, а, по-друге, запозичення її теоретичної частини йшло у руслі резолюції “Міжнародна організація соціал-демократії”, ухваленої Цюрихським конгресом II Інтернаціоналу /1893 р./ [Примітка 2]. Вона рекомендувала, “щоб перша частина програм соціал-демократичних партій усіх країн, яка вказує на необхідність економічного перевороту, була б складена в однакових виразах для всіх...”⁵⁷. Таким чином, це запозичення мало за мету легітимізувати існування української соціал-демократії як самостійної революційної сили. Цій же меті слугувала резолюція, що була прийнята тим же з’їздом УСДРП з національного питання, де партія визначалася як “один з відділів міжнародної соціал-демократії”⁵⁸.

У руслі реалізації завдання національного визволення, яке ставилося протягом всього періоду розвитку українського суспільного руху Наддніпрянщини, одним з найважливіших пунктів програми УСДРП була вимога автономії України. Автономістські, на відміну від самостійницьких, переконання українських соціал-демократів впливали, у першу чергу, із їх соціально-культурного буття. Виховані у російській школі і на російській літературі, будучи двомовними і часто використовуючи, як службовці, російську мову, українські наддніпрянські інтелігенти соціал-демократичних переконань були споріднені з Росією, тобто, за висловом І.Лисяка-Рудницького, вони “однією ногою стояли у всеросійському світі”⁵⁹. Крім того, агітація за відокремлення України від Росії не знаходила відгуку навіть серед сільської, найбільш української, частини населення Наддніпрянщини⁶⁰. Але основною

Примітки:

1. За даними царської охоранки, починаючи з 1902 року головні шляхи одержання нелегальної літератури Заходу в Україні проходили переважно через територію Австро-Угорщини та Румунії. Зокрема, соціалістичні видання з Женеві, Лондона, Парижа через посередників/здебільшого румунських соціалістів/ у Бухаресті, Галаці, Яссах інтенсивно переправлялися на Наддніпрянщину⁵⁵.

2. На це вказується в “Резолюції про теоретичну програму партії”, яку було прийнято на II з’їзді УСДРП⁶⁶.

причиною висування автономістських, а не самостійницьких завдань, були стратегічні міркування українських соціал-демократів. Головним чином те з них, яке передбачало, що національне визволення щільно пов'язане з поваленням самодержавства і демократизацією /а також децентралізацією, котра розумілася як наслідок демократизації⁶¹/ Росії зусиллями всеросійського революційного руху, до якого українські соціал-демократи зараховували й себе. Свою ж участь у цьому русі діячі УСДРП бачили в організації та керуванні боротьбою українського пролетаріату. Таким чином, здобуття Україною автономії /більш відповідаючій, як бачимо, стратегії української соціал-демократії/ УСДРП планувала у нерозривному зв'язку зі здійсненням антисамодержавних і демократичних спрямувань усього російського революційного руху. При цьому українські соціал-демократи у питанні здобуття Україною автономії не поклалися виключно на волю загальноросійської революційної демократії, а приділяли увагу й ролі громадської та народної ініціативи і самодіяльності у самій Наддніпрянщині. За їх переконанням, яке набуло оформлення у документах квітневої /1917 р./ загальнопартійної конференції, введення автономії повинно було здійснитися шляхом волевиявлення всього населення Наддніпрянської України на Всеукраїнських Територіальних Зборах, результати якого отримали б "санкцію", схвалення всієї революційної демократії Росії на Всеросійських Установчих Зборах⁶². Проте, хоча досягнення Україною автономії і планувалося як наслідок ініціативи "знизу", у розумінні української соціал-демократії воно, все ж таки, повинно було стати актом надання центральними держорганами Росії, яким після повалення самодержавства належало опинитися в руках революційної демократії, низки своїх повноважень Україні, а точніше її сейму. "По всіх державах, - писав М.Порш, - де заведено справді вільні демократичні порядки, місцевим людям потроху передають – звісно, діло не обходиться без великої боротьби – право не тільки порядкувати, себ то, видавати обовязкові постанови на основі державних законів, а ще право самим через своїх виборних видавати, замість державних, місцеві закони в своїх місцевих справах. От такий лад, коли якийсь край чи народ в державі має право самостійно влаштовувати своє життя по своїх місцевих законах називається автономією". "Коли якийсь край, - продовжував М.Порш, - дуже вже одрізняється своєю історією та своїм хазяйством од інших частин держави, коли через це він має у себе багато потреб й інтересів, не однакових з потребами та інтересами інших країв, - тоді такому краєві, звичайно після довгої боротьби, державна власть *дає* /виділено нами. - О.В./ автономію"⁶³. Таким чином, здобуття Україною автономного статусу планувалося українськими соціал-демократами не через укладання взаємних договорів між національними краями Російської імперії та делегування частини їх повноважень "центру", а шляхом надання центральним органом влади в Росії, який представляє волю всеросійської революційної демократії, права Україні на автономію.

Така позиція ставила УСДРП у залежність від всеросійського революційного руху /його успіхів й намірів його представників/, на який, у свою чергу, вона мала дуже обмежений вплив. Водночас орієнтація на всеросійський рух та пов'язування з його розвитком здійснення низки своїх програмних постулатів /перш за все, проведення демократичних перетворень, вирішення національного та робітничого питань⁶⁴/, не дозволило УСДРП вийти за рамки організації, що репрезентувала лише інтереси українського пролетаріату.

Слід наголосити, що в основі подібного добровільного обмеження та вузькомасштабності ролі УСДРП лежало ідеологічне положення, "що тільки ті організації робітничого класу, які виростають згідно з умовами життя пролетаріату кожного народу, можуть найліпше з'ясувати протилежність класових інтересів, боротися проти націоналістичних напрямів в кожній нації, розвивати класову свідомість і вести й направляти класову боротьбу пролетаріату кожного народу в спільній економічній і політичній боротьбі робітничого класу всієї держави"⁶⁵. У зв'язку з цим положенням УСДРП визнавала право всіх народів на національне і соціальне визволення, але вважала, що тільки національні організації пролетаріату цих народів можуть боротися за їх права. Це і був вищезгаданий принцип національних організацій пролетаріату, на застосування якого одним з головних ідеологів української соціал-демократії М.Поршем до РУП-УСДРП вказував активний діяч РУП, а згодом - і секретар ЦК УСДРП А.Жук, називаючи джерелом запозичення цього принципу ідеологічні положення і практику діяльності єврейського соціал-демократичного "Бунду"⁶⁷.

Прихильністю до принципу національних організацій пролетаріату пояснюється також те, що при у цілому федералістському характері ідеології української соціал-демократії з її програмною вимогою "широкого самоврядування /автономії/ місцевого і крайового для всього населення держави"⁶⁸, у більшості своїй її представники відмовлялись від внесення до програми тези про федерацію. Зауважимо, що ще у "Нарисі програми РУП" 1903 року здобуття федеративної республіки

автономних національно-історичних областей з правом на повне державне відокремлення від Росії висувалося однією з основних завдань партії⁶⁹. Дещо інше, більш широке, ніж областне, розуміння федерації, запропонувала у березні 1904 року частина українських соціал-демократів на чолі з М.Поршем, заявивши, що вирішення національного питання у Росії “є можливим лише в федеративній /спільковій/ республіці навзір Швейцарської, до якої ми мусимо прямувати”⁷⁰.

Відмовляючись від внесення принципу федералізму до програмних завдань УСДРП, українські соціал-демократи виходили з того, що, керуючись принципом національних організацій, вони повинні виражати і захищати інтереси українського пролетаріату, а інтереси пролетаріату інших народів повинні реалізовувати його національні організації. Тому завданню федералізації Росії діячі УСДРП у момент прийняття партійної програми не надавали особливого значення, вважаючи цілком достатньою для захисту національних інтересів українського пролетаріату вимогу автономії України. І навіть коли у 1917 році вимога федерації була прийнята як програмна, деякі представники УСДРП, наприклад В.Винниченко, вважали, що “все представництво української соціал-демократії” не мало “ніякої потреби добиватись цієї форми /федерації. - О.В./ національного забезпечення”⁷¹. І все ж більшість соціал-демократів навесні 1917 року вважала інакше. Багато в чому цьому сприяла позиція та публіцистична діяльність М.Грушевського, який у 1906-1907 роках виступив з низкою статей з національного питання. Не виділяючи “розв’язання українського питання” “з більш загального питання про переустрій держави на засадах” федеративності⁷², він вважав, що “треба звязати постулати українські з домаганнями й інтересами недержавних народностей взагалі і на тлі загального перестрою Росії в автономних формах розвинути домагання українські”⁷³. На таку ж позицію з часом перейшов і головний теоретик УСДРП М.Порш, про авторитет якого як організатора і теоретика соціал-демократії згадувалось навіть у зведеннях царської охоранки⁷⁴. Він відзначав наступне: “кожній нації, що простує до національного визволення шляхом національно-територіальної автономії, треба добиватися національної волі для всіх націй держави”, або неможна “няти віри, щоб воля якогось одного народу, котрий виборює собі національну автономію, була міцною, тоді коли інші народи тої ж держави не мають автономії або стогнуть в ярмі національного поневолення”⁷⁵. Не чекаючи внесення до програми вимоги федерації, організації УСДРП ще задовго до 1917 року переходять до пропаганди цієї вимоги у своїй практичній, агітаційній діяльності⁷⁶. Це дозволило центральному друкованому органу українських соціал-демократів “Робітничій газеті” напередодні квітневої конференції УСДРП 1917 року, якій треба було висловити загальнопартійну думку з приводу федерації, заявити, що “до загально визнаних всіма нашими організаціями постулатів, тепер належить лозунг Федеративної Республіки”⁷⁷. Що стосується самої конференції, то вона, звичайно ж, також підтвердила федералістичні позиції УСДРП⁷⁸.

Повертаючись до питання орієнтації УСДРП на всеросійський революційний рух, яка знайшла своє найбільш яскраве відбиття в одній з резолюцій програмного з’їзду партії⁷⁹, відзначимо, що причинами такої орієнтації були, по-перше, вплив ідеології західноєвропейської соціал-демократії з її тезою, що, оскільки становище робітників кожної окремої країни стає все більш залежним від становища робітників в інших країнах, його визволення може бути здійснене лише спільними діями робітничого класу всіх країн⁸⁰, та, по-друге, організаційна слабкість УСДРП.

Важливим моментом в ідеології партії було й те, що вирішення питання про соціальне визволення тісно пов’язувалося з національним, причому перше ставилося у залежність від другого. Таким чином, питання про національне визволення українські соціал-демократи наповнювали не лише культурним та політичним змістом, але й соціально-економічним. Це видно хоча б із ухваленої II з’їздом УСДРП “Резолюції з національного питання”, де, між іншим, було заявлено, що “національний нагніт... веде до культурного, економічного і політичного занепаду”⁸¹. Треба зазначити, що подібне розуміння національної проблеми українські соціал-демократи винесли або успадкували від студентсько-громадівського руху, що був попередником до РУП. Наприклад, в “Оповідненні” /1899 р./, яке підготували діячі цього руху та адресували організаціям української студентської молоді, відзначалося, “що лихий безвідрадний соціально-економічний і взагалі культурний стан нашого народу залежить від його національно-політичного рабства як безпосереднього наслідка російського абсолютизму”⁸². В цілому ж, висунання українськими соціал-демократами завдання вирішення національного питання як первісного, основоположного для здійснення соціально-економічних перетворень в суспільстві було обумовлене як традиційною, так і закономірною, ідейною тенденцією українського національного відродження. Як відомо, традиція пов’язувати соціальне звільнення з національним бере початок з кирило-мефодіївців та у різних варіаціях продовжується ледве чи не всіма наступними діячами

українського відродження. При цьому їх переважна більшість цих діячів національне питання незмінно ставила на перше місце суспільного реформування. Виняток становив тільки М. Драгоманов, який вважав стрижньовим моментом суспільно-перетворюючої практики задля соціальної справедливості відстоювання прав людини. Як бачимо, українські соціал-демократи, а втім як і українські есери, не були у даному значенні відданими послідовниками М. Драгоманова. Українські соціал-демократи не тільки не ставили права людини в основу основ своєї діяльності, як робить це сучасна західноєвропейська⁸³, а також сучасна українська соціал-демократія⁸⁴, але обмежували розуміння прав людини в основному лише громадськими свободами⁸⁵. У звуженні розуміння та недооцінці значення прав людини як основоположної цінності полягала й одна з причин поразки українських соціал-демократів у національно-демократичній революції в Україні. Мова йде про те, що підхід українських соціал-демократів до суспільного реформування з національно-класових, а не з загальнолюдських позицій, в умовах Наддніпрянщини не мав великого потенціалу, перш за все у тому, що стосується об'єднання всіх соціальних сил на боротьбу за ідеал суспільства національної та класової рівноправності, у відданості якому українські соціал-демократи визнавалися у своїй програмі⁸⁶.

Повертаючись до питання зв'язку національного та соціального аспектів в ідеології української соціал-демократії, відзначимо, що теоретична розробка та обґрунтування цього зв'язку багато в чому належить М. Поршу, який ще навесні 1905 р. у полеміці з Д. Антоновичем на сторінках "Праці", посилаючись на загально визнаний авторитет К. Каутського, відстоював думку про залежність соціально-економічного гноблення від національного⁸⁷. Згодом ця думка була широко й детально обґрунтована М. Поршем у його концепції національно-територіальної автономії України спочатку на сторінках партійного тижневика "Слово" /Київ, 1907-1909/, а потім у брошурах "Про автономію" /К., 1913/ та "Автономія України і соціалдемократія" /К., 1917/. Тут важливо відзначити, що багато в чому саме завдяки роботам М. Порша політична програма УСДРП отримала вичерпне теоретичне та концептуальне обґрунтування і логічно завершений вигляд.

Те, що українські соціал-демократи ставили у залежність вирішення соціально-економічних питань від національного обумовило їх політичну стратегію, яка передбачала спочатку встановлення в Україні автономії з сеймом, а потім вже вирішення проблеми соціально-економічного визволення її трудящих. Наприклад, М. Порш міркував з цього приводу таким чином: демократизація і прийняття законів про рівність прав усіх громадян і націй не вирішує проблеми національної неволі, оскільки залишається капіталістичний лад і буржуазія, яка зацікавлена у пригніченні інших народів, водночас усунення національної неволі можливо лише за соціалістичних порядків, коли зникне "зовсім всяка неволя". Проте соціалізм є "тільки зіркою провідною в визвольній боротьбі робочого класа", "бо ж ніхто не знає, коли отой новий лад настане". Тому на перший план виходить завдання національно-територіальної автономії, при досягненні якої "національна неволя впаде сама собою"⁸⁸. Це відкриває широкий шлях для боротьби за соціально-економічне визволення, оскільки, згідно з М. Поршем (як і з більшістю українських соціал-демократів, що видно з рішень II з'їзду УСДРП⁸⁹), "національна неволя держить робітничий клас поневоленого народу в горі і злиднях, туманить його класову свідомість, розбиває єдність всіх робітників держави і єднає капіталістів і робітників поневоленого народу"⁹⁰.

Як відомо, курс українських соціал-демократів на вирішення спочатку національного питання, а потім вже соціальних, у повній мірі виявилася у добу Української Центральної Ради /УЦР/. Наприклад, у резолюції "Про відношення до Української Центральної Ради", що була прийнята на конференції УСДРП у квітні 1917 р., вказувалося на необхідність стежити, "щоб завдання ЦР не ускладнялись прийняттям ніяких інших пунктів політичної програми, ... що безпосередньо не мають метою переведення автономії"⁹¹. Цим, власне й пояснюється те, що довгий час у добу УЦР, займаючись вирішенням національного питання, українські соціал-демократи залишали невирішеними питання соціальні.

Важлива роль у концепції національної і соціально-економічної перебудови суспільства українськими соціал-демократами відводилася законам, що приймалися б на основі всенародного представництва [Примітка]. Якщо встановлення автономії пов'язувалося з діяльністю Всеукраїнських Територіальних та Всеросійських Установчих Зборів, то вирішення соціально-економічних та культурних питань на рівні автономії прямо ставилося у залежність від законів, видання яких передбачалося українським народом через своїх "виборних" у сеймі⁹². Надання великого значення

Примітка. Див. напр. 4-й пункт програми УСДРП.

прийнятим всенародним представництвом законам було своєрідною відповіддю української соціал-демократії на класове законодавство та традиційне беззаконня самодержавної Росії, свавілля царської адміністрації, самовправство та безкарність чиновників [Примітка 1]. До того ж українські соціал-демократи вважали, що, користуючись словами М. Драгоманова, “логічно проведений демократичний принцип приводить до соціалізму”⁹³. Безперечно, джерелом такого уявлення діячів УСДРП була не тільки спадщина М. Драгоманова, але і популярні у колах українських соціал-демократів твори Е. Бернштейна [Примітка 2], який вважав, що “демократія – це засіб та в той же час мета. Вона є засіб проведення соціалізму, і вона є формою здійснення цього соціалізму...”⁹⁴ Проте прихильність до демократичного принципу після повалення самодержавства багато в чому позбавляла УСДРП революційності /мається на увазі вирішення пекучих питань революції явочним порядком/. Не сприяло революційності і розуміння українськими соціал-демократами, під впливом тої ж західноєвропейської соціал-демократії, що побудова соціалістичного суспільства є тривалим процесом поступових перетворень.

Повертаючись до українських соціалістів-революціонерів, відзначимо, що їх перші самостійні групи і організації, наскільки посвідчують наявні джерела, починають виникати з 1903 року на Полтавщині та Харківщині⁹⁸. Найбільш відомою у цей період була група українських соціалістів-революціонерів у Золотоношському повіті, яка здійснювала, за словами відомого українського есерівського теоретика М. Шаповала, “переважно аграрно-терористичну боротьбу”⁹⁹.

З початком першої російської революції рух українських соціалістів-революціонерів суттєво активізується. У цей час виникають організації у Сімферополі, Одесі, у Мелітопольському повіті, на Херсонщині, Полтавщині, Київщині, Харківщині, у селах Чернігівщини, Волині та Поділля. Важливу роль у розвитку українського соціалістично-революційного руху відіграли освітнянські заклади Наддніпрянщини, перш за все, університети, які були постачальниками інтелігентських кадрів для українського революційного руху. Крім того, освітні заклади також виступали і як центри революційної роботи. Так, згідно наявним даним, з осені 1906 року українські есерівські організації існували при Київському¹⁰⁰ та Новоросійському /Одеському/¹⁰¹, а з 1907 року і при Харківському¹⁰² університетах. У ході першої російської революції проходять серйозну школу революційної боротьби такі відомі есерівські діячі періоду 1917-1920 років – як М. Шаповал /учасник української есерівської групи у Чугуєві/, О. Мицюк /організатор “Українських Селянських Спілок” на Полтавщині та Катеринославщині/, М. Стасюк, що був організатором “Українських Селянських Спілок” на Катеринославщині та інші.

Проведення першого з’їзду всеросійської Партії соціалістів-революціонерів /ПСР/ у 1906 р. та прийняття на ньому програми організації підштовхнуло українських соціалістів-революціонерів до створення власної партії і програми. Причому треба зазначити, що ідеологія ПСР в основному поділялася українськими есерами¹⁰³ за винятком вирішення національного та земельного питань.

З’їзд (за іншими даними конференція) українських соціалістів-революціонерів був скликаний у Києві у лютому 1907 року багато в чому завдяки зусиллям і за активної участі відомого організатора українського соціалістично-революційного руху М. Залізняка¹⁰⁴. На з’їзді були присутні представники Таврії, Херсонщини, Полтавщини, Чернігівщини, Поділля та Київщини, були також українці, що належали до всеросійської партії соціалістів-революціонерів. Усього ж нараховувалося 30-40 осіб.

З доповіддю про основи програми майбутньої партії українських соціалістів-революціонерів на з’їзді виступив М. Залізняк, який став, таким чином, одним з перших теоретиків українського соціалістично-революційного руху. Тримаючись думки, що необхідно створити власну, окрему від російської, партію соціалістів-революціонерів, М. Залізняк побудував свою доповідь в основному на розгляді того, чим мусить відрізнитися програма українських соціалістів-революціонерів від їх російських колег. Наприклад, було заявлено, що програма ПСР у галузі земельного питання “для України не підходить”. Крім того, вказувалось, що українські соціалісти-революціонери “повинні домагатися скликання Українських Установчих Зборів”. Ці погляди М. Залізняка були підтримані більшістю присутніх, за винятком представників ПСР. І хоча програма так і не була вироблена, учасники з’їзду визнали себе “установчими зборами партії Українських соціалістів-революціонерів”

Примітки:

1. Про це, приміром, свідчить 5-й пункт програми УСДРП.

2. Як відомо, з самого початку свого існування українські соціал-демократи “у своїх теоретичних шуканнях віддавали явну перевагу популярній у той час “ревізії” марксистської теорії у працях німецького соціаліста Е. Бернштейна”⁹⁵ та ще у лютому 1902 року взяли на озброєння його відомий лозунг: “Рух – все, кінцева мета – ніщо!”⁹⁶ Пізніше, вони навіть видали українською мовою роботу Е. Бернштейна “Розвиток форм господарського життя”⁹⁷.

та обрали її керівний орган – Головну Раду /свого роду Центральний Комітет/, куди, серед інших, увійшли М.Залізник і Ю.Квасницький¹⁰⁵.

Взявши за мету організацію партії, Головна Рада розіслала по селах, містах, різних школах і семінаріях своїх агітаторів, які заснували цілу низку партійних груп. Так були засновані групи у Родомислі, Коростишеві, Глухові на Київщині, а також у Валках, Золотоноші, Новій Александрії на Харківщині. Крім того, були засновані організації у Рівному серед солдатів та у Харкові серед студентів університету. Проте партія так і не змогла організаційно оформитись внаслідок наступу реакції¹⁰⁶. У серпні 1907 року поліцією була розгромлена найбільш діяльна /з огляду на видавницьку діяльність/ Родомисльська організація, яка складалася головним чином із вчителів. Зазнали арешту близько 30 осіб. Потім сталися арешти і в інших місцях, невдовзі була розгромлена Головна Рада, а М.Залізник і Ю.Квасницький - заарештовані¹⁰⁷. Але незважаючи на атмосферу поліцейських переслідувань, спроби українських есерів налагодити революційну роботу не припинялися. 1908 р. почала свою діяльність група під керівництвом В.Чехівського на Черніговщині. У відповідь на заклик у серпні 1911 року Головної Ради УПСР “до поновлення старих організацій і до засновання нових”¹⁰⁸ з початку 1912 року поновлюють свою діяльність Київська і Харківська організації; Г.Одинцем /одним із активних діячів періоду УЦР/ заснуються в Полтавській губернії Бориспільська та в Чернігівській губернії Ново-Басанська українські есерівські групи. До 1914 року з’являються гуртки українських есерів і за межами України – у Москві, Петербурзі, Дерпті¹⁰⁹.

У лютому 1915 року Київська організація розпочала видання за редакцією М.Ковалевського та за участю С.Єфремова, Л.Ковальова, Л.Полянського першого друкованого органу УПСР часопису “Боротьба”¹¹⁰, у якому був опублікований “Проект програму У.С.-Р”, ухвалений Київською організацією українських соціалістів-революціонерів. Як одна з найближчих цілей у ньому висувалося скликання загальноросійських Установчих Зборів, які повинні були ввести політичні свободи та затвердити основи демократизації Росії. Процес політичного визволення та демократизації, у свою чергу, повинен був призвести, на думку українських есерів, до децентралізації і “драгоманівської” [Примітка] федералізації всього суспільства. Згідно з цим, основним ідеалом у сфері політичного переустаткування суспільства був названий “союз вільних національних і краєвих федерацій”, управління якими здійснює спільний парламент, “які і будуть найбільш повно і найбільш гарно виражати вимоги і прагнення народу, відбивати суспільні настрої, диктувати його волю”¹¹¹. Конкретним же завданням для вирішення національних проблем в Росії був висунутий “розвиток національно-краєвих автономій”. Що стосується власне України, то стосовно неї було запропоновано скликання українського установчого сейму, який мав би розробити та втілити у життя національно-територіальну автономію¹¹². Як бачимо, Київська організація українських есерів віддавала перевагу способу встановлення автономії в Україні (як, зрештою, і створення федеративного устрою на території Російської імперії) “знизу”, шляхом розвитку внутрішньорегіональних революційних сил та народної ініціативи на місцях після демократизації Росії, а не “зверху”, рішенням загальноросійського законодавчого органу. Треба також відзначити, що, як видно з тексту вищезгаданого документа, українські есери справедливе вирішення соціальних питань пов’язували з здійсненням національного визволення.

Після повалення самодержавства під впливом нових реалій революційного руху вищенаведені ідейні настанови українських есерів зазнали деякі зміни. У більшій мірі ці настанови стали надбанням “правобережців” – правої течії в УПСР, і в меншій – “лівобережців”, та й то, оскільки останні були об’єднані з “правобережцями” рамками однієї партії.

Загальнопартійна позиція з приводу питань федерації та автономії вперше була висловлена у квітні 1917 року на Установчому з’їзді УПСР. Проте, треба відзначити, що вона не була сталою і постійно змінювалася в залежності від суспільно-політичної ситуації. Згідно матеріалів установчого з’їзду УПСР, “негайне переведення в життя широкої національно-територіальної автономії України” визнавалося українськими есерами “найбільшою потребою українського народу”. Розробка її засад і форм, а також її практичне втілення покладалося на територіальну Українську установчу раду, але при цьому загальноросійські Установчі Збори повинні були дати на її впровадження “свою санкцію”¹¹³. Крім того, за Загальноросійськими Установчими Зборами визнавалося право створення федерації

Примітка. Незаперечним фактом є те, що проект Київської організації українських есерів був складений під великим впливом ідейної спадщини М.Драгоманова і, перш за все, ідей громадянського соціалізму. Засадами такого соціалізму повинні були стати громади з колективною власністю на землю та знаряддя праці¹¹⁶. Наприклад, у проекті серед іншого знаходимо: “Партія соціалістів-революціонерів буде вимагати перебудови суспільного життя на основі примусового відчуження всяких знарядь виробництва, передачу їх децентралізованим національним трудовим органам”¹¹⁷.

на території Російської імперії¹¹⁴. Таким чином, позиція партії українських есерів у питанні встановлення автономії та федерації у квітні 1917 року була ідентична позиції УСДРП, з тією тільки різницею, що територіальна Українська установча рада в концепції українських соціал-демократів отримала назву Всеукраїнських Територіальних Зборів. Що стосується змісту поняття “автономія”, то воно також збігалось в ідеологіях обох партій. Згідно документів ЦК УПСР, українським есерам автономія уявлялася як право українського народу “самоуправлятися та порядкувати своїм краєм через свою Народню Раду (Сейм)” – найвищий всеукраїнський виборний орган, який мав відати широким колом культурних та соціально-економічних питань¹¹⁵ та який реалізовував би свою владу за посередництва окружних та сільських громадських Рад. У компетенції центрального народного парламенту федерації повинні були залишатися лише питання забезпечення громадських свобод, зовнішніх відносин та управління фінансами. Таким чином, вирішення соціально-економічних питань есери, подібно до українських соціал-демократів, ставили у залежність від встановлення автономного управління. Тут треба відзначити, що автономне управління аж до другої половини 1917 року ні в ідеології УПСР, ні в ідеології УСДРП не ототожнювалося зі створенням української республіки. Інакше кажучи, як українські есери, так і соціал-демократи, у перші місяці революційних подій 1917 року були далекі від думки створення власної української держави як складової федерації народів та країв Росії. Це було обумовлено, насамперед, впливом ідейної спадщини М. Драгоманова, котрий заперечував необхідність створення української держави [Примітка 1]. Відмова від республіканського статусу України у майбутній федерації у перші місяці революції, з одного боку, була наперед визначена орієнтацією українських есерів та соціал-демократів на загальноросійський революційний рух, а, з іншого, не дала можливості своєчасно підступити до налагодження системи республіканського управління. Мова йде про те, що замість того, щоб шляхом прийняття Конституції встановити Українську республіку та сформувати її інфраструктуру, а потім делегувати частину її повноважень федеральному центру, українські соціалісти віддали перевагу виборюванню від центральних російських органів визнання права України на автономію та визначення її компетенції. Це виборювання для українських соціалістів означало своєрідний “тиск знизу” шляхом створення представницьких національних організацій типа УЦР або Всеукраїнських Територіальних Зборів і виступ їх як суб’єктів політичного тиску. Безумовно, така позиція була вельми слабкою, оскільки передбачала у першу чергу досягнення згоди (компромісу) з центральною владою, а потім вже врахування інтересів наддніпрянського населення.

Істотною різницею між УСДРП та УПСР було те, що перша головну роль у революційних перетвореннях суспільства відводила пролетаріату, в той час як друга – трудовому селянству.

Згідно з програмою УСДРП, “громадський переворот”, що “означає увільнення не тільки пролетаріату, але і цілого людського роду, який страждає при сучасних умовах”, “може бути справою тільки робітничого класу, через те, що всі інші класи, незважаючи на існування між ними протилежних інтересів, стоять на ґрунті приватної власності на засоби продукції /виробництва. - О.В./”¹²⁰. Сам “громадянський переворот” уявлявся українським соціал-демократам як перетворення приватної власності на засоби виробництва і продукти праці на громадську, соціалістичну власність та знищення всілякої експлуатації. Такий переворот, як вказувалося вище, мислився як тривалий процес, а його першим кроком і неодмінною умовою повинно було стати встановлення демократичного, парламентського ладу. Причому, якщо повалення самодержавства та встановлення демократичного ладу у концепції української соціал-демократії передбачалося шляхом революційного перевороту¹²¹, то побудова соціалістичного суспільства повинна була здійснюватись виключно парламентським, еволюційним шляхом¹²². Тому не випадково у даному зв’язку, що у 1917 році вже після повалення самодержавства один з лідерів УСДРП В. Винниченко вказував “на величезне значіння свідомого революційного пролетаріату, яко проводиря демократичних ідеалів в товщу суспільства”¹²³. Саме собою розуміється, що подібною позицією щодо ролі пролетаріату у соціальних перетвореннях та способу їх реалізації українська соціал-демократія була забов’язана західноєвропейській, зокрема німецькій соціал-демократії і, перш за все, таким її ідеологам, популярним серед українських соціал-демократів, як Е. Бернштейн та К. Каутський [Примітка 2]. Останній, наприклад, як способи

Примітки:

1. Одним з небагатьох діячів, що відстоювали навесні 1917 року тезу про перетворення України на республіку, був М. Грушевський¹¹⁸, який у розумінні федерації був близький кирило-мефодієвцям та відкидав драгоманівський погляд на федерацію¹¹⁹. Незважаючи на те, що він був достатньо популярним в українських колах Наддніпрянщини та зізнавався у своїй прихильності української соціалістично-революційної ідеології (хоча до 1918 року членом УПСР не був), завдяки чому мав вплив серед українських есерів, його концепція автономії та ідея України як республіки протягом перших місяців революції не знаходила серйозної підтримки серед наддніпрянських соціалістів

2. Про популярність Е. Бернштейна вже йшла мова, що ж стосується К. Каутського, то у підтвердження його авторитетності серед українських соціал-демократів може свідчити видання ними українською мовою у вигляді окремих брошур таких його робіт, як “Соціальна революція”, “Передмова до Ерфуртської програми СДПН”, “Американський робітник” і “Пролетаріат та суспільний лад”¹³³.

соціального перевороту виділяв “стратегію засмучення” і “стратегію виснаження”. “Стратегія засмучення”, згідно з К.Каутським, “полягає у тому, щоб, швидко стягнувши бойові сили, уразити ворога і завдати йому рішучого удару, в результаті якого він буде розбитий та втратить боєздатність”. Така стратегія, за словами німецького соціал-демократа, є “єдино можливою” “в умовах абсолютистської поліцейської держави”, у якій виключається всіляка можливість “законодавчого впливу народних мас на уряд”. “Стратегія виснаження”, згідно з К.Каутським, полягає у вимогуванні противника “шляхом різних маневрів”, уникаючи “всієї вирішальної битви”, щоб “поступово і все більш” ослабити його боєздатність. Для такої стратегії необхідні, за його думкою, “такі попередні умови, як загальне виборче право, право зборів, свобода союзів”¹²⁴.

Що стосується українських соціалістів-революціонерів, то вони рушійними силами революції вважали всі верстви “працюючого люду”, ототожнюючи їх інтереси. Наприклад, у програмі УПСР її практичним завданням було проголошено “об’єднання всіх шарів працюючого, визискуваного люду для того, щоб вони визнали себе єдиним трудівничим класом, побачили в цьому єднанні запоруку свого класового визволення [Примітка] і шляхом планомірної організованої боротьби дійшли до соціального перевороту, який тільки забезпечить їм всебічний гармонійний розвиток духовних і фізичних сил та поведе людство на вищі щаблі поступу”¹²⁵. Проте, хоча українські есери і вважали своєю опорою весь “працюючий люд”, все ж особливий акцент вони робили на організації трудового селянства (сільської бідноти та середняків), вбачаючи у ньому головну силу революції. Це пояснювалося тим, що, по-перше, трудове селянство було, за рядком програми УПСР, “основним населенням країни”¹²⁶; по-друге, як найбільш українське за своїм складом, наддніпрянське селянство більш за все пасувало до головної рушійної сили у боротьбі за вирішення національних завдань українського руху; по-третє, українські есери були ідейними послідовниками М.Драгоманова, зокрема, у тому переконанні, що селянство в Україні є “основним суспільним трудовим класом”¹²⁷; по-четверте, діячі УПСР зазнали вплив російських соціалістів-революціонерів¹²⁸ з їх переважною і традиційною орієнтацією на організацію та репрезентування інтересів селянства¹²⁹.

На відміну від соціал-демократів, українські есери не були прихильниками поступового просування суспільства до соціалізму демократичним та реформаційним шляхом. Проте вони також усвідомлювали, що “повна соціальна революція можлива тільки тоді, коли працюючі маси дозріють до прийняття соціалізму, до експропріації підприємств, до реорганізації продукції /виробництва. - О.В./ і поділу, а також до упорядкування всім господарством на соціалістичних основах”¹³⁰. Тому в умовах постсамодержавного капіталістичного суспільства українські соціалісти-революціонери, на відміну від українських соціал-демократів, здійснення соціального перевороту бачили “як шляхом революційним, так і шляхом державно-соціальних реформ”, щоправда віддаючи явну перевагу революційному шляху. Наприклад, у програмі УПСР зазначалося, що “партія вживатиме всіх заходів, щоб частинні соціальні реформи не затемнювали працюючим масам їх кінцевого ідеалу, поборюватиме всякий соціал-реформізм і оборонятиме чистоту революційного принципу”¹³¹.

Демократичному, парламентському способу правління, що відстоювався українськими соціал-демократами¹³² як основи проведення соціального перевороту, українські есери у своїй програмі протиставляли “диктатуру революційної демократії”¹³³ або, як уточняв один з головних ідеологів УПСР М.Шаповал, “диктатуру трудової демократії”. “Це означало, - писав він, - що ми хотіли, щоб владу виконували лише трудові маси, організовані на засадах демократії”¹³⁶. Таким чином, УПСР була більш лівою, радикальнішою, ніж УСДРП. Хоча пізніше, у жовтні 1917 року, УСДРП і прийняла принципи “трудої демократії”¹³⁷, у цілому вона продовжувала залишатися на більш поміркованих позиціях, ніж УПСР.

Підбиваючи підсумки, відзначимо наступне. Поява на початку ХХ століття у Наддніпрянщині українських соціал-демократів та есерів являє собою явище цілком закономірне. Це ж повною мірою стосується і формування ідейно-ціннісних засад їх діяльності.

Поява національної соціал-демократії та есерівщини стало, з одного боку, продовженням та подальшим розвитком українського національного руху на його політичному етапі, а ,з іншого боку, результатом проникнення у Наддніпрянщину соціально-визвольних ідей з Росії та Західної Європи. Відмінне, специфічно вибіркове ставлення українських революційно налагоджених діячів до “західних впливів” обумовило їх розподіл на соціал-демократів та есерів, і, навпаки, успадкування традицій українського відродження, визначило “разючу” схожість їх національної програми.

Примітка. Ця теза, безумовно, була запозичена з програми ПСР, на що вказує схожість формулювань¹³⁴. Це, у свою чергу, свідчило про певний вплив ідеології російських соціалістів-революціонерів на діячів УПСР.

У свою чергу, виховування української революційної інтелігенції на традиціях українського національно-визвольного руху детермінувало висунування національної справедливості на перше місце її ієрархії цінностей. Разом з тим, оскільки для українського руху було характерно надавати національному питанню “соціальне звучання”, свідомість радикальної наддніпрянської молоді являла собою “сприятливий ґрунт” для сприйняття соціалістичних ідей з Заходу. По суті, під впливом російських та західноєвропейських ідейних концепцій стихійно соціалістична свідомість, до якої наддніпрянська інтелігенція прийшла в умовах політичного безправ’я через захоплення своєю національною культурою, отримала системне оформлення і більш-менш завершений вигляд. В результаті, під впливом переважно німецької соціал-демократії, її реформаційного крила, і у ході поступового відходу цілої низки наддніпрянських революціонерів від народницьких позицій, успадкованих від попередніх поколінь українського національного руху, склалася українська соціал-демократія. Майже одночасно з цим, вірні народницьким переконанням наддніпрянські революційні діячі під впливом російської соціалістично-революційної політичної концепції започаткували українську есерівщину. Таким чином, відмінності між українськими соціал-демократами та есерами багато у чому були обумовлені вибором ідейних джерел. Це стосувалося насамперед позиції щодо рушійних сил соціального перевороту і тактики соціально-визвольного руху. Якщо соціал-демократи робили ставку на український пролетаріат як найбільш революційний клас внаслідок відсутності у нього, на відміну від інших класів, приватновласницьких інстинктів і у силу його більшої придатності на роль творця соціалістичного суспільства, то українські есери, подібно до російського неонародництва, схильні були ототожнювати інтереси всіх працюючих класів, хоча головну роль у революційних перетвореннях відводили все ж наддніпрянському трудовому селянству як найбільш українському й найчисленнішому трудовому класу. У питанні тактики, українські соціал-демократи були прихильниками поступового просування суспільства до соціалізму, в той час як українські есери, у своєї більшості, виступали за негайне перетворення суспільства на соціалістичних засадах.

Бібліографічні посилання:

- ¹ Див.: Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Український історичний журнал.- 1991.- №3.- С.103.
- ² Див.: Украинский вопрос. Издание редакции журнала “Украинская Жизнь”.- СПб., 1914.- С.35.
- ³ Лисяк-Рудницький І. Напрями української політичної думки // Історичні есе.- В 2 т.- К.: Основи, 1994.- Т.2.- С.68 .
- ⁴ Дорошенко Д. І. Нарис історії України в 2-х томах. Том II / від половини XVII століття /.- К.: Глобус,1992.- С.281.
- ⁵ Субтельний О. Україна: історія.- К.: Либідь, 1993.- С.297.
- ⁶ Див.: З “Книги буття українського народу” М. І. Костомарова // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч.- К.: Вища шк., 1997.- С.252.
- ⁷ Див.: Дорошенко Д. І. Нарис історії України в 2-х томах. Т. II.- С.290.
- ⁸ Див.: Драгоманов М. П. Историческая Польша и великорусская демократия.- К., 1917.- С.77, 97, 134, 136; Драгома-нов М., Павлик М., Подолинський С. Програма української збірки “Громада”// Національні процеси в Україні...-Ч.1.- С.264-265; Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик // Історичні есе.- Т.1.- К.: Основи, 1994.- С.311.
- ⁹ Драгоманов М.П. Антракт з історії українофільства /1863-1872/ //Вибране.- К.: Либідь, 1991.- С.229.
- ¹⁰ Див.: М.П. Драгоманов про політичну автономію українців //Національні процеси в Україні...- Ч.1.- С.282.
- ¹¹ Драгоманов М. Передне слово /до “Громади” 1878 р./ //Вибране.- С.320-321.
- ¹² Див.: Там же.- С.300-301.
- ¹³ Там же.- С.302.
- ¹⁴ Див.: Драгоманов М.П. Историческая Польша и великорусская демократия.- С.113-114.
- ¹⁵ Див.: Василев М. Причинок до історії українського руху в Росії // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка /Наукова часопись, присвячена перед усім української історії, фіольології й етнографії, виходить у Львові що два місяці під редакцією М.Грушевського/- Т.- Р.1912, кн.ІІ.- Львів, 1912.- С.147-148.
- ¹⁶ Див.: Записки Наукового Товариства ім. Шевченка.- Т.СVIII.- Р.1912, кн.ІІ.- Львів, 1912.- С.151-157.

- ¹⁷ Драгоманов М. Увага на “Програму українцев социалистов федералистов” // Листи до Ів. Франка і інших. 1881-1886. Видав Іван Франко. Львів, 1906.- С.191.
- ¹⁸ Там же.
- ¹⁹ Див.: Четвертый /Объединительный/ съезд РСДРП. Протоколы.- М.: Госиздат полит. литературы, 1956.- С.31-34, 362, 451; Товарищ.- 1906.- 16 септября.
- ²⁰ Див.: Беренштам-Кістяковська М. Українські гуртки в Києві другої половини 1880-их та початку 1890-их років //За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття./ П/р. М.Грушевського/- Кн.3.- К.: Держвидав України, 1928.- С.206-225.
- ²¹ Див.: Лавриненко Ю. Рух Вільної Спілки // Український історик.- 1976.- №1-4.- С.23.
- ²² Див.: Висоцький О. Ю. С.В. Петлюра: становлення державного діяча // Перша заочна наукова конференція з питань генеалогії і біографіки, присвячена 160-річчю з дня народження О.М.Лазаревського. Тези повідомлень. Вінниця. 14 червня 1994 р.- Вінниця: Центр генеалогії і біографіки, 1994.- С.36.
- ²³ Петлюра С. Драгоманов про українське питання /Михайло Драгоманов. Чудацькі думки про українську національну справу. Київ,1913; Вид-че тов-во “Криниця” // Хроніка-2000.- 1993.- №1-2/3-4/- С.170.
- ²⁴ Там же.
- ²⁵ Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. 1897-1906. Українська студентська громада в Харкові.Т.І.Революційна українська партія /РУП/- Торонто: Срібна сурма,1972.- С.36.
- ²⁶ Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної укр.нації XIX-XX ст.- К.: Генеза,1996.- С.84.
- ²⁷ Драгоманов М. “Передне слово” /до “Тромади” 1878 р./ //Вибране.- С.309.
- ²⁸ Міхновський М. Самостійна Україна//Політологія. Кінець XIX-перша половина XX ст.: Хрестоматія/За ред.Семкі-ва О.І.- Львів: Світ,1996.- С.127.
- ²⁹ Див.: Дорошенко В. Революційна українська партія /1900-1905 рр./ Нарис з історії української соціал-демократичної партії.- Львів-Київ: Вид-во ЦК УСДРП,1921.- С.8.
- ³⁰ Див.: Там же.- С.21.
- ³¹ Див.: Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст.: програмові і довід.матеріали / Упоряд.В.Ф.Шевченко та ін.- К.: Консалтинг, Фенікс,1993.- С.22.
- ³² Коллард Ю. Спогади юнацьких днів...- С.80-81.
- ³³ Див.: Гасло.- 1902.- Ч.12.- С.2.
- ³⁴ Див.: Центральний державний історичний архів України /надалі – ЦДІАУ/- Ф.271.- Оп.1.- Спр.616.- Арк.68 зв.; Центральний державний архів вищих органів державної влади і органів державного управління України /надалі – ЦДАВОВУ/- Ф.4000.- Оп.1.- Спр.1.- Арк.126; Ф.3807.- Оп.1.- Спр.4.- Арк.270.
- ³⁵ Див.: Гасло.- 1902.- Ч.12.- С.5.
- ³⁶ Див.: Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик //Історичні есе.- Т.1.- С.315.
- ³⁷ Див.: Гасло.- 1902.- Ч.1.- .1.
- ³⁸ Див.: ЦДАВОВУ.- Ф.3805.- Оп.1.- Спр.6.- Арк.1-10.
- ³⁹ Див.: Коллард Ю. Спогади юнацьких днів... С.77.
- ⁴⁰ Див.: Там же.- С.118-119, 121-122.
- ⁴¹ Див.: Головченко В.І. Від “Самостійної України” до Союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку XX ст.- Харків: Майдан,1996.- С.26.
- ⁴² Див.: Проект програми РСДРП // Гасло.- 1902.- Ч.9 і 10.- С.28.
- ⁴³ Див.: Гасло.- 1903.- Ч.1.- С.4.
- ⁴⁴ Коллард Ю. Спогади юнацьких днів...- С.115-116.
- ⁴⁵ Там же.- С.116-117.
- ⁴⁶ Там же.- С.118.
- ⁴⁷ Там же.- С.133.
- ⁴⁸ Там же.- С.133.
- ⁴⁹ Див.: Животко А.50 років. До історії Української Партії Соціалістів-революціонерів.- Прага: Вільна Спілка, 1936.- С.7.
- ⁵⁰ Див.: ЦДАВОВУ.- Ф.3807.- Оп.1.- Спр.10.- Арк.56.
- ⁵¹ Жук А.Пам’яті Миколи Порша (1877-1944). (3 нагоди 85-ліття з дня народження) //Сучасність.- 1962.- №1/13/- С.54.

- ⁵² Там же.
- ⁵³ Доклад ЦК Револуційної Української Партії Міжнародному соціалістичному конгресі в Амстердамі.- Львів,1904.- С.2.
- ⁵⁴ Див.: Висоцький О.,Голуб А. Зародження соціал-демократії в Україні і міжнародний соціалістичний рух // Політологічні читання.- 1994.- №2.- С.113-114.
- ⁵⁵ Див.: ЦДІАУ.- Ф.1597.- Оп.1.- Спр.7.- Арк.52.
- ⁵⁶ Див.: Висоцький О.,Голуб А. Зародження соціал-демократії...- С.107.
- ⁵⁷ Международные социалистические конгрессы. Очередные вопросы и постановления.- Калуга,1922.- С.11.
- ⁵⁸ Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських політичних партій /Упор.В.С.Журавський.- К.: Пошук,1992.- С.12.
- ⁵⁹ Лисяк-Рудницький І. Четвертий Універсал та його ідеологічні попередники // Історичні есе.- Т.2.- С.5.
- ⁶⁰ Див.: Головченко В.І.Від “Самостійної України” до Союзу визволення України...- С.31.
- ⁶¹ Див.: Багатопартійна українська держава...- С.12.
- ⁶² Див.: Резолюції, ухвалені на Конференції УСДРП 4-го і 5-го квітня 1917 р. у Києві // Робітнича газета.- 1917.- 7 квітня.- С.3.
- ⁶³ Порш М. Автономія України і соціалдемократія. Видання друге, виправлене та доповнене.- К.: Знання – то сила,1917.- С.20.
- ⁶⁴ Див. : Там же.- С.58-59.
- ⁶⁵ Багатопартійна українська держава... - С.13.
- ⁶⁶ Див.: Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. У трьох томах/Упор.Т.Гунчак і Р.Сольчаник.- Т.1.-Нью-Йорк: Сучасність,1983.- С.153.
- ⁶⁷ Див.: Жук А. Пам’яті Миколи Порша...- С.54.
- ⁶⁸ Багатопартійна українська держава...- С.9.
- ⁶⁹ Див.: Українська суспільно-політична думка...- Т.1.- С.116.
- ⁷⁰ Праця.- 1904.- Ч.1.- С.5.
- ⁷¹ Винниченко В. Відродження нації.- Ч.1.- К.: Політвидав України,1990.- С.44.
- ⁷² Грушевський М.Освобождение России и украинский вопрос.- СПб.,1907.- С.86.
- ⁷³ Грушевський М. Польський законопроект автономії й Україні // Рада.- 1907.- 21 квітня.- №94.- С.2.
- ⁷⁴ Див.: ЦДІАУ.- Ф.275.- Оп.1.- Спр.2521.- Арк.259.
- ⁷⁵ Порш М. Автономія України...- С.35.
- ⁷⁶ Див. напр.: ЦДІАУ.- Ф.274.- Оп.5.- Спр.42.- Арк.94.
- ⁷⁷ Робітнича газета.- 1917.- 4 квітня.- С.2.
- ⁷⁸ Див.: Резолюції, ухвалені на Конференції УСДРП...- С.2; див.також: Галаган М. З моїх споминів: В 3 ч.- Львів: Червона Калина,1930.- Ч.ІІ.- С.105.
- ⁷⁹ Див.: Багатопартійна українська держава...- С.12-13.
- ⁸⁰ Див.: Сборник документов по истории рабочего и социалистического движения стран Европы и США.- М.: Высш.шк.,1985.- С.30 /320 с./; Багатопартійна українська держава...- С.8.
- ⁸¹ Багатопартійна українська держава...- С.12.
- ⁸² ЦДІАУ.- Ф.274.- Оп.1.- Спр.536.- Арк.74.
- ⁸³ Див.: Висоцький О. Соціал-демократія у мінливому світі //Вісник Національної академії наук України.- 1994.- №9-10.- С.153.
- ⁸⁴ Див.: Висоцький О. Соціал-демократи в сучасній Україні: досвід політичної опозиції// Політологічні читання.- 1995.- №1.- С.78.
- ⁸⁵ Див.: Порш М.Автономія України...- С.58.
- ⁸⁶ Див.: Багатопартійна українська держава...- С.9.
- ⁸⁷ Див.: Чацький І. З приводу неіснуючого питання // Праця.- 1905.- Ч.13-14.- С.2-5.
- ⁸⁸ Порш М. Автономія України...- С.16-18.
- ⁸⁹ Див.: Багатопартійна українська держава...- С.12.
- ⁹⁰ Порш М. Автономія України...- С.11.
- ⁹¹ Резолюції, ухвалені на Конференції УСДРП...- С.3.
- ⁹² Див.напр.: Порш М. Автономія України...- С.20.
- ⁹³ Драгоманов М.П.Историческая Польша и великорусская демократия.- С.137.

- ⁹⁴ Бернштейн Э. Проблемы социализма и задачи социал-демократии // Современная социал-демократия: теория и практика.- М.: НИИВО-ИНИОН,1993.- С.145.
- ⁹⁵ Висоцький О.,Голуб А. Зародження соціал-демократії...- С.106.
- ⁹⁶ Див.: Гасло.- 1902.- №1.- С.10.
- ⁹⁷ Див.: ЦДІАУ.- Ф.276.- Оп.1.- Спр.68.- Арк.114.
- ⁹⁸ Див.: Животко А. 50 років. До історії...- С.7.
- ⁹⁹ Шаповал М.Ю.Револьюційний соціалізм на Україні. Кн.1. Відень: Борітеся – Поборете,1921.- С.42.
- ¹⁰⁰ Див.: Зазубень. Де що з спогадів партійного робітника //Боротьба.- 1917.-30 лист. /13 грудн./.- №14.
- ¹⁰¹ Див.: ЦДІАУ.- Ф.419.- Оп.1.- Спр.5399.- Арк.12 зв.
- ¹⁰² Див.: Зазубень. Де що з спогадів...
- ¹⁰³ Див.наприклад: Записка об украинском движении за 1914-1916 годы с кратким очерком истории этого движения, как сепаратистско-революционного течения среди населения Малороссии// Український археографічний збірник.- Т.1.- К., 1926.- С.281; Зазубень. Де що з спогадів...
- ¹⁰⁴ Див.: Зазубень. Де що з спогадів...; Боротьба.- 1918.- 13 березоля.- №15; ЦДІАУ.- Ф.274.- Оп.5.- Спр.42.- Арк.66; Ф.274.- Оп.4.- Спр.463.- Арк.149.
- ¹⁰⁵ Див.: Зазубень. Де що з спогадів...
- ¹⁰⁶ Див.: Висоцький О.Ю. Идеологічні та організаційні особливості УСДРП та УПСР у контексті їх поразки у революції 1917-1920 років //Грані.- 1998.- Листопад.- С.112.
- ¹⁰⁷ Див.: Зазубень. Де що з спогадів...
- ¹⁰⁸ ЦДАВОВУ.- Ф.3805.- Оп.1.- Спр.4.- Арк.2 зв; Українська суспільно-політична думка ...- Т.1.- С.166.
- ¹⁰⁹ Див.: Животко А. 50 років. До історії...- С.9.
- ¹¹⁰ Див.: Животко А. Історія української преси.- Мюнхен: Ukrainisches Technisch-Wirtschaftliches Institut,1989-1990.- С.209.
- ¹¹¹ Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку ХХ століття.- Тернопіль: РВВ Управління по пресі,1991.- С.79.
- ¹¹² Див.: Там же.- С.80.
- ¹¹³ Програмна заява ЦК УПСР “Чого домагається українська партія соціалістів-революціонерів”//Боротьба.- 1917.- 18 квітня /1 травня/.
- ¹¹⁴ Див.: Там же.
- ¹¹⁵ Див.: Там же.
- ¹¹⁶ Див.: Висоцький О.,Голуб А. Зародження соціал-демократії...- С.97.
- ¹¹⁷ Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій ...- С.78 .
- ¹¹⁸ Див.: Українська Центральна Рада.Документи і матеріали.У двох томах.- Т.1.- К.: Наук.думка,1996.- С.48.
- ¹¹⁹ Див.: Копиленко О.Л. “Українська ідея” М.Грушевського: історія і сучасність.- К.: Либідь,1991.- С.119,122.
- ¹²⁰ Українські політичні партії кінця ХІХ – початку ХХ століття...- С.96.
- ¹²¹ Див.: Записка об украинском движении за 1914-1916 годы...- С.337; Феденко П. Исаак Мазепа– борець за волю України.- Лондон: Наше слово,1954.- С.19; ЦДІАУ.- ф.274.- Оп.5.- Спр.42.- Арк.215; Ф.336.- Оп.4.- Спр.20.- Арк.148;
- Висоцький О.,Голуб А.Збагачуючись теоретично, зміцнюючись організаційно... (Маловідомі сторінки історії української соціал-демократії на Катеринославщині) //Бористен.- 1997.- №4.- С.13.
- ¹²² Див.: Порш М.Автономія України...- С.17.
- ¹²³ Робітничая газета.- 1917.- 13 липня.
- ¹²⁴ Каутский К.Что же теперь? //Сборник документов по истории рабочего и социалистического движения стран Европы и США.- С.53-54.
- ¹²⁵ Багатопартійна українська держава...- С.15-16.
- ¹²⁶ Там же.- С.16.
- ¹²⁷ Див.: Шаповал М.Ю.Револьюційний соціалізм на Україні. Кн.1.- С.19,37.
- ¹²⁸ Див.напр.: Білосор Я. На партійні теми. Єдність партії //Боротьба.- 1918.- 20 березня.
- ¹²⁹ Див.: Гусев К.В.Партия эсеров: от мелкобуржуазного революционаризма к контрреволюции. (Исторический очерк).- М.: Мысль,1975.- С.22,24,39; Спиринов Л.М.Классы и партии в гражданской войне в России (1917-1920 гг.).- М.: Мысль,1967.- С.45.
- ¹³⁰ Багатопартійна українська держава...- С.17.

¹³¹ Там же.- С.17.

¹³² Див.: Робітничая газета.- 1917.- 24 червня.- С.3.

¹³³ Див.: ЦДІАУ.- Ф.274.- Оп.1.- Спр.3477.- Арк.8; Ф.276.- Оп.1.- Спр.68.- Арк.114.

¹³⁴ Див.: Програми политических партий и организаций России конца XIX – XX века. Ростов н/Д: Изд-во Ростовского ун-та, 1992.- С.61.

¹³⁵ Багатопартійна українська держава...- С.17.

¹³⁶ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. /Виклади в Америці./- Прага: Вільна Спілка, 1927.- С.89.

¹³⁷ Див.: IV Конгрес УСДРП.- Б.м., 1917.- С.9.

В.А. ГЛАДУШ

БОЙОВА РОБОТА РАДЯНСЬКОГО ПІДПІЛЛЯ ПРИДНІПРОВ'Я НА ДРУГОМУ ЕТАПІ ОКУПАЦІЇ (червень 1942 – листопад 1943 рр.)

Гладуш Віктор Антонович - начальник предметно-методичної групи кафедри військової підготовки Дніпропетровського державного університету

З другої половини 1942 року почав відчутно зростати розмах бойової роботи радянського підпілля Придніпров'я. Якщо в червні 1942 року підпільні організації і групи поставали здебільшого самостійно, під впливом патріотичних почуттів, то вже восени цього року керівництво ними відчайдушними заходами перебирало на себе військове командування (Центральний штаб партизанського руху, Український штаб партизанського руху, Оперативні групи при Військових радах армій) і партійне керівництво (нелегальний ЦК КП/б/ України, обкоми партії). Це пояснюється передусім зростанням мережі підпільних організацій і груп. Наприкінці 1942 року їх загальна кількість досягла 150, а чисельність підпільників становила близько 1875 чоловік. Протягом першої половини 1943 р. їх кількість збільшилася на третину. І хоча чисельно організації і групи були невеликими, майже в усіх містах і районних центрах діяли патріотичні об'єднання, дії яких були спрямовані на боротьбу із загарбниками. На активізацію бойової роботи антифашистського підпілля в тилу ворога вплинули ряд факторів. По-перше – це організаторські заходи центральних партійних, радянських, військових і спеціальних органів щодо посилення антигітлерівської боротьби на тимчасово окупованих територіях. По-друге – блискуча перемога радянських військ під Сталінградом і початок контрнаступу їх по всьому радянсько-німецькому фронту. В зв'язку з цим перед радянським підпіллям постає важливе стратегічне завдання – підготовка до збройного повстання проти загарбників. Мета повстання – надання максимальної підтримки наступаючій Червоній армії. Виходячи з цього, відбулися значні зміни в тактиці ведення підпільної боротьби, суть яких полягала у: 1) створенні широкої мережі бойових і диверсійних груп; 2) проведенні диверсій на транспортних комунікаціях, знищенні військових об'єктів та живої сили ворога.

Озброєний виступ антифашистських сил підпільних організацій і партизанських формувань планувалося здійснити в момент наближення фронту. Для цього передбачався цілий комплекс заходів бойової роботи.

Першочерговим завданням підпільних організацій було створення широкої мережі бойових і диверсійних груп. "...Треба обов'язково проникнути в усі міста, великі й малі, і широко розгорнути там бойову роботу..." (1) – наголошувалося в наказі Верховного Головнокомандувача. Формувалися ці групи з найбільш активних, добре перевірених членів підпілля, які знали навколишню місцевість. Як правило, це були робітники промислових підприємств, юнаки, які за віком не були мобілізовані до лав Червоної армії до окупації, а також чимало офіцерів і солдат, які втекли з німецького полону. Кількість бійців у групі коливалася від 6 до 20 чоловік. Це давало можливість зберігати конспірацію, підтримувати оперативність і мобільність в ході бойових та диверсійних дій.

Комплектування відбувалося за територіальним принципом і за місцем роботи. Завдяки накопиченому досвіду здійснювався ретельний відбір кадрів за моральними і діловими якостями, політичною переконаністю.

Важливе значення надавалося підготовці командного складу бойових груп. На цей час кадри керівників груп, зв'язківців, підричників та інших готувала Українська спецшкола, яка діяла з березня 1942 року. Зокрема, на підготовку організаторів і керівників антифашистської боротьби в тилу ворога визначався термін навчання – 45 робочих днів, тобто 426 навчальних годин, із яких навчальним планом передбачалося: 1) вступна лекція про значення підпільної і партизанської боротьби – 4 години; 2) тактика і контрметоди підпільних організацій і партизанських загонів в тилу – 100 годин; 3) тактика і методи німецької військової влади щодо боротьби з підпільними організаціями і партизанськими формуваннями – 56 годин; 4) марксистсько – ленінська підготовка – 30 годин; 5) стрілецька і вогнева підготовка – 64 години; 6) військово – інженерна підготовка і вибухова справа – 78 годин; 7) військова топографія – 38 годин; 8) статuti, формулювання наказів і складання донесень – 6 годин; 9) повітряна і хімічна оборона – 10 годин; 10) військово – санітарна справа – 10 годин; 11) резерв – 28 годин.

Робочий день складався з 10 навчальних годин по 50 хвилин кожна. Форми проведення занять застосувалися такі: лекційні і класні заняття – 212 годин, практичні і лабораторні заняття – 58 годин, самостійна підготовка – 156 годин (2).

Аналіз вміщеного документа вказує на те, що підготовка керівного складу готувалася за типовою схемою, частково враховуючи накопичений практичний досвід та потреби самої антифашистської боротьби, але, на нашу думку, перш за все здійснювалася підготовка командирів – теоретиків, оскільки переважна кількість навчального часу відводилася на лекційні та класно – групові заняття, а на практику – всього лише 58 годин. Крім того, зовсім відсутня підготовка в таких справах, як ведення розвідки, в тому числі агентурної, організація зв'язку і правила користування засобами радіозв'язку, порядок і правила конспірації, володіння автомобільною і бронетанковою технікою: між тим вони були надто суттєвими в тилу ворога.

На початку 1943 року в Українській спецшколі почали готувати цільовим призначенням інструкторів – керівників диверсійних груп. У зв'язку з цим вносяться певні корективи у навчальний процес. Згідно тематичного плану на підготовку даних фахівців виділявся термін – 1 місяць і навчальний час розподілявся наступним чином: 1) політична підготовка – 10 годин; 2) тактика – 60 годин; 3) агентурна розвідка – 10 годин; 4) вогнева підготовка – 58 годин; 5) вибухова справа – 98 годин; 6) стройова підготовка – 6 годин; 7) рукопашний бій; 8) військова топографія – 18 годин; 9) саперна підготовка - 6 годин; 10) хімічна підготовка - 6 годин; 11) зв'язок – 4 години; 12) санітарна підготовка – 4 години (3). Наведений факт свідчить, що практичні дії підпільників і партизан постійно вивчалися, узагальнювалися і враховувалися в навчальному процесі закладу, який готував кадри для організації і ведення підпільної роботи в тилу ворога, що позитивно впливало на хід всієї антифашистської боротьби.

Що стосується бойового навчання рядових підпільників, то воно здійснювалося в переважній більшості випадків в таємних, віддалених місцях : на околицях населених пунктів, у лісосуках, підвалах, зруйнованих будинках тощо. Також частина бійців проходила бойову підготовку у партизанських загонах, де можливостей займатися навчанням було значно більше. А вже влітку 1943 ЦК КП/б/У своєю постановою “Про стан і подальший розвиток партизанського руху на Україні” (4) зобов'язує для підготовки кваліфікованих кадрів диверсантів і мінерів в усіх партизанських формуваннях організувати спеціальні школи. Безумовно, це в меншій мірі стосувалося партизанських загонів Придніпров'я, оскільки, відповідно до специфіки місцевості вони були малочисленими, тобто 50 – 150 чоловік, проте завдяки великій кількості в їхніх лавах радянських офіцерів здійснювалася бойова підготовка підпільників. На які моменти приділялася увага під час бойового навчання? Це залежало від того, в якому напрямку діяла група. Як правило, створювалися групи спеціального призначення, тобто для здійснення диверсій на заводах, шахтах, залізничних вузлах, мостах, для пошкодження мереж телефонного і телеграфного зв'язку, для знищення військових об'єктів, для захоплення в полон фашистських політичних діячів, офіцерів, генералів, для нападів на аеродроми, електростанції, водокачки і т.п. Відповідно до напрямку і характеру діяльності велося бойове навчання.

Таким чином, організація бойового навчання в підпільних організаціях і групах Придніпров'я на другому етапі окупації носила плановий, системний і диференційований характер.

Важливим завданням підпілля Придніпровського регіону в цей період було проведення диверсій на транспортних комунікаціях, знищення воєнних об'єктів і живої сили противника.

У другій половині 1942 року підпільними організаціями створюються бойові і диверсійні групи у Дніпродзержинську, Кривому Розі, Павлограді, Синельниковому, Нікополі, Дніпропетровську, Мелітополі, Великому Токмаку, Запоріжжі, Голій Пристані, Цюрюпинську, Херсоні та інших містах і населених пунктах Придніпров'я.

У Дніпропетровську підпільні організації особливу увагу приділяли залізничному вузлу, тому там було створено більше десятка диверсійних груп, які досягли такої активності і рівня організованості, що в червні 1943 року за ініціативою керівника однієї з організацій В.Ю.Онищенка було створено бойовий підпільний комітет (БПК), до складу якого увійшли: В.А.Кузьмичов, О.С.Торбас, А.П.Лебедев, Г.Вінник, І.О.Литвиненко. Головою БПК обрано В.Ю.Онищенка. Це дало можливість чітко координувати дії підпільних груп. Які диверсії здійснювалися підпільниками?

Диверсійна група під керівництвом В.А.Кузьмичова складалася із членів бригади, яка займалася ремонтом паровозів. Протягом тривалого часу вони різними способами досягали зменшення швидкості руху паровозів, і у такий спосіб швидше виводили їх з ладу. Такі операції група провела на 54 паровозах, з яких 23 повернулися в депо, не доїхавши до місця призначення. Крім того, підпільники засипали піском букси паровозів, які стояли в депо, робили холодну заливку дишлових і буксових підшипників. Подібні диверсії були зроблені на 86 паровозах. Все це доповнювалося різного роду дрібними, але масовими пошкодженнями з боку ремонтників.

Група під керівництвом У.Ф.Земляного здійснювала диверсії на першій вагонній дільниці. Нею було організовано зіткнення двох паровозів, в результаті чого вони обидва вийшли із ладу. А в липні 1943 року підпільники зняли сигнали із хвостової частини потяга. Підходячи на великій швидкості, штовхач вривався у потяг. У результаті було пошкоджено до 20 вагонів, розбито 4 автомашини. 11-го липня цього ж року підпільники перевели стрілку і направили потяг, що рухався, на ешелон, який стояв на станції. Під час аварії пошкоджено 16 вагонів (6).

Наведені приклади диверсійних дій підпільників залізничного вузла м.Дніпропетровська були масовими і організованими завдяки роботі бойового підпільного комітету. Особливість бойової діяльності полягала в тому, що майже в усіх випадках підпільники обходились без застосування зброї, але результати диверсій являли собою вагомий внесок у справу боротьби із загарбниками. Подібні диверсії мали місце в Синельниківському і Павлоградському районах.

Масового характеру набула «рейкова» війна на Запоріжжі. Підпільна організація запорізького алюмінієвого заводу створила бойову групу в складі 18 чоловік під керівництвом С.М.Шалімова. Перед групою стояло конкретне і відповідальне завдання - диверсійна робота на транспорті. У вересні 1943 року член групи Ф.В.Литвинов спалив паровоз на станції Запоріжжя - Лівє. Підпільник-машинист О.І.Борщов у серпні 1943 року при осадженні у глухий кут вагонів так штовхнув ешелон, що 2 вагони, навантажених зенітними гарматами, зійшли з рейок і розбилися. Інша група влаштувала диверсії на заводських залізничних коліях. 10 вересня 1943 року підпільники пошкодили колію на станції Запоріжжя-ІІ. В результаті 6 вагонів зійшли з рейок (7). Приблизно в цей же час на станції діяла підпільна група залізничників. Вона здійснювала диверсії на залізниці, в депо і на станції: виводила з ладу паровози, псувала інжектори, засипала у мастило і букси пісок. Велике значення в диверсійній діяльності на транспорті мала бойова робота підпільників Великого Токмаку Камишевахського району.

Значний вклад у боротьбу підпільників Придніпров'я внесли і патріоти Херсонщини. У липні 1942 року підпільна група заводу «Автотрактордеталь» міста Каховки, яку очолював К.І. Турос, розірвала залізничне полотно в районі станції Новокиївка і пустила під відкис два військових ешелони фашистів. Крім цього, вони неодноразово пошкоджували лінію зв'язку між Каховкою і Бериславом, між Каховкою і Херсоном. Підпільна група «Юнармія» на чолі з О.О.Фоміним постійно псувала телефонно-телеграфні мережі між Херсоном, Голою Пристанню і Скадовськом, організовувала диверсійні акти на стратегічно важливій шосейній дорозі до Криму на ділянці Цюрюпинськ-Радянськ (8).

Отже, силами бойових і диверсійних груп здійснена значна кількість диверсійних актів на транспортних комунікаціях регіону. Особливої шкоди було завдано залізничному транспорту: пущено під відкис 8 ешелонів і до 100 вагонів, виведено із ладу 32 паровози. Диверсійні акти завдавали відчутних збитків паровозному і вагонному парку ворога, порушували ритмічність перевезень вантажів, зменшували пропускну здатність залізниці, були ефективним заходом знищення живої сили і техніки фашистських окупантів, а також награбованого гітлерівцями майна, яке вони вивозили до Німеччини. Особливо ефективними були диверсії підпільних організацій Дніпропетровської і Запорізької областей. Про активність бойової роботи антифашистських сил на транспортних комунікаціях свідчить той факт, що на тимчасово окупованій території України гітлерівські загарбники для охорони 15 тис. кілометрів залізниці виділяли спеціальні охоронні війська, в середньому батальйон на 100 км дороги. В цілому ж відволікалося з фронту 150 - 160 батальйонів, тобто більш як 85 тис. солдат (9).

Всі заходи бойової роботи радянського підпілля спрямовувалися на бойову підтримку наступаючих військ і створення умов для організації озброєних повстань в тилу ворога. Для цього утворюються спеціальні координаційні центри у вигляді штабів. Так, на 1 січня 1943 року у Дніпродзержинську було створено штаб бойових груп у складі О.М.Грушевського, І.І.Матіна, П.М.Півторацького, П.Китаєнка. Цей штаб координував дії об'єднаних бойових груп у кількості близько 100 чоловік. Штаб підпільників підтримував постійний зв'язок з підпільними групами Криничанського та Царичанського районів. Бойові групи дніпродзержинських підпільників під керівництвом П.Л.Педиска (10) подали велику допомогу наступаючим частинам Червоної армії.

Ряд документів свідчить, що готувалися до виступу проти відступаючих фашистів і мешканці гірничого міста Кривого Рога. Цікавим є факт, що це була переважно молодь. Плануючи повстання, підпільники намагалися задіяти у ньому мешканців міста, тобто зробити виступ масовим. Але організувати повстання підпільникам не вдалося.

На початку лютого 1943 року Червона армія підійшла до східних кордонів Дніпропетровської області. В зв'язку з цим активізувалася і робота підпільних організацій і груп міста Павлограда, де ситуацію контролювали Дніпропетровський підпільний обком партії під керівництвом Д.Г.Садовниченка та міськомом на чолі з А.П.Караванченком. Партійні керівники поставили перед антифашистськими силами наступні завдання: 1) надання максимальної допомоги радянським військам; 2) зрив планів гітлерівців по перетворенню території України в «зону пустелі» (11).

17 лютого вранці, при сприянні частин Червоної Армії, які підійшли до Павлограда, підпільники звільнили місто від німецько-фашистських загарбників (12). У результаті активних дій бойових груп місцевим патріотам вдалося врятувати від знищення майже всі підприємства міста, сховища з зерном, продовольством та зв'язок.

З моменту створення у Запоріжжі підпільної організації «Ревком» її керівник Л.Л.Ачкасов розпочав детальну підготовку до озброєного виступу. Ще на першому засіданні організації був відпрацьований план виступу, який присвячувався підходу Червоної армії до міста. Згідно із завданням Л.Л.Ачкасова була складена карта-схема Запоріжжя. Місто було розбито на сектори, за кожним з них закріпили члена «Ревкому». На підприємствах і інших об'єктах, призначених для захоплення, передбачалося створити більш як 40 бойових груп. Крім того, багатьом членам організації було поставлене завдання створювати озброєні групи серед населення (13).

Таким чином, в період наступу Червоної армії, особливо під час визволення окупованої німецько-фашистськими військами території Придніпров'я, підпільні організації і групи Дніпропетровської, Запорізької і Херсонської областей разом з партизанськими загонами переходили до відкритої форми бойової роботи – озброєної боротьби з ворогом. Саме тепер спостерігаються прояви взаємодії підпільних організацій з партизанськими загонами, а також випадки поступової трансформації підпільних форм роботи у відкриту бойову діяльність. Зміст боротьби полягав у збільшенні кількості нападів на представників окупаційної влади, на стратегічно важливі воєнні об'єкти, на табори військовополонених, у здійсненні диверсій на життєво важливих комунікаціях, транспорті. У ряді населених пунктів Дніпропетровщини і Запоріжжя підпільні групи, намагаючись надати бойову допомогу наступаючим радянським військам, піднімали патріотів на повстання проти загарбників, які в більшості своїй закінчувалися трагічно. Причини невдалих виступів наступні: 1) малочисельність бійців (населення боялося масово вступати в бойові групи); 2) слабка озброєність членів груп; 3) незначний досвід у веденні бойових дій; 4) недостатньо тісні зв'язки з партизанськими формуваннями та між бойовими групами підпілля; 5) відсутність централізованого керівництва; 6) недооцінка сил противника.

Примітки:

1. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-43. Документы и материалы. – К., 1985. Т.1, с.398.

2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). Ф. 62, оп. 3, спр. 10, арк. 7.

3. Там же. Оп. 1, спр. 456, арк. 21-26.

4. Советская Украина... Т. 2. С. 236.

5. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). Ф. 19, оп. 8, спр. 57, арк. 6.

6. Там же. Спр. 1, арк. 27.

7. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). Ф. 102, оп. 30, спр. 10, арк. 34.

- 8.История городов и сел Украинской ССР. Херсонская область. – К., 1972. С. 443.
- 9.История второй мировой войны 1939-1945. В 12-ти томах. – М.: Воениздат, 1973. Т. 4. С. 128.
- 10.ДАДО. Ф. 125, оп. 3, спр. 162, арк. 10.
- 11.ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 22, спр. 196, арк. 87-89.
- 12.ДАДО. Ф. 19, оп. 8, спр. 11, арк. 36.
- 13.ДАЗО. Ф. 102, оп. 30, спр. 93, арк. 31 – 62.

Д.С. ВИРСЬКИЙ

“ГЕТЬМАНСЬКІ ЧЕСНОТИ”: ОБРАЗ ПОЛКОВОДЦЯ ТА ДЕРЖАВНОГО ДІЯЧА В ПОЛІТИЧНІЙ СВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ХVІСТ. (за творами Ст.Оріховського-Роксолана)

Вирський Дмитро Станіславович - аспірант кафедри історіографії та джерелознавства Дніпропетровського державного університету

Розквіт “довгого ХVІ ст.”¹ позначився в Центрально-Східній Європі поживленням процесів формування на її теренах самобутнього культурно-історичного регіону. Певною мірою він виступав реципієнтом західноєвропейського світу, проте самотужки спромігся витворити своєрідну систему культурних цінностей і символів. Це дозволяє йому претендувати не тільки на роль “місячного світла” західної цивілізації, але на особливе місце в історії Європи.

Центром означеного культурно-історичного простору стала Польща. Про те, що нове “покликання” цієї країни було цілком усвідомлене її громадянами, символічно засвідчив факт появи паралельної титулатури. поруч із старим вузьконаціональним терміном “Корона Польська”, вживають новий - “Річ Посполита”, похідний від латинського *res publica* -загальна справа. Ця назва, взята із скарбниці античної цивілізації, мала підкреслити загальнолюдську вартість побудованого в країні суспільного ладу.

“Річпосполитська” модель суспільства, попри відомі її вади, протягом ХVІ-ХVІІІ ст. залишалась привабливою для усіх сусідів Польщі -України, Білорусії, Литви, Чехії, Словачії, Угорщини, Молдови, Румунії та інших Балканських країн, Східної Німеччини та Прибалтійських країн, Росії тощо³. Отже, не буде надоречним, для позначення ареалу культурного впливу “шляхетської нації”, послуговуватись терміном “світ Речі Посполитої”⁴, за аналогією *із pax Romana*, римським світом.

Одним з апологетів мультикультурного світу Речі Посполитої по праву може вважатися українсько-польський гуманіст Станіслав Оріховський-Роксолан (1513-1566). Він уславився як блискучий оратор, політичний мислитель, дотепний публіцист, історик тощо.

Метою даної розвідки, на прикладі творів С.Оріховського дослідити образ державного діяча в політичній свідомості “річпосполитського суспільства” доби піднесення, з’ясувати в якій мірі “гетьманські чесноти” шляхетських вождів заініціювали модель військового і політичного лідерства України ХVІ-ХVІІІ ст.

Найбільш цікавий матеріал для такого дослідження надає твір С.Оріховського “Життя і смерть Яна Тарнавського”, присвячений життєвому шляху уславленого коронного гетьмана Польщі та особистого покровителя Роксолана - Яна з Тарнова. Чимало цікавих доповнень можна знайти й в інших працях письменника - “Напучення польському королеві Сигизмунду Августу”, “Промова на похоронах Сигизмунда Ягелона”, “Квінкункс, тобто вірець устрою Польської держави”, “Політія Польського королівства” та ін.

Зупинимось докладніше на милому сердцю Роксолана образі Яна Тарнавського. Останній нас особливо цікавить як тип військового та політичного діяча шляхетського республіканізму. Він високого, проте не королівського роду, а отже лідера без саркальної легітимації, притаманної монарху, і може претендувати лише на статус *primus inter pares*, першого серед рівних.

Метою життя свого героя Оріховський визначав “ратну справу”. Верхівкою ж у кар’єрі солдата була в той час гетьманська булава. Саме для неї, на думку Роксолана, і “народився” цей шляхетний

воїн⁵. Тому, не дивно, що із здобуттям гетьманства Я.Тарновським Оріховський пов'язує новий і найважливіший період у його житті.

Гуманіст присвятив окремих параграф свого історико-біографічного твору формулюванню загальних вимог до володаря гетьманської булави та опису індивідуальної вдачі Тарновського-полководця. На думку Роксолана, кожний гідний син Вітчизни має за “честь народу й за здоров’я короля труднощі зносити, кров проливати і нарешті, життя віддати” , але гетьману цього замало. Оріховський вираховує чотири необхідні йому якості: тверезість, чуйність, суворість, владність⁷. Непересічне значення має власний приклад полководця. На полі бою гетьман повинен був бутр “грізним”, повноваження його дорівнювались всевладдю “тирана”, але поза службою він виявляє “велику щедрість до слухняних”. Формами ї були “товариські бенкети, розваги, штуковини й рицарські витівки”⁸.

Згадує Оріховський і думки щодо гетьманських цнот самоп Я.Тарновського, який був відомим воєнним теоретиком, автором трактате Про військово мистецтво. Їх він нараховував чотири: умілість, доброта поміркованість, щастя⁹.

Наводить гуманіст і відгуки соратників, підлеглих та учнів гетьмана Деякі з них малюють портрет полководця в типових для рицарське літератури образах. Ось, наприклад, як описується гетьман, коли вії сердитий бував: “...іскри в очах палахкотіли, обличчя пашіло, в’язи мов у лева надувалися, шия тіпалася і волосся сторчма ставало”¹⁰. Мимовол згадаеш легендарних воїнів-берсерків або безстрашних рицарів, герої популярних романів.

Інші соратники Я.Тарновського наголошували на його рол полководця-новатора. Так, Ян Сверчовський, коронний гетьман Польщі висловив власну повагу молодшому колезі як великому майстрові. Він сказав, що Я.Тарновський “швидко нас жаків* учителями поробив”¹¹.

Два наступні параграфи свого твору Оріховський присвячу найгучнішим перемогам Яна з Тарнова - у битві військами молдавськго

господаря Петра Рареша під Поертином в 1531 р. та в московській війні 1535 р. В цих військових кампаніях найкраще виявився його талант гетьмана - полководця, який перемагає не кількістю, а вмінням. Роксолан підкреслює гідну поведінку свого героя як у скрутних моментах на полі бою, так і після звитяги. Славить його скромність і щедрість до вояків.

Не вдаючися до переказу Оріховського, відмітимо, що у центрі уваги письменника при змалюванні звитяжних походів Я.Тарновського були “руські землі”. Саме їх оборонцем виступає герой Роксолана підчас волоської війни¹², а в віддаленій від батьківщини гуманіста московській компанії, його перш за все цікавлять подвиги земляків - Яна Мелецького, Войцеха Стажеховського, Андрія Гербурта, Олександра Сенявського, Миколая Тарло.

Ще одною турботою гетьмана Оріховський вважає “потреби Русі проти татар”¹³. Відомо, що Я.Тарновський займався організацією прикордонної оборони та сприяв будівництву фортець в українських землях. Як згадували сучасники, він “на возах у Русь” бігав, щоб її боронити¹⁴.

Уславивши військово доблесть свого героя, Оріховський не обійшов і його життя, коли *cedant arma togae*** . Його “ідеальний шляхтич” виступає не лише оборонцем, але й зразковим громадянином держави. Девізом його державницької діяльності Роксолан визначає славнозвісний латинський вислів *salus populi summa lex esto* (“щастя народу хай буде найвищим правом”).

Герой Оріховського являє собою тип тверезомислячого політика, одного з справжніх *patres conscripti**** або, як пише гуманіст, “справедливого сенатора і мудрого економа” Польської Корони. Я.Тарновський міг бути “зубатим” опонентом, якщо справа йшла про справедливість, і виступати задля п торжества “з усіма і проти всіх”¹⁵.

“Зразковий громадянин” Оріховського розрізняє власні і державні інтереси, завжди віддаючи перевагу останнім. Гуманіст яскраво ілюструє цю тезу відношенням Я.Тарновського до особистих недругів - рідного племінника, краківського воєводи Петра Кміти та архієпископа гнезненського Петра Гамрата. Роксолан намагається довести, що ворожнеча між ними не позначилася на справах державної компетенції і зводилася до оівня сугичок між сусідами.

Відношення між Я.Тарновським і П.Гамратом повертають Оріховського до вельми дражливого для його сучасників питання про роль у житті держави світської та духовної еліт, проблеми відносної корисності їх для суспільства. Роксолан відверто симпатизує першій. Він наводить красномовний спір між Я.Тарновським та П.Гамратом на тему - хто з них двох більше про благо Вітчизни дбає. Непереможним аргументом свого героя Оріховський вважає наявність у нього нащадків, про майбутній добробут яких він мусить постійно турбуватись, в той час як архієпископу досить, щоб у державі все було “гаразд” лише за його нетривалого життя¹⁶.

Таким чином, на думку гуманіста, світська еліта - шляхта має більше прав вважатися гідною представляти державні інтереси.

Як вже зазначалося, важливим боком життя зразкового громадянина і можновладця для Оріховського є відстоювання "справедливості". Гуманіст розумів останню двояко. Він виділяв окремо *правову* і, так звану, "*розподільну*" справедливість. Якщо перша, на думку Роксолана, вимагає суворого дотримання існуючих законів, то друга має більш суб'єктивний характер. Вона передбачає розподіл "відповідно до гідності кожного" як "шаноби", так і "ганьби"¹⁷. Тобто, призначення на почесні державні посади, винагороди або накладення покарань, повинні відповідати особовим якостям людини.

"*Розподільча справедливість*" ґрунтується на високій моралі достойників держави. Безперечно, на думку Оріховського, такою рисою володів Ян з Тарнова. Як пише гуманіст "для нього нічого мілішого ... не було" від новини, що "гідну посаду гідній людині надано або честь якусь виявлено", а коли він бачив, "що негідник перед гідним першійсть на посаді або честь якусь виявлено", а коли він бачив, "що негідник перед гідним першійсть на посаді або в пошані має", то "найжалісливішим бував"¹⁸.

Отже, знову зустрічаємося з наріжним каменем світогляду Оріховського - винагороді за індивідуальні здібності, а не родові чи будь-які інші корпоративні заслуги. Не дивно, що серед особисто зобов'язаних власним добробутом добродійствам Я.Тарновського, гуманіст згадує і себе самого¹⁹.

Підсумовуючи громадсько-політичну діяльність свого героя, Оріховський доходить до висновку, що він "у справах посполитих і в згоді, і в незгоді завжди тримався *середини*... [курсив - Д.В.]"²⁰. Думку про благо середнього шляху, гуманіст повторює згодом ще декілька раз. Згадавши життєвий досвід Роксолана, вважаємо, що тут письменник, ховаючися за авторитет Я.Тарновського, висловлює власне *credo*. Його Оріховський завжди намагався дотримуватися в бурхливі часи "направи речі посполитої" в Короні Польській 40 - 60-х років XVI ст.

Таким чином, у творі "Життя і смерть Яна Тарновського" Оріховському вдалося створити доволі реалістичний "позитивний взірець" військового та політичного діяча держави. *Matatis mutandis*, із необхідними змінами, цей взірець ввійшов до політичної свідомості тогочасного українського суспільства. Протягом ХУІ-ХУІІІ ст. він слугуватиме підставою легітимації влади козацьких гетьманів, які стануть "гетьманами України"²¹.

* *тогочасне прізвище студентів; тутучні-простаки, профани [Д.В.]*

** *Зброя поступиться тозі (тобто в мирний час) (лат.)*

*** *Отці-сенатори (лат.)*

¹ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, ХУ-ХУІІІ ст. У 3-х т. -Т.3. Час світу. - К., 1998. - С.65.

² Огляд літератури з цього питання див.: I.Kloczowski. Europa Srodkowowschodnia w historiografii krajow regionu. Lublin, 1993. Див. також збірник: Центральна Європа як исторический регион. - М., 1996. В Україні до цієї проблематики зверталась Н.М-Яковенко.

³ Геровский Ю.А. Польша среди европейских государств (ХУІ-ХУІІІ вв.)// Вопросы истории. - 1977. - №12. - С.138 (У даній статті перелік країн-реципієнтів "річпосполитській" моделі наведений згідно сучасних політичних кордонів).

⁴ Слід зазначити, що роль лідера центральносхідноєвропейської цивілізаційної спільності для Польщі стала реальністю після "могачької катастрофи" Угорщини в 1526 р. та майже одночасного з нею входження Чехії, яка із значно більшим правом могла б претендувати на роль "колиски" і першоцентру цієї цивілізації, до імперії Габсбургів.

⁵ Орловський С. Життя і смерть Яна Тарновського// Українські гуманісти епохи Відродження. У 2 ч. - К, 1995. - 4.1. - С.269.

⁶ Там само.

⁷ Там само.

⁸ Там само.-С.271.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. - С.270.

¹¹ Там само.

¹² Там само. - С.272.

¹³ Там само. - С.278.

¹⁴ Там само. - С.289.

¹⁵ Там само. - С.279.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. - С.280.

¹⁸ Там само.-С.281.

¹⁹ Там само.-С.281-282.

²⁰ Там само. - С.282.

²¹ На міжнародній науковій конференції присвяченій 350-річчю початку Національної революції “Визвольна війна українського народу середини XVII ст.”, яка відбулася 21-22 травня 1998 р., д.і.н.Леонід Мельник у доповіді “До питання про титул “Гетьман Війська Запорізького” вів мову про те, що титул “гетьман України” доречно вживати не раніше гетьманування Б.Хмельницького. Для козацьких ватажків попереднього періоду він пропонував титулатуру “український гетьман”.

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ ТА МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ

А.В. РЕШЕТНІЧЕНКО

НОВІЙ УКРАЇНІ - НОВУ УКРАЇНСЬКУ КОНЦЕПЦІЮ УПРАВЛІННЯ

Решетніченко Андрій Володимирович - доцент кафедри філософії та соціології державного управління Дніпропетровського філіалу Української Академії державного управління при Президентові України, кандидат філософських наук

Спрямованість незалежної України на входження у європейське та світове співтовариство розвинутих держав потребує подолання негативних та кризових явищ, пов'язаних з фактичною відсутністю змістовної та обгрунтованої концепції управління соціальними процесами. Спираючись на одну з найбагатіших в історії людства спадщину, Україна зобов'язана шукати свій особистий шлях до заможного життя і процвітання. Нині існуюча занадто велика та не в міру дорога управлінська структура ніяк не визначиться з вибором моделей соціального управління, але не свого, а західного типу. Теоретико-методична невизначеність та невиправдано затягнуте питання розробки власної концепції управління українським суспільством є визначальною, на наш погляд, причиною стримування процесів розбудови державності України.

Поставлена на межу соціально-економічної, екологічної та демографічної катастрофи, Україна потребує такої управлінської концепції, яка була б здатна сприяти розв'язанню найжагучіших соціальних проблем. Майже в усіх сферах життєдіяльності накреслилась тенденція необхідності обгрунтування гуманістично орієнтованих мотивів виробничої, навчально-виховної, науково-дослідницької та багатьох інших видів соціо-культурної діяльності. Ця концепція повинна також сприяти профілактиці та розв'язанню конфліктів, подоланню духовної кризи, пов'язаної із втратою старих своїх та неможливістю прийняття чужих, далеко не завжди кращих, цінностей та ідеалів.

Покладені у основу в провідних країнах світу критерії оцінки якості управління з позиції ринкового середовища, сутність якого складають показники ефективності конкурентної боротьби з метою отримання прибутку, ставлять Україну перед дилемою вибору між радянським минулим та капіталістичною системою, яка за прогнозами відомих фахівців, також потребує якісних трансформацій.

Дивна річ, але ці визначальні, на наш погляд, протиріччя і умови розбудови власної державності майже повністю ігноруються вищими і ешелонами владних структур. Як це не прикро, але за останні роки лише декілька разів пролунали з високих трибун заклики до розробки концепції соціального управління та пов'язаних з ними стратегічних програм реформування владних структур та кадрової політики взагалі, реструктуризації систем сільськогосподарського та промислового виробництва, підняття на якісно нову ступінь науково-дослідницької, освітньої та культурно-мистецької діяльності.

Існуючі підходи здебільше ототожнюють управління з бізнесовою діяльністю, політичною владою, засобами економічного, правового регулювання і т.ін. Визначаючи управління через здібності досягати мети шляхом використання праці або поведінки інших, як різні види діяльності по керівництву людьми, як засоби розв'язання конфліктів, як методи впливу на людей з метою отримання результатів або регуляції міжсуб'єктних стосунків тощо, дослідники випускають з поля зору головне-соціальну природу та суть управління.

Управління визначає погляди на ті або інші види цього соціального феномену. Якщо, наприклад, розкривати зміст управління як похідний наслідок політичних, економічних, наукових, виробничих та інших соціальних явищ, то це дозволяє говорити лише про пасивні види управління, де «правлять бал» самі тільки «партії», «гроші», «особи», «інтереси» та інші виокремлені з життя фактори. Якщо довести до абсурду будь-який окремий принцип типу боротьби за додатковий прибуток чи взагалі за існування, то соціальна роль усіх інших видів управління буде також зведена нанівець

У широкому контексті функції управління слід розглядати в залежності від тих або інших параметрів життєдіяльності різних за ознаками суб'єктів соціуму. Так, наприклад, за ступінню загальності кожен із суб'єктів соціуму може в фактично виконує не тільки якісь окремі або спеціальні функції, але й загальні і навіть глобальні. Але якщо відносно таких великих соціальних утворень як держави та трансконтинентальні спільності сумнівів не викликає факт виконання їми тих або інших загальних і навіть глобальних функцій, то чи стосуються вони управлінської діяльності таких «малих» соціальних утворень як сім'я, група, колектив чи навіть особистість? На наш погляд, безумовно, оскільки будь-який з суб'єктів соціуму є носієм вічності, хоча при цьому міра усвідомлення, ступінь впливу та відповідальності за слова і вчинки повинні давати конкретну оцінку функціональної ваги тих або інших видів його управлінської діяльності. Ці функції простягаються на будь яку сферу діяльності суб'єкта, тобто можуть бути виховними, правовими, історичними, науковими, мистецькими тощо.

Характеризуючи стан управління соціальними процесами, слід якомога ширше спиратися на різні за формою, рівнем та змістом ознаки, які дозволять накреслити риси загальної картини, без чого сподівання на визначення завдань залишилися би безпідставними. Перш за все слід звернути увагу на дуже складну багатогранну сферу державного будівництва, в якій молода незалежність України набула суттєвих ознак і багато в чому заслуговує на позитивні епітети. Однак тут і в подальшому ми лише у стримано-тезовій формі окреслимо спочатку плюси, а потім звернемо увагу на мінуси. Отже до безумовних, на думку більшості, плюсів процесу розбудови державності України слід віднести, по-перше, ствердження таких атрибутів державності, як прийняття однієї з найдемократичніших конституцій, належність власного прапора, гербової символіки, гімну та грошової одиниці; по-друге, зростання політичної, правової, релігійної та інших свобод громадян, одним із проявів чого є формування багатопартійної системи; по-третє, це розвиток різних форм власності, зокрема зростання впливу підприємницьких структур; у четверте, - це формування та зміцнення власних силових та правоохоронних структур; в п'яте, це розвиток і зростання дієвості митної служби та структур по захисту кордону.

У сфері матеріального виробництва все більше з'являється чудових вітчизняних зразків і прикладів переходу до ринкових стосунків серед суб'єктів різних форм власності; набуває певних рис структурна перебудова у різних сферах виробництва, зокрема у військово-промисловому комплексі через різні форми конверсії, модернізації та впровадженні новітніх технологій у металургійній, вугледобувній галузях, у аграрному секторі; розширюється асортимент, поліпшується якість та конкурентоспроможність вітчизняних виробів та продукції. У духовній сфері слід звернути увагу на зростання національної самосвідомості народу, формування нових цінностей та ідеалів, позитивні тенденції консолідації серед представників різних верств населення сходу і заходу, науки та релігії, культури та виробництва на шляху до збереження миру, розбудови державності та духовного відродження України.

Звісна річ, що перелік позитивних досягнень міг би бути значно розширений за рахунок деталізації тих або інших ознак, зокрема визнанням України на міжнародній арені, окремих успіхів у процесах законотворчості, захисту прав людини, тощо. Однак, фактично кожен із зазначених напрямки має сьогодні не меншу кількість негативних ознак, вага яких нерідко перевищує соціальну значимість позитивних проявів. Отже, зосередимо увагу на деяких недоліках та протиріччях.

Розбудовуючи державу, управлінські кола рівень своєї компетенції визначають ґрунтовністю відповідей на питання про те, що ми будемо, яким чином та за допомогою чого саме? Складаючи суть концептуальної визначеності органів влади, ці питання, на жаль, і досі залишаються відкритими, демонструючи теоретичну безсилість не тільки управлінського апарату, а й суспільствознавчих наук, які перебувають у стані методологічного шоку. Отже на сьогодні держава не має змістовної, обґрунтованої і цілісної концепції управління суспільством, що свідчить про серйозні ознаки інтелектуального безладдя.

Звісна річ, що перехідний період від тоталітарного режиму до цивілізованих форм управління соціальними процесами є дуже складний, протирічний та непослідовний. Саме на «перехідність» часу можна списати будь що, у тому числі: 1) невинуватене зростання (приблизно у 3-3,5 разів) управлінського апарату, витрати на утримання якого дорівнювали витратам на обороноздатність держави; 2) відсутність будь-якої ідейної визначеності системи управління, суть якої симбіотичне поєднувала органи радянської влади, парламентської республіки, президентського правління та профспілкових структур (регіональних, міжгалузевих, незалежних, та інших гілок). Так, згідно діючої

Конституції, влада належить Радам, згідно діючого законодавства - представникам президента, а фактично - можновладним мафіозним структурам!

Ця ситуація управлінського абсурду не подолана і донині: співвідношення функцій владних та виконавчих структур конституційне не визначені, відкритими залишаються питання приватизації, форм власності на землю, структурної будови управлінської системи як по вертикалі, так і по горизонталі і тому подібне. Підкреслюємо: до тих пір, поки не буде концепції управління соціальними процесами, доти невизначеними, протирічними, частковими будуть залишатись управлінські зусилля всіх рівнів будови суб'єктів соціального середовища

Звісна річ, що наслідками теоретичного хаосу у сфері управління суспільством є безліч недоліків, серед яких провідну роль відіграють негативні процеси у сфері матеріального виробництва та духовної розбудови державності, псевдо-ринкові ознаки монопольної за суттю кредитно-фінансової та банківської систем, відсутність управлінської вертикалі, протидії процесам приватизації призвели до втрати керівних важелів підприємствами державного сектору, позбавили маневру і нові підприємницькі структури, стимулювали непомірні темпи інфляції.

Наслідками цього стала духовна поляризація різних верств населення, зубожіюча більшість обмежена можливостями розбагатіти завдяки сумлінній праці і розбещена безкарністю меншість, капітал якої складають переважно тіньова та позазаконна діяльність. Отже, духовна поляризація стала і передумовою, і одночасно наслідком розвалу старих ідеалів і відсутністю нових, вірніше їх неспроможністю, частковістю, можна сказати, прагматизованою бідністю. Провідні для соціалістичної системи критерії загальнонародної власності, безкоштовності охорони здоров'я, освіти, науки та культурні, інтернаціоналістські установки прийшли у протиріччя з ідеями духовного відродження, які здебільш отожднювались з гіперболізованою національною ідеєю. На тлі різкого спаду виробництва та серйозно поставшою демографічною проблемою, окремі протиріччя між релігійними конфесіями, історичними та етнічними особливостями окремих націй нерідко пов'язувались з політично орієнтованими цілями, повернути Україну у лоно «великого» та «неподільного» Радянського Союзу.

Управління, таким чином, станом теоретичної спроможності і результатом практичних дій визначає не тільки рівень життя, але й політичні, правові, культурно-історичні та інші ознаки діяльності людей. Багатогранність функцій, які виконують управлінські системи, акцентує увагу науковців і практичних керівників на взаємозалежність ознак: чим менш визначено провідні закони принципи та механізми управління соціальними процесами, тим більш негативними є соціальні наслідки, тим гостріші протиріччя між процесами народження нової незалежної держави та старої відживаючої системи тоталітаризму.

С.А. ЧУКУТ

СУТНІСТЬ І РОЛЬ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ В ПРОЦЕСАХ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Чукут Світлана Анатоліївна - докторант Української Академії державного управління при Президентові України, кандидат філософських наук

*Досить одної пір'їни, щоб привести у рух мільйони язиків.
Габріель Тард*

Як зазначає Габріель Тард в своїй загальновідомій праці "Думка і натов", слід відрізнити і не змішувати одне з одним такі поняття, як традиція, розум і громадська думка [1]. Перш, ніж набути, громадську думку і створити її як таку, індивіди, які складають націю, усвідомлюють, що мають спільну традицію і свідомо підкоряються рішенням розуму, котрий вважається вищим. Таким чином, з цих трьох розгалужень суспільного духу думка починає розвиватися останньою, але швидше за все поширюється, починаючи з певного моменту, збільшується за рахунок двох інших. Проти її періодичних наступів не може встояти жодна національна установа; не існує такого індивідуального

розуму, який би не затрясся і не знітився перед її загрозою чи вимогами. Все йшлося на краще, коли б думка обмежилась лише вульгаризацією розуму, для того, щоб посвятити його в традицію. Сьогоднішній розум, таким чином, ставав би завтрашньою думкою та післязавтрашньою традицією. Проте, думка, замість того, щоб бути з'єднаною ланкою між своїми двома сусідами, "полюбляє приймати участь в їх колотнечах і, то захоплюючись новими доктринами, руйнує звичні ідеї та настанови, перш ніж отримає можливість замінити їх, то під владою звичая виганяє чи пригнічує розумних новаторів, чи насильно змушує їх надягти традиційну ліврею, змушує до облудного перевдягання" [1]. Ці три сили відрізняються одна від одної як за своєю природою, так і за своїми причинами та наслідками. Вони діють всі разом, але нерівномірно і надто змінливо для того, щоб утворити цінність речей; і ця цінність буває зовсім іншою, зважаючи на те, чи буде вона перш за все справою звички, чи справою моди, чи справою відповідних роздумів.

Боротьба чи спілка цих трьох сил, їх зіткнення, їх взаємне оволодіння одне одним, і їх взаємна дія - все це являє собою одне з найболючіших питань історії. В суспільному житті не має нічого настільки органічного, плідного, як ця тривала праця протидії та пристосування. Традиція, що лишається завжди національною, більш стиснена в нерухомих межах, але безмежно глибша та стійкіша, ніж думка; вона легка і швидкоплинна, здатна до розширення, завжди прагне стати інтернаціональною, подібно до розуму. Думка тим сильніша, чим слабша традиція, але це не означає, що в цьому випадку розум ще менш сильний. Так, в середні віки розум, представлений університетами, соборами та судами, мав набагато більшу силу, ніж в наш час, силу опору громадській думці і був здатний протистояти їй; хоча у нього було набагато менше сил боротися з традицією та реформувати її. Небезпека полягає в тому, що сучасна громадська думка стала сильнішою не лише за традицію, елемента, котрий сам по собі є важливим, але також за розум- судовий, науковий, законодавчий, чи у певному розумінні розум державний.

Думка - це короткочасна та більш чи менш логічна група суджень, котрі відповідаючи завданням, поставленими сучасністю, відтворені в багаточислених екземплярах, в обличчях однієї і той же країни, одного і того ж часу, одного і того ж суспільства. Всі ці передумови є суттєво необхідними. Суттєво необхідним є також і те, щоб кожна з цих осіб мала більш чи менш визначене усвідомлення щодо тотожності суджень, котрих вона дотримується, з судженнями інших людей. Для того ж, щоб це усвідомлення подібності ідей могло існувати серед членів якого-небудь суспільства, потрібно, щоб причина цієї подібності була проголошена словесно чи письмово, чи за допомогою преси, якої-небудь ідеї, спочатку індивідуальної, а потім перетвореної поступово в спільне надбання. Перетворенню індивідуальної думки в думку громадську суспільство зобов'язано було в давнину та в середні віки публічному слову, в наш час - пресі, але у всі часи і перш за все - приватним розмовам.

Так, у феодальній державі, наприклад Англії чи Франції в середні віки, кожне місто, кожне містечко мало свої внутрішні суперечності, свою окрему політику та потоки ідей чи ж, скорше, вихорі ідей, котрі кружляли на одному місці в цих закритих місцях, настільки відрізнялися один від одного, наскільки були чуждими та байдужими один одному, по крайній мірі в звичайний час. Не було "думки", але були тисячі окремих думок, не маючих жодного постійного зв'язку між собою.

Цей зв'язок могли утворити лише: спочатку книга, а потім - з набагато більшою силою - газета. Періодична преса дозволила цим першонаціальним групам однодумців утворити другорядний, і разом з тим вищого порядку агрегат, одиниці якого входять в тісне спілкування між собою, ніколи не бачачи і не знавши один одного. Звідси витікають важливі відмінності, а саме: у першонаціальних групах голоса більше "зважаються" ніж "рахуються", тоді як у другорядній та більш поширеній групі, яку утворюють люди, безпосередньо не спілкуючись один з одним. Преса, таким чином, несвідомо сприяла створенню сили кількості і скорочення сили характеру, якщо не розуму.

У великому суспільстві, розподіленому на національності та підрозділеному на провінції, на області, на міста, існувала завжди, навіть до преси, інтернаціональна думка, яка пробуджувалася час від часу; за нею - думки національні, також мерехтливі, але вже більш частіші; за ними - думки областні та місцеві, майже постійні. Це - прошарки суспільного духу, накладені один на інший. Лише пропорції цих різних пластів у плані важливості значно змінювалися. Чим більше ми поглиблюємося в минуле, тим більш панівне значення має місцева думка. Націоналізувати мало-помалу і навіть поступово інтернаціоналізувати суспільних дух - така була справа журналістики. Так, газети розпочали з того, що висловлювали думку, спочатку суто місцеву, думку привілейованих груп, двору, парламента, столиці, відтворюючи їх тлумачення, їх розмови, їх суперечки. Закінчили ж вони тим, що майже за своїм свавіллям стали скеровувати та змінювати думку, нав'язуючи розмовам більшість своїх щоденних сюжетів.

Всезагальне подання голосів та всемогутність більшості в парламентах стали можливими лише завдяки тривалій та неухильній дії преси, за умови великої нівелюючої демократії “в стінах грецького міста чи швейцарського кантона” [1]. Монархії до преси могли і були більш чи менш абсолютними, недоторканими і священними, тому що вони являли собою загальнонаціональну єдність; з появою ж преси вони вже не можуть бути такими, оскільки національна єдність досягається за їх межами краще, ніж завдяки їм. Вищою заслугою попереднього монарха було те, що він встановлював єдність та свідомість нації; теперішній монарх має право на існування лише в тому сенсі, що він уособлює цю єдність, встановлену поза його допомогою завдяки постійній національній думці, яка усвідомлює саму себе, і використовує чи пристосовує себе до нього, замість того, щоб підкорятися йому. Соціальна роль преси полягає також і в тому, що ми переважно їй завдячуємо більш ясним і більш широким розмежуванням, новим і сильніше вираженим почуттям національностей, що характеризує в політичному сенсі нашу епоху.

Не можна не дивуватися тому, що, у міру того, як держави змішуються одна з одною, уподібнюються одна одній, асимілюються і морально об'єднуються одна з одною, розмежування національностей поглиблюється, і їх протиріччя здаються непримиримими. Це пояснюється тим, що в той час, як прискорювався і примножувався обмін товарами, ідеями, різного роду прикладами між сусідніми та віддаленими один від одного народами, обмін ідеями, зокрема, прогресував ще швидше, завдяки газетам, серед індивідів кожного народу, що спілкувалися однією і тією ж мовою. Слід тут також зазначити, що географічні межі національностей в наш час прагнуть все більш і більш злитися з межами основних мов. Є держави, де боротьба мов та боротьба національностей злилися воедино. Причина цього є те, що національне почуття збуджується завдяки журналістиці і сила газет обмежується тим діалектом, на якому вони написані. Національне існування здебільшого засвідчено літературою, але лише газети запалюють національне життя, піднімають спільні рухи “умів та бажань своєю щоденною велетенською течією” [1].

Замість того, щоб подібно до газети вичерпувати свій інтерес до конкретної злободенності своїх повідомлень, книга намагається зацікавити перш за все спільним та відволікаючим характером тих ідей, котрі вона пропонує. Так як це зробила французька література XVIII століття, більш здатна викликати загальнонародську, ніж національну чи навіть інтернаціональну течію. Інтернаціональний і загальнонародський - це різні речі: європейська федерація, у тому вигляді, в якому ми можемо її собі уявити, не має нічого спільного з усім людством, обожествленим енциклопедистами. Отже, на думку Г.Тарда, є підстави стверджувати, що космополітичний та відволічений характер тенденцій суспільного духу в момент, коли розпочалася французька революція 1789 року, пов'язаний з перевагою книги над газетою як вихователя громадської думки.

Еволюція влади пояснюється еволюцією думки, котра в свою чергу пояснюється еволюцією розмови, а та пояснюється цілою низкою різноманітних джерел: вихованням у сім'ї, школою, навчанням, проповідями, політичними промовами, книгами, газетами, телебаченням. І періодична преса живиться повідомленнями із цілого світу, котрі стосуються всього, що відбувається виключного, геніального, винахідливого, нового. Газети бувають більш чи менш цікавими, здійснюють вплив у тому чи іншому значенні відповідно до характеру та кольору новостей, котрі з'являються та підкреслюються газетами. І серед цих новин, котрими живиться преса, переважає передусім дія влади, факти політичного життя. Таким чином, як наслідок, самі дії влади, подрібнені і “пережовані” пресою та телебаченням, сприяють перетворенню влади.

Так, у роботі “Філософія права” Г.В. Гегель звертає особливу увагу на те, що вирішальне значення інституту станового представництва полягає не в тому, що завдяки йому найкраще обговорювались та вирішувались державні справи самі по собі, щодо цього воно слугує лише додатком, а в тому, щоб завдяки знанню депутатів загальних суспільних проблем, участі в їх обговоренні та вирішенні момент формальної свободи набув свого права стосовно членів громадянського суспільства, що не беруть участь в управлінні державою; таким чином, за допомогою публічності дебатів станових представників утверджується передусім момент загальної поінформованості [2, с. 351]. Забезпечення цієї поінформованості має, на думку мислителя, те спільне значення, що лише у такий спосіб громадська думка набуває істинного змісту, приходиться до розуміння сутності держави та її проблем, отже, стає спроможною судити про них більш розумно; крім того вона при ознайомленні зі справами посадових осіб вчиться поважати їх таланти, чесноти й навички та державну владу загалом. Ці таланти завдяки такій публічності дістають вирішальну можливість розвитку та здобувають визнання, а публічність, в свою чергу, слугує засобом проти самовпевненості

окремих осіб та маси, однією з найважливіших умов зростання їх освіченості.

Публічні станові зібрання є неперевершеним виховним видовищем для громадян, на прикладі яких народ якнайкраще вчиться розуміти, в чому полягають його справжні інтереси. Як правило, панує уявлення, ніби-то всі знають, що є благом для держави, і на зібраннях станів це знання лише висловлюється; насправді ж відбувається протилежне: лише тут відбувається розвиток чеснот, талантів, навичок, котрі мають правити за взірць. Публічність - найефективніший засіб формування державних інтересів. В народі, де існує публічність, проявляється зовсім інше, більш живе ставлення до держави, ніж там, де немає станових (представницьких) зібрань чи вони не публічні. Лише завдяки тому, що кожна дія палат стає відомою, вони сприяють загальному поширенню громадської думки.

Формальна об'єктивна свобода, яка полягає в тому, що окремі особи мають і висловлюють власні судження, думки і дають свої поради щодо загальних справ, проявляється в тому суспільному явищі, котре називається громадською думкою. Громадська думка виступає необмеженим способом пізнання того, чого народ прагне і що уявляє. Те, що насправді утверджує свою значимість в державі, має здійснюватися органічно, і це відбувається в державному устрої. Але громадська думка була у всі часи великою і значною силою суспільного розвитку, і є такою особливо в наш час, коли принцип суб'єктивної свободи набув важливого значення.

Те, що має бути значимим зараз, є таким уже не завдяки силі, звичці і вдачі, а переважно завдяки розумінню та доказам. Ось чому громадська думка вміщує в собі вічні субстанційні принципи справедливості, дійсний зміст та результат усього державного устрою, законодавства і загального стану в цілому у вигляді здорового глузду людей як тієї моральної основи, котра проходить крізь все, що набуває форми забобонів, а також істинних потреб та справжніх тенденцій в реальному житті певного суспільства. В громадській думці безпосередньо поєднані істина та хибність, тому жодне її висловлювання не можна сприймати серйозно. Те, що дійсно слід сприймати серйозно, може, на перший погляд, видатися складним, але насправді складною є та відмінність, що безпосередньо стосується прояву громадської думки. Народ не дає себе обдурити відносно своєї субстанційної основи, сутності та певного характеру свого духу, проте він помиляється відносно способу знання цього духу та судження про нього, про свої вчинки, події тощо. Принцип сучасного світу вимагає, щоб те, що кожен повинен визнавати, проявляло себе як правомірне. Проте, крім того, кожен має бажання сказати своє слово та дати раду. Якщо йому це вдалося, то задовольнивши свою суб'єктивність, він примиряється багато з чим. Так, у Франції свобода слова завжди здавалася значно безпечніша, ніж мовчання, бо останнє змушувало остерігатися, що те невдоволення, що люди мають проти даної справи, зберігатиметься та накопичуватиметься в них, тоді як висловлення про це, дають вихід їх негативним емоціям та певне задоволення від цього, завдяки чому зрештою вони з більшою легкістю продовжуватимуть слідувати старими шляхами.

Ось чому, на думку Г. Гегеля, громадська думка однаково заслуговує як на повагу, так і на осуд, осуд - за її конкретний суто зовнішній прояв; повагу - за сутєвість її основи. Громадська думка вміщує в собі як хибне, так й істинне, але знайти в ній останнє - здатна лише велика людина. Хто висловлює і здійснює те, що вимагає від нього сучасне, той і є великою людиною свого часу. Вона діє згідно внутрішньої суті сучасності, виконує її вимоги. Той же, хто не вміє зневажати зовнішній прояв громадської думки, її поверховість, ніколи не здійснить нічого великого.

У політичному аспекті слід рахуватися не лише з розмовами і суперечками в парламенті, скільки з розмовами і суперечками приватними. Саме там напрацьовується влада, в той час, як в палатах депутатів і в кулуарах влада зношується і часто втрачає значення. Коли рішення парламентів залишаються без розголошення, у випадку коли преса промовчує про них, вони не мають майже жодного впливу на політичну цінність представника влади. Те, що відбувається в цих закритих місцях, має відношення лише до зміни влади, але зовсім не до її сили та до її справжнього авторитету. Кафе, клуби, салони, які-небудь місця, де ведуться розмови - ось справжні фабрики влади. Проте, не слід забувати, що ці фабрики не могли б функціонувати, якщо б не існувало б первинного матеріалу, котрий вони опрацьовують, а саме - звички до послуху та довіри, створених сімейним життям, домашнім вихованням. Влада виходить звідти, як "багатство виходить із мануфактур та фабрик, як наука виходить з лабораторій, з музеїв та бібліотек, як віра виходить із вивчення катехіза і материнських настанов, як військова сила виходить з гарматних заводів та казармених вправ" [1].

Таким чином, громадська думка являє собою більш-менш пов'язану сукупність роздумів та відповідей на запити сучасності. Можна сказати, що вона є своєрідною статистичною системою, керованою як логікою, так і почуттям і поділяємою значною кількістю людей. Для того, щоб ця

статистична система існувала, потрібно, з одного боку, щоб кожна людина усвідомлювала подібність власних суджень до суджень інших - наприклад, потрібна одночасна подібність моїх суджень стосовно виборів до Верховної Ради України, відродження пам'яток української культури, безпеки ядерної енергії, військових дій в інших країнах світу тощо, до суджень значної кількості моїх співвітчизників. З другого боку, необхідно, щоб ці судження належали до одного й того самого предмета, про який всі мають уявлення: вибори, пам'ятки культури, ядерна енергія, війна тощо. Якщо ж цей предмет всім не відомий, він не проявляється як суспільнозначимий і не зможе стати об'єктом громадської думки.

Слід відзначити, що ніколи громадська думка не мала такої сили та впливу, як тепер. Численні факти доводять, що в демократичних країнах думка громадськості з тих чи інших питань істотно впливає на державну політику, законодавчі процеси, поведінку політичних партій, динаміку виборчих кампаній, ухвалення рішень суб'єктами економічної діяльності, навіть на планування та проведення різноманітних культурних заходів. Як зазначає В.Королько, громадська думка не обов'язково узгоджується із законами логіки, вона часто аморфна, амбівалентна, суперечлива та швидкоплинна [3]. Не складно помітити, що громадськість має дивовижну здатність ігнорувати незаперечні факти, якщо вони їй не цікавлять; отримання громадськістю інформації, обсяг якої з кожним днем все більш зростає, також не обов'язково пов'язане зі збагаченням її знань та очікуваною від неї поведінкою.

Узагальнено поняття "громадська думка" можна визначити як сукупність поглядів індивідів стосовно певної проблеми. Едуард Бернайз під громадською думкою розумів "поняття, що описує ледь вловиму, рухливу та нестійку сукупність індивідуальних суджень" [4]. Як вже відзначалося нами раніше, громадська думка є певною сукупністю думок індивідів щодо спільної проблеми, відзеркалюючих інтереси якоїсь групи людей. Інакше кажучи громадська думка репрезентує своєрідний консенсус. Сам цей консенсус бере початок з установок людей, що збігаються між собою відносно певної конкретної проблеми. Намагання вплинути на ці установки людини, тобто на її міркування з даної проблеми, ставлення до неї виступає першоосновою практики Паблик рілейшнз.

Для дослідників Паблик рілейшнз, громадська думка є не лише сукупністю суджень, притаманних певній кількості індивідів, а й передусім динамічним процесом висловлення, уточнення та узгодження думок, наслідком якого стає спільне вироблення напрямку дії. Як теоретики, так і практики Паблик рілейшнз, досліджуючи громадську думку, в дійсності роблять її своєрідний статистичний "фотознімок", ретельно фіксуючи при цьому окремі її фрагменти, а потім порівнюють їх з подібними фрагментами, що спостерігалися інших разів.

Громадська думка за Паблик рілейшнз має такі характерні ознаки [3]:

1. **Спрямованість** вказує на оціночну якість, визначає її ставлення у вигляді суджень типу "позитивно-негативно-байдуже", "за-проти-не визначився", "за-проти-при умові". У найпростішій формі спрямованість думки фіксується відповіддю "так" чи "ні" на запитання анкети. Саме з'ясування спрямованості є основним і найпоширенішим виміром громадської думки, що цікавить не лише пієрменів.
2. **Інтенсивність** є показником того, якої сили набирає думка людей незалежно від її спрямованості. Вимір інтенсивності (а отже і спрямованості) громадської думки передусім визначається відповідями респондентів на запитання анкети типу "цілком згодний - згодний-мені байдуже - не згодний - повністю не згодний".
3. **Стабільність** характеризується тривалістю часу протягом якого значна частина респондентів незмінно виявляє одну й ту ж саму спрямованість та інтенсивність почуттів. Фіксація стабільності думки потребує зіставлення результатів не менш від двох розтягнутих у часі досліджень.
4. **Інформаційна насиченість** вказує на те, який обсяг знань мають люди про конкретний об'єкт громадської думки. Існує певна закономірність, чим більш поінформовані люди щодо якоїсь проблеми, тим більш чітку думку вони висловлюють про неї. А той, хто має більше знань і чіткішу думку, діє більш передбачливо.
5. **Соціальна підтримка** є свідченням ступеня впевненості людей в тому, що їх думки поділяються іншими в межах даного соціального середовища. Міра соціальної підтримки показує міру консенсусу, що існує між цими людьми.

Впливати на громадську думку можна завдяки дотриманню таких вимог:

- передусім громадську думку потрібно ідентифікувати та зрозуміти, а потім вже намагатися її змінити;
- слід чітко визначити цільові групи громадськості;

- фахівці сфери зв'язків з громадськістю у своїй діяльності повинні керуватися законами формування громадської думки.

П'ятнадцять законів громадської думки були виділені відомим американським фахівцем з Паблік рілейшнз Хадлі Кентрілом, а саме [5]:

1. Громадська думка надзвичайно чутлива до значних подій. Незвичайні за своєю притягальною силою події здатні на певний час штовхати громадську думку від однієї крайності до іншої.

2. Громадська думка не стабілізується, поки не стане зрозумілим значення наслідків подій.

3. Громадська думка, як правило, швидше формується під впливом подій, ніж слів - принаймні, поки усні заяви як такі не набудуть значення події.

4. Усні заяви та словесні формулювання щодо курсу політики набувають максимального значення тоді, коли думка ще не сформувалася і люди чекають на їх певну інтерпретацію з боку джерела інформації, що заслуговує на довіру.

5. Громадська думка здебільшого не здатна передбачати критичні ситуації, вона лише реагує на них.

6. З погляду психології громадська думка переважно детермінована корисливими інтересами людей. Події, слова чи будь-які інші стимули впливають на думку лише остільки, оскільки очевидним є їх зв'язок з корисливим інтересом.

7. Громадська думка не перебуватиме тривалий час у збудженому стані, поки люди не відчують, що зачіпаються їхні власні інтереси, або доки думка, збуджена словами, не дістане підтвердження розвитком подій.

8. Якщо громадська думка стосується корисливих інтересів людей, то її не так легко змінити.

9. У демократичному суспільстві ймовірно випередження громадською думкою практичних дій офіційних органів, коли йдеться про корисливі інтереси.

10. Якщо думка поділяється незначною більшістю людей або вона ще істотно не структурована, доконаний факт може змінити громадську думку на користь схвалення.

11. Люди в критичних ситуаціях стають більш уважними щодо компетентності свого керівництва: якщо у них є довіра до нього, то вони ладні надати йому значно ширші, ніж звичайно, повноваження; якщо ж ні, то стають до нього менш толерантними.

12. Люди значно менше чинять опір рішучим заходам своїх керівників, якщо вони якоюсь мірою беруть участь в ухваленні цих рішень.

13. Люди мають набагато більше думок і міркувань щодо поставлених цілей, ніж до методів, необхідних для їх досягнення.

14. Громадська думка, як і особиста, має емоційне забарвлення. Якщо громадська думка керується переважно емоціями, то під впливом подій вона може зазнати особливо значних змін.

15. Якщо люди мають можливість здобувати освіту та широкий доступ до інформації, то громадська думка відзначається здоровим глуздом. Чим більше люди усвідомлюють свою перевагу над перебігом подій та запропонованих проєктів, тим більше вони схильні погодитися з реальними об'єктивними міркуваннями фахівців.

Підсумовуючи розгляд законів формування громадської думки, можна відзначити кілька їх основних моментів, а саме:

- громадська думка визначається передусім подіями, які на неї впливають;
- реакцією громадської думки на події виступає вимога дії;
- щоб впливати на людей, слід мати вплив на їх інтереси (передусім корисливі);
- рівень довіри до керівництва визначає обсяг наданих йому повноважень;
- освіта та інформація сприяють здоровому глузду та поміркованій поведінці людей.

В контексті аналізу взаємодії формальної та неформальної спадкоємностей, викликає особливий інтерес технологізація процесу ідентифікації громадської думки під час опитування, яка була здійснена і впроваджена в практику опитувань інститутом Геллапа, за допомогою процедури фіксації ознак громадської думки [6, с. 41]. Так, громадська думка, як прояв дії формальної спадкоємності, може мати такі взаємовідносини з індивідуальною думкою (що є проявом переважно неформальної спадкоємності):

- індивід усвідомлює думку інших і при цьому: а) цілком її поділяє; б) поділяє її частково, коригуючи свою думку; в) залишається при власній думці;
- індивід добровільно, без відчуття зовнішнього примусу, ідентифікує свою позицію з громадською думкою;

- індивід має свою думку щодо тієї чи іншої проблеми, але йому бракує ідентифікації зі спільнотою, і він нічого не знає про думки інших.

При розгляді проблеми ідентифікації громадської думки, слід звернути увагу на особливості соціокультурного та політичного контекстів, де вона формується та функціонує, та специфіку глобального соціуму. Як зазначає Патрик Шампань, “можлива лише одна-єдина дефініція “громадської думки”: це соціальний феномен, історично мінливий і яскравий, належить до конкретного соціального поля, на якому діють відповідні актори” [7, с. 43]. Вплив цього соціального поля на громадську думку, а також на формування думкоподібних артефактів, відзначається своєю багатоманітністю.

Аналізуючи вплив соціального диморфізму (як своєрідний прояв дії формальної спадкоємності) на процес ідентифікації громадської думки, слід передусім з’ясувати зміст цього суспільного явища. Соціальний диморфізм, за визначенням Едмуна Внук-Липинського, являє собою “поділ суспільного життя на дві відносно ізольовані сфери: публічну і приватну. Цей поділ може підтримуватися лише за умов зовнішнього примусу, соціального одержавлення економіки та моноцентричності публічного життя, підпорядкування його одному центру прийняття рішень. Останній не виникає демократичним шляхом на ґрунті підпорядкованої йому спільноти, а навпаки, нав’язується їй тим чи іншим чином. Тому правляча еліта може не керувати системою цінностей, що домінує в спільноті, проте при цьому подавати відмінну (і навіть зовсім протилежну) систему цінностей та нав’язувати її решті людей [8, с.44]”.

Дослідник доходить висновку: чим сильніша монополія однієї політичної сили в публічному житті і водночас чим менше простір дії суспільних інститутів, що регулюють взаємовідносини між індивідами та первинними групами з одного боку, і державою - з другого, тим напруженішим буде соціальний диморфізм і більшим його поширення. І навпаки: чим вільніші публічне життя і дія інститутів (посередників між людиною і державою), тим слабший соціальний диморфізм і звужені межі його прояву. У моноцентричному суспільстві особливого значення набуває контроль, який здійснюється правлячою елітою у публічній сфері. Це переважно відбувається за допомогою:

- офіційного семантичного коду, в межах якого здійснюється процес комунікації через ритуальні символи;
- права, точніше, підпорядкування його центру керівництва, що завдяки своїй домінуючій позиції майже довільно легалізує кожне своє рішення і визнає за протиправну кожну соціальну дію, незалежну від центру;
- примусу, стимулюючи вимушену лояльність індивідів і спільнот, що існує, поки є загроза примусу.

Характерними рисами офіційного семантичного коду процесу комунікації в сфері публічного життя, на думку дослідників, є [8, с. 46]:

- пошук істини шляхом дискусії замінило декретоване гасло про історичну місію побудови нового і досконалого суспільства;
- значення складових елементів семантичного коду не є стабільними і залежать від кон’юнктури, поточних політичних потреб правлячої еліти;
- незалежні від офіційного коду інформації та оцінки подій публічного життя не могли бути трансльовані за допомогою інститутів, контрольованих правлячою елітою, і поширювалися лише через неформальні контакти (самвидав);
- події та думки, які обходили офіційний код, немовби не існували для правлячої еліти, отже, створювалася так звана “ідеологічна дійсність”;
- в офіційний семантичний код було вбудовано символіку обов’язкової підтримки існуючих владних структур, яка доки центр панував над правом і був досить сильним, успішно виконувала функцію підтримки існуючого суспільного ладу;
- дійсна громадська думка через відсутність плюралізму в сфері обміну інформацією та оцінками була заблокована; намагання порушити кордони семантичного коду публічним висловленням думок або інформацій про факти, що не містилися в офіційному коді, тлумачили як девіантну поведінку, соціальну патологію, взагалі, як державний злочин.

За умов розвиненого соціального диморфізму особистість була змушена сприймати світ у двох вимірах: як світ інститутів публічного життя - “ідеологічну дійсність”, сформовану офіційним кодом, і як світ приватний, життя особисте і життя первинних груп, відносно автономних від влади правлячої еліти, життя, регульоване правилами аксіології, закодованої в народній культурі. Збереженню такого

стану справ сприяла монополія правлячої еліти на засоби інформації та пропаганди, які замість того, щоб забезпечувати комунікації в суспільстві, перетворилися на знаряддя панування над семантичним кодом, що вживається в публічній сфері, формування суспільної свідомості певного гатунку, виховання так званої “нової людини”.

Завдяки офіційному семантичному кодові створювалася стабільна система, яка, крім становлення і прищеплення “ідеологічної дійсності”, впливала на суспільну свідомість, аби заповнити її до краю ідеологізованими артефактами. Поряд з іншими чинниками, якими володіли моноцентричні режими, офіційний семантичний код сприяв формуванню установки: призначенням людини є реалізація директив центру (правлячої еліти). Чим ретельніше особистість виконує накази правлячої еліти, тим більше у неї шансів на самоствердження, усвідомлення сенсу власного буття, а отже (і це, мабуть, головне), на почуття власної безпеки. За таких умов і на таких засадах формувалась ментальність кількох поколінь громадян тоталітарного суспільства.

Підсумовуючи все сказане щодо дії соціального диморфізму, можна відзначити тісний взаємозв'язок, який існує між ним і громадською думкою. Насамперед, їх об'єднує те, що вони безпосередньо виступають проявом дії формальної спадкоємності в суспільному житті. Проте, якщо громадська думка більш рухлива і чутлива до потреб та бажань людей, якоюсь мірою зумовлюється ними, то соціальний диморфізм відзначається жорсткою регламентацією суспільного життя, нехтує потреби окремих громадян, підкоряючи їх своїм.

Отже, громадська думка має суттєве значення для перебігу процесу спадкоємності не лише на рівні духовної культури, а й суспільного розвитку в цілому. З одного боку, позитивний вплив громадської думки проявляється в тому, що вона виявляє, хоча інколи в гіпертрофованому вигляді, всі актуальні моменти суспільного життя, а саме: проблеми, які визрівають в його надрах та ось-ось спричинять суспільний вибух, однобічність розвитку певної сфери суспільного життя, не задоволені потреби, що виливаються в потужне русло суспільної (політичної чи економічної) кризи тощо, недовіра громадян до Уряду, тіньове саботування його рішень, сліпе запозичення тощо. Недаремно, ще Г. Гегель та К.Аксаков зазначали, що громадська думка є голосом народу, в якій він висловлює свої потреби та наміри, своє бачення як сучасного, так і майбутнього, свої прагнення та сподівання.

Водночас слід зазначити, що функціонування громадської думки має і свої негативні моменти, особливо в наш час, коли всі розуміють її значення для суспільного розвитку, а саме те, що думка як безпосередньо, так і опосередковано впливає передусім на перебіг політичного життя кожного суспільства. Всім зрозуміло, що, вдало впливаючи на формування громадської думки за допомогою таких засобів спадкоємності, як засоби масової інформації (преса, телебачення, радіо тощо), можна сформувати саме таку громадську думку, яка відповідала б потребам правлячої еліти, або ж тим хто володіє цими засобами впливу чи може впливати на їх функціонування. З одного боку, зовсім не погано, коли можна прогнозувати ті чи інші суспільні явища, впливати на їх перебіг, уникати помилок минулого, ефективно використовувати їхні властивості тощо. Саме це і є одним з першочергових завдань усіх суспільних наук. Як вже зазначалося раніше, громадська думка виступає основним предметом вивчення та аналізу Паблик рілейшнз. Проте, якщо громадська думка втратить відносну самостійність і стане повністю залежною та підпорядкованою дії формальної спадкоємності, то вона не зможе вже бути дійсним голосом народу, своєрідним рушієм суспільного розвитку.

Підтвердження цих слів зокрема можна знайти у “Звіті про світовий розвиток 1997 р.”, де розглядається вплив громадської думки на державу [9, с. 134]. Як зазначається в цьому звіті, люди по-різному ставляться до держави, і їхня думка відображає ставлення до широкого спектру політичних та економічних факторів. Щоб дізнатися, що думають і чим стурбовані люди, в різних країнах та регіонах світу проводяться опитування громадської думки. Наприклад, результати опитування 1991-92 рр. показали, що 49% респондентів у Великобританії та 44% у США вважають, що вони відсторонені від участі в прийнятті державних рішень з питань, які безпосередньо стосуються їхнього життя. При цьому більшість громадян держав Західної Європи та Північної Америки (від 54 до 64% респондентів) цілком задоволені тим, як розвиваються демократичні процеси в їхніх країнах. Проте в Латинській Америці та в країнах перехідної економіки Східної Європи (до яких належить і Україна) лише 30-40% респондентів відповіли на це запитання позитивно.

Література:

1.Тард Г. Мнение и толпа // Психология толп. - М.: Институт психологии РАН, Изд-во “КСП+”, 1998. - 416 с.

2. Гегель Г.В.Ф. Философия права: Пер. с нем. - М.: Мысль, 1990. - 524 с.
3. Королько В.Г. Основы публичной политики: Посібник. - Київ: Інститут соціології НАН України, 1997. - 334 с.
4. Bernays Edward. Crystallizing Public Opinion. - N.Y., 1961. - P. 61
5. Cantril Hadley. Gauging Public Opinion. - N.J., 1972. - P. 226-230.
6. Оссовський Володимир. Проблема ідентифікації громадської думки // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 1998. - №1-2. - С. 36-52.
7. Шампань П. Делать мнение: новая политическая игра // Полис. - 1992. - №3. - С. 178.
8. Оссовський Володимир. Проблема ідентифікації громадської думки // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 1998. - №1-2. - С. 36-52.
9. Отчет о мировом развитии. Государство в меняющемся мире. 1997 г.: Пер. на рус.яз. - Агентство экономической информации - К.: "Прайм - ТАСС", 1997. - 321 с.

В.В. БАШТАННИК

ОБ'ЄДНАННЯ ГРОМАДЯН І МІСЦЕВА ВЛАДА: ПРОТИСТОЯННЯ ЧИ СПІВРОБІТНИЦТВО

Баштанник Віталій Володимирович - аспірант Дніпропетровського філіалу Української Академії державного управління при Президентові України, магістр державного управління

Одним з головних питань внутрішньої політики держави є питання організації ефективно діючої державної та місцевої влади, оптимальність та результативність її роботи. Велике значення при цьому надається розвитку місцевого самоврядування, як необхідного засобу існування демократичного суспільства, трансформації системи "центр над територіями" в систему "центр, що складається з територій та слугує територіям".

Акцентування на регіоналізації політики центральної влади особливо посилюється під час виборчого марафону березень 1998 - жовтень 1999 року, де обидва політичні інститути суспільства: місцева влада та об'єднання громадян (партії, громадські організації) взаємодіють між собою. Гасло місцевого самоврядування територій використовує в своїх програмних документах більшість політичних партій та інших громадських об'єднань, що існують на даний час в Україні [1, с. 5-15]. Наскільки це відповідає загальнонаціональним, а не тільки вузькопартійним, регіонально-корпоративним інтересам, - покаже час. Однак, поки що спостерігаються тенденції до зростання політичного регіоналізму, намагання своєрідного розподілу України на "зони партійного впливу": партіям лівої спрямованості - схід, правої - захід, НДП, ЛПУ - центральні промислові регіони. При цьому на перший план висувається вплив на формування органів влади.

Місцеве самоврядування як важливий інститут публічної влади є одним з визначальних елементів устрою держави. Прийняття Європейської Хартії місцевого самоврядування (1985 р.) та Всесвітньої Декларації про місцеве самоврядування (1989 р.), ґрунтовних законодавчих актів різних держав щодо проблем управління на місцевому рівні, розмежування повноважень центру та місцевої влади свідчать про велике значення правового визначення статусу місцевого самоврядування. Формування органів місцевої влади, їх діяльність, взаємодія з політичними партіями та громадськими рухами є важливими питаннями політичного життя країни, її політичної стабільності. Важливо відзначити, що попри загальність проблеми взаємовідносин політичних інститутів (держави, самоврядування, об'єднань громадян), кожна країна знаходить *свій* шлях вирішення цієї проблеми. Однаково важливим для всіх країн є стабільний політичний процес демократизації суспільства, активізація діяльності політичних партій та інших громадських об'єднань.

В сучасній Україні, в період становлення її державності, велику роль у розвитку політичного процесу відіграє інститут політичного лідерства, визначальною рисою якого є зв'язок з феноменом влади. В своїх політичних програмах лідери політичних партій намагаються відтворити основні соціальні потреби та інтереси різних соціальних груп. Ці інтереси можуть бути взаємопротилежні, проте передвиборна боротьба вимагає модифікувати їх у помірні, щоб знайти підтримку більшості

населення. Під час виборчої кампанії закладаються основні напрямки політичного процесу на 4-5 років, виходять на політичну арену головні дійові особи, формуються канали взаємозв'язку політиків із своїми соціальними спільнотами. Вибори - це ядро демократичного процесу, коли конфлікт інтересів різних громадських організацій, політичних партій, самоврядних структур відбувається публічно, має логічну завершеність у результатах виборів. Вибори - це один з соціальних клапанів, що знімає соціально-політичну напруженість в суспільстві чи, навпаки, сприяє конфронтації різних суспільних груп. Вибори - це один з ефективних і доступних засобів впливу на офіційні структури влади з боку населення.

З цього приводу цікавим є досвід розвинутих країн: ФРН, Швеції та інших. Зокрема, аналізуючи практику формування органів влади ФРН, слід зазначити, що партії відіграють важливу роль у формуванні структур управління державою всіх рівнів. Депутати до Бундестагу висувуються політичними партіями. Згідно статті 21 Основного Закону ФРН, партії беруть участь у формуванні політичної волі народу; вони утворюються вільно, їх внутрішня структура має відповідати демократичним принципам. До парламенту проходять лише ті партії, що подолали 5-% бар'єр, або отримали 3 чи більше прямих мандатів. Ці заходи направлені на подолання подрібнення політичного ландшафту, забезпечення у парламенті дієздатної більшості. У комунальних виборах важливу роль відіграють не політичні, а так звані "рагушні партії" - вільні спілки виборців.

До цього слід додати те, що згідно закону від 1.01.1994 р., під час виборів до парламенту ФРН, Європарламенту, земельних виборів партії отримують від держави 1,3 DM за кожен голос виборця (в межах 5 млн. голосів). Дотації на партії для цього складають в цілому до 230 млн. DM [2, с.213-215].

Розглядаючи приклад Королівства Швеції, слід зазначити, що вибори до органів місцевої влади відбуваються за пропорційною системою, а отже, існує складання списків кандидатів від партій в яких згідно партійної ієрархії розміщені кандидати у депутати від партій. Партія подає раді свою програму діяльності і окремі проекти на затвердження, а після її прийняття - виконавчому комітетові. Свої програмні документи партія доводить до всіх виборців. Діяльність органів місцевого самоврядування базується на принципі: "Політики змінюються після виборів, а службовці залишаються на своїх посадах". В керівництві комуною представлені усі провідні партії. Особливо виразно партійні позиції проявляються при формуванні та затвердженні бюджету. До цього слід додати, що як і інші західноєвропейські країни, Швеція проводить політику скорочення числа комун, що має на меті підвищення ролі місцевої влади та зменшення впливу регіональних органів влади. Також важливим є факт створення Міністерства муніципалітетів, що розглядає усі місцеві питання [3, с. 77].

Для розгляду питання політичної структуризації суспільства, на думку автора, слід навести досвід праці органів влади на місцях у Сполучених Штатах Америки (особливо початок ХХ ст.). Це період, коли багатьма містами в США керували так звані "політичні машини". Це означало, що політичний лідер контролював ієрархію партійних функціонерів, які приватно надавали блага громадянам в обмін на їх голоси та з надією отримати за це державну посаду.

Політичні партії є основою американської політичної системи. Цікаво, що в Конституції США відсутні положення про політичні партії та їх роль в комплектуванні складу державних установ. Більшість цих партій виступають не як ідеологічні організації, а як альянси місцевих партій і партій штатів, що об'єднуються під час виборів до Конгресу або президентських виборів. Найбільше заявили про себе комітети політичної дії (КПД) - незалежні приватні групи, організовані задля розв'язання певного питання чи комплексу фінансових питань по організації виборів. Таких КПД нині налічується кілька тисяч. Групи приватного інтересу мають економічну зацікавленість у пропагованій ними політиці. Ділові організації прагнуть захистити право на низькі податки для корпорацій та обмежити права страйкарів, тоді як професійні спілки охоче підтримують законодавство про мінімальну платню та захист права на колективний договір при умові найму. Інші групи приватного інтересу, зокрема, церкви та етнічні групи, більше цікавляться політичними рішеннями, що впливають на їх організації та вірування. І, навпаки, у груп суспільного інтересу відсутній елемент вигоди чи вибіркового егоїзму. Величезна кількість різних громадських організацій служить захисту природного середовища і диких тварин від таких небезпек, як пестициди й надмірна комерціалізація, а також боротьбі з забрудненням повітря й води. Чи не найбільшою групою суспільного інтересу є "Спільна справа", яка об'єднує у своєму складі понад 200000 членів, що платять внески. Головна її мета - це реформування урядових структур, аби зробити їх більш підзвітними громадськості [4, с. 63-65].

Громадянське суспільство в Україні все ще перебуває на початкових етапах розвитку. На сьогодні, за даними видання "Монітор Канада-Україна" № 4 (1998), зареєстровано близько 6 тисяч

недержавних організацій (НДО). Таке становище різко відрізняється від Угорщини - 32 тисячі НДО, Польщі - 17 тисяч, Канаді - 70 тисяч. У Франції налічується близько 600 тисяч НДО, а кількість населення майже співпадає з кількістю населення в Україні [5, с. 24]. Недержавний сектор України нині швидко розвивається і потребує постійної державної підтримки для виконання своєї місії в розвитку міцного та енергійного громадянського суспільства. Сильні об'єднання громадян зможуть виступати за підзвітність і відкритість діяльності урядових організацій на всіх рівнях, співпрацювати з владою на місцях в наданні важливих соціальних послуг в цей перехідний для України період.

Світовий розвиток, більш ніж будь-коли, характеризується збільшенням ролі виборів у політичному житті. Вибори лежать в основі владних відносин та є найважливішими умовами їх виникнення.

Зріст суспільної активності об'єднань громадян, позитивні зміни у виборчому законодавстві України відкривають нові перспективи становлення паритетних взаємовідносин двох політичних інститутів суспільства: місцевого самоврядування та політичних партій і громадських об'єднань. Суттєвий прояв цих взаємовідносин спостерігався під час виборів 1998 року до органів місцевого самоврядування та до Верховної Ради України. Аналіз складу партійних списків за регіональним представництвом дає можливість встановити типологію політичних партій України. Це цілком природно можна перенести й на громадські об'єднання, що вийшли на вибори разом з політичними партіями, блоками партій, підтримували конкретно визначені політичні сили, мали серед кандидатів у депутати своїх представників. Перед виборами з'явилися тенденції до чіткого структурування громадських організацій за політичними уподобаннями.

Отже, сьогодні політична партія України - це партія виборчого, а не ідеологічного типу, що не має всеукраїнської популярності. У партійному списку такої партії більшість позицій зайняті представниками Києва та ще одного - трьох регіонів. Тобто можна стверджувати, що саме в таких базових регіонах знаходиться партійний центр в організаційній структурі кожної партії присутні професійні партійні керівники - активісти. Враховуючи належність України до посткомуністичних держав, в яких політичний розвиток відбувається не в межах партійного будівництва, в партійних списках широко представлений бюрократичний апарат, депутати Верховної Ради України. До партійних активістів, на думку автора, можна віднести лідерів професійних спілок, громадських, молодіжних, релігійних організацій. Тобто, мова йде про розгляд конкретної політичної сили: партії - як центру, кількох громадських організацій - як сателітів цього центру, що на певному історичному етапі створюють блок сил з метою завоювання найбільшої кількості голосів на виборах та захоплення своєю ідеологією більшої кількості населення - взагалі. Новий виборчий закон зменшив можливість управлінських структур контролювати виборчу кампанію через місцеві владні інститути, проте не усунув її. Очевидним є й той факт, що нове законодавство про вибори сприяє збереженню існуючих симпатій потенційних виборців до певних партій. Проте, на погляд автора, вплив нового виборчого закону на політичну структуру суспільства не слід перебільшувати. Досвід західних країн свідчить: потрібні не одні вибори для утворення дійсно політично свідомого суспільства.

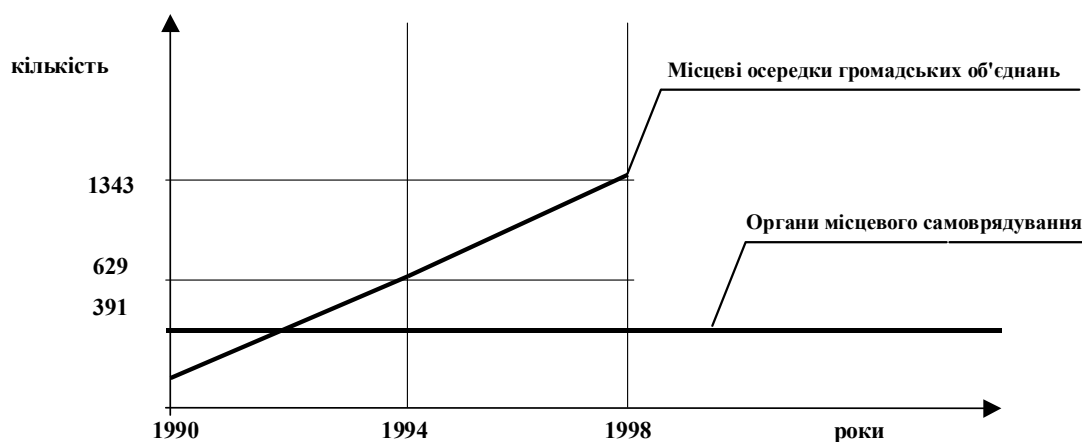
Розглядаючи результати виборів до Верховної Ради України, їх регіональні особливості, є можливість побудувати реальну картину політичного життя України. Парадоксально, але факт: найбільшої популярності досягла Партія зелених України, що пододала 4% бар'єр, необхідний для отримання депутатських мандатів, у всіх областях України, окрім Львівської. Слід врахувати, що представники цієї партії не здобули жодної перемоги в одномандатних округах. Такий факт пояснюється великою популярністю екологічної ідеї взагалі (а не популярністю лідерів екологічних рухів) та складною екологічною ситуацією у більшості регіонів в державі. Це також свідчить про прорахунки у відношенні до цієї партії державно-чиновницького апарату, інших політичних партій і блоків. За складної соціально-економічної ситуації рівно пройшла територією України комуністична "хвиля" (КПУ не пододала 4% бар'єр у двох областях). Інші партії мали досить перемінний успіх.

Загальні результати виборів до Верховної Ради України в цілому по державі, конкретно по Дніпропетровській області дають можливість зробити висновок: виникає ситуація коаліційності влади, обумовленої перерозподілом регіональних елітних угруповань. Реального партійного змагання, на думку автора, не відбулося. Спостерігалась боротьба на виборах лівих та демократів. Тому не дивно, що саме ПЗУ стала тією політичною силою, яка відтворює інтереси розчарованих інтелектуалів різного рівня. Враховуючи загальну кількість позапартійних депутатів - 111, важко казати про "червоний" парламент. Результатом виборів до українського парламенту, в першу чергу, є зменшена дієздатність його нового складу. Це означає, що кар'єрна та політична кон'юнктури знову можуть

домінувати над здоровим глуздом і економічними інтересами держави. В таких умовах важко узгодити дії виконавчої та законодавчої влади, конструктивний діалог яких потрібен для продовження економічних реформ.

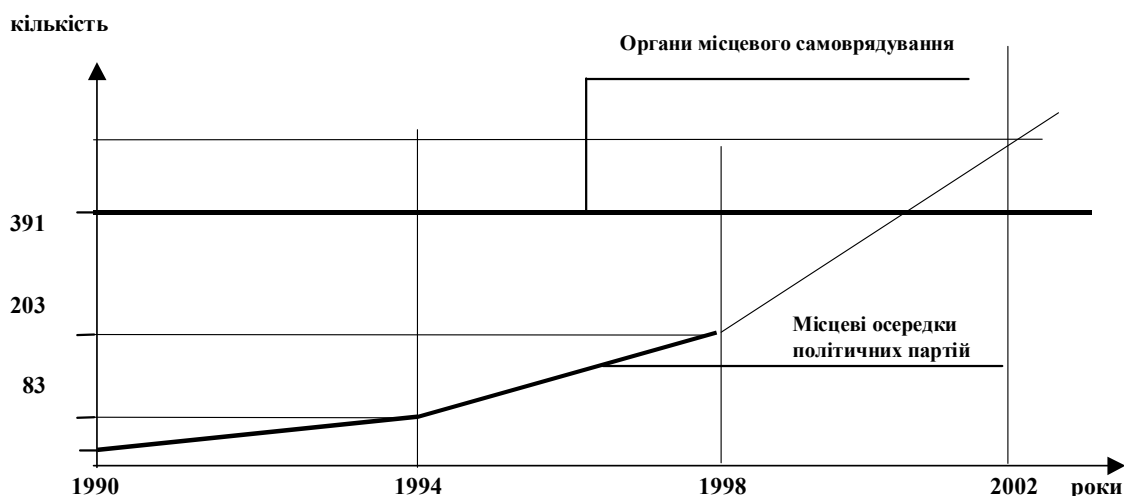
Вибори до місцевих самоврядних структур, на відміну від парламентських, не відзначалися політичною забарвленістю (врахувати потрібно особливості закону щодо виборів у місцеві ради). Основна частина депутатського корпусу місцевих рад - це чиновники місцевого рівня. Аналіз виборів до місцевих рад у Дніпропетровській області показує, що не партійна належність кандидата була домінуючою, а його суспільне становище й значимість у бюрократичній ієрархії.

Проте слід відмітити, що процес активізації об'єднань громадян України з моменту проголошення незалежності має тенденцію до зростання дуже швидкими темпами. Порівнюючи статистичні дані по діяльності громадських об'єднань у Дніпропетровській області за 1994 рік та 1998 , можна спостерігати зріст чисельності цих об'єднань та перевищення чисельності зареєстрованих об'єднань над осередками місцевої влади (див. мал.1)

Мал. № 1. Порівняльний графік чисельності осередків громадських об'єднань та органів місцевого самоврядування по Дніпропетровській області

Аналогічний процес спостерігається і при порівняльному розгляді чисельності осередків місцевого самоврядування та політичних партій. Кількість офіційно зареєстрованих в області осередків політичних партій дорівнює 209. За цим показником вони дещо відстають від кількості осередків місцевої влади. Але слід врахувати, що за виборчий цикл 1991-1994 років кількість осередків удвічі збільшилась, а за виборчий цикл 1994-1998 років зросла з 83 до 209 (на 245%).

Мал. № 2. Порівняльний графік чисельності осередків політичних партій та місцевого самоврядування по Дніпропетровській області

Порівняльний аналіз чисельності осередків політичних партій за 1994 - 1998 роки показав, що найвищий зріст чисельності осередків спостерігався в 1997 році, коли чисельність осередків політичних партій зросла на 83,3% відносно 1996 року. Це на 22% перевищує середньорічний показник за останній 4-річний виборчий цикл, що дає змогу автору екстраполювати показник підвищення активності політичної діяльності партій у зв'язку з наближенням президентських (1999 р.) та парламентських (2002 р.) виборів. Враховуючи пікове підвищення числа осередків об'єднань громадян, можна стверджувати факт перевищення чисельності партійних осередків над осередками місцевої влади. Це є ще одним свідченням виборчого характеру сучасних політичних партій України. Чітко спостерігається великий інтерес представників усіх політичних партій до отримання мандату депутата Верховної Ради, в той час як депутатами місцевих органів самоврядування прагнуть стати чиновники, управлінці, представники ділових кіл. Цей факт підкреслюється тим, що у передвиборних платформах партій та блоків питання розвитку місцевого самоврядування розглядалося швидше номінально, або не розглядалося зовсім.

Приклад виборів до міської ради м. Дніпропетровська вперше показав високу виборчу активність, що є, на думку автора, відображенням підвищення політичної свідомості громадян. При загальній кількості депутатів 80 осіб, кількість кандидатів у депутати сягала 671 чол., з яких представниками політичних партій та громадських рухів були 451 чол. (39 - члени КПУ, 36 - НДП, по 33 - "Громада" та НРУ, 21 - Партія Праці, 12 - СПУ, 19 - СДПУ(о), 9 - ЛПУ, 3 - ВПТ). Результат голосування до міської ради виявив, що навіть за значного зростання чисельності політичні партії та громадські рухи не мали великого успіху під час виборів. Партійний склад міської ради свідчить, що партійність депутата, як важіль впливу на прийняття рішень, не здобув явної підтримки.

Партії, що мали загальнонаціональний успіх на виборах до Верховної Ради, наприклад Партія зелених України, не отримали в одному з сильно забруднених міст країни жодного депутата у міській раді. Результати виборів до Дніпропетровської обласної ради мали аналогічний характер, що й до міської ради. Новоутворена обласна рада за партійною приналежністю має такий склад (див.: таблицю).

Політичні партії	Кількість депутатів
1. Всеукраїнське об'єднання "Громада"	7
2. Комуністична партія України (КПУ)	7
3. Аграрна партія України (АПУ)	6
4. Соціалістична партія України (СПУ)	2
5. Селянська партія України (СелПУ)	1
РАЗОМ:	23
6. Позапартійні депутати	47

Аналіз складу депутатів обласної ради за політичною ознакою дає підстави автору стверджувати, що політичні партії, приділивши велику увагу виборам до парламенту, досить пасивно ставились до виборів у місцеві ради. Рівень представництва кандидатів - членів політичних партій був досить значний, проте за якісним складом серед них було мало яскравих особистостей. Як результат, перемогу отримали: управлінці - 14 осіб, директора підприємств - 15, представники виконавчої влади - 11, голови КСП - 9. Позапартійність більшості депутатів (а це майже 67% (див.: таблицю)), є свідченням передчасності тверджень щодо широкого втручання політичних партій у місцеві справи. Майже зовсім не представлені громадські організації (лише 2 депутати - від професійних спілок). Отже рішення ради будуть знаходитись у прямій залежності від економічних інтересів окремих груп та особистих зв'язків. Вирішення питань буде мати ситуаційний характер - залежно від групування депутатів за окремими проблемами.

В той же час вирішення складних проблем, пов'язаних з цими та іншими факторами, вимагає великих об'єднаних загальнодержавних та регіональних зусиль. Для цього потрібна також ефективна співпраця громадських рухів, політичних партій та органів місцевого самоврядування. Розглядаючи особливості цієї співпраці, автор визначає велику різницю "вагових" параметрів місцевого

самоврядування та об'єднань громадян, що діють на регіональному рівні. Якщо всі без винятку громадяни країни належать до якоїсь самоврядної структури, то участь у діяльності політичних партій бере лише 1% населення України. Що ж стосується рівня довіри, то згідно з результатами соціологічного опитування, яке було здійснено ДФ УАДУ у грудні 1998 р., він складав 29% (сума відповідей “повністю довіряю” та “більш довіряю, ніж не довіряю”) для органів місцевого самоврядування та 6% для політичних партій.

За кількісними характеристиками ці два суб'єкти політичного процесу теж вельми різні. Самоврядування в Дніпропетровській області має 391 осередок у вигляді місцевих рад всіх рівнів, в які було обрано 8166 депутатів та 350 сільських, селищних та міських голів. Крім того в органах місцевого самоврядування області працює 4665 державних службовців

На відміну від органів самоврядування, система політичних партій та громадських об'єднань має чітку тенденцію до свого збільшення. У 1999р. з понад 70 офіційно зареєстрованих політичних партій України 36 мають в області свої осередки або представництва, в яких нараховується від 4 до 8 тис. членів. В той же час на початок 1998 року в області (у відповідності із Законом України “Про об'єднання громадян”) діє 1343 легалізованих об'єднання громадян, що на 35,5% більше, ніж у 1996 році. З них 1216 об'єднань (90,5%) легалізовані шляхом реєстрації, від 127 (9,5%) надіслано повідомлення про заснування. Всі об'єднання громадян мають місцевий статус. Однак вони мають досить невеликий досвід політичної діяльності [6, с. 45].

Якщо уважно проаналізувати вище згадані законодавчі акти, чітко видно, що два впливові політичні інститути громадського суспільства - політичні партії, рухи, громадські організації та органи місцевої влади - мають можливість ефективно взаємодіяти при вирішенні місцевих проблем.

Аналіз широкого спектру проблем місцевого самоврядування, великого кола пересічних питань взаємовідносин місцевої влади і політичних партій закордонних держав дав змогу висвітлити ті тенденції, що існують в сфері самоврядування територій та дати оцінку тим явищам та політичним рішенням, які визначають сучасне політичне життя в Україні.

Політичні партії - це найактивніша частина політичної системи. Від їх співпраці з органами місцевого самоврядування залежить ефективність функціонування місцевої влади, стабільність політичної ситуації, чітке і повне інформаційне забезпечення діяльності місцевих управлінських структур. Проте партії не єдині громадські об'єднання, які можуть впливати на політику органів місцевої влади. Велику роль виконують громадські організації: національні, молодіжні, дитячі, жіночі. Ці організації є своєрідним каналом більш тісного зв'язку широких верств місцевого населення з відділами та управліннями виконавчих комітетів. Це сприяє максимальному поєднанню можливостей місцевої влади та потреб громади. Підвищенню ефективності державної допомоги, соціальної адаптації інвалідів, ветеранів війни, Афганістану слугує робота відповідних структур місцевого самоврядування. При цьому є потреба в конструктивних взаємовідносинах з громадськими організаціями інвалідів та ветеранів.

Дуже важливим фактором у відносинах з об'єднаннями громадян на Дніпропетровщині є екологічний, обумовлений специфікою регіону. З ініціативи міськвиконкому створено екологічну службу, періодично працює екологічна “гаряча лінія”, в роботі яких беруть участь провідні фахівці наукових установ та екологічних громадських організацій (представники ПЗУ). Цьому сприяє допомога Екологічного фонду Придніпров'я.

Місцева влада не може знаходитись осторонь й від духовного розвитку суспільства, тому органи влади постійно взаємодіють з культурно-освітніми та релігійними організаціями. За ситуації різкого погіршення міжконфесійних відносин добре виважена політика взаємостосунків місцевих органів влади з релігійними об'єднаннями сприятиме духовному відродженню українського народу, зупиненню ворожого експансії нетрадиційних релігій в Україні. Відродженню української нації сприяє ефективна діяльність оздоровчих та фізкультурно-спортивних товариств (загальна кількість яких - 19% від зареєстрованих громадських об'єднань Дніпропетровщини). Співпраця з професійними громадськими організаціями несе стабільність та соціальне партнерство, а в разі конфронтації - дестабілізацію й врешті-решт заміну існуючих владних структур.

Місцеве самоврядування, як складова частина національної політичної системи, є найбільш близьким до громадян рівнем управління й таким чином має найкращі можливості для залучення їх в процес прийняття рішень по вирішенню проблем суспільного життя. Співпрацюючи з об'єднаннями громадян у вирішенні місцевих питань, органи влади на місцях повинні створити умови для соціального партнерства. Позапартійність більшості складу місцевих рад не знімає проблеми партійної

інтеграції в муніципальні структури. Виникає потреба в стратегічному плануванні взаємовідносин, їх поглибленні та визначенні пріоритетних напрямів розвитку.

Аналізуючи розвиток політичної ситуації під час виборів 1998 року, процес активізації діяльності політичних партій, профспілкових організацій, молодіжних рухів, національних союзів, є можливість зробити деякі висновки. По-перше, навіть за умов сповільнення процесу політичної структуризації суспільства в країні створені умови недопущення диктату однієї партії. Процес демократизації суспільства є незворотнім. По-друге, прийняття Конституції України, законів, що регламентують діяльність політичних інститутів та процес їх формування в Україні є визначальним етапом в процесі побудови правового суспільства. При умові прийняття законів, що регламентують діяльність політичних партій, державних адміністрацій тощо є можливість проведення політичних рішень цивілізованим шляхом. По-третє, надання державної підтримки органам місцевої влади дасть змогу державі зосередити більше уваги на загальнодержавних проблемах, в той час як місцеве самоврядування отримає реальну владу для наближення процесу прийняття та виконання рішень до потреб громади. По-четверте, як би не відбувалися взаємовідносини органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян, особливо політичних партій, обидві сторони мають усвідомити необхідність встановлення паритетних відносин, суспільного партнерства. Політичні суб'єкти мають знайти компромісні варіанти вирішення спільних проблем та плідно співпрацювати.

Система місцевого самоврядування не існує у вакуумі. Вона належить до системи розподілу влад у державі і держава повинна приділяти велику увагу місцевим справам. Досвід закордонних країн показує, що для розвитку місцевого самоврядування потрібна суттєва державна підтримка, як законодавча (правова) так і урядова (фінансова). Як прояв величезної уваги до вирішення місцевих проблем, майже всі європейські країни створили урядові структури з питань місцевої влади. У Великій Британії, наприклад, цим питанням займається Департамент навколишнього середовища, що є характерним прикладом поєднання інтересів людини та суспільства. Розроблені та широко впроваджуються в життя загальнодержавні та регіональні програми розвитку територій. Зокрема, уряд лейбористів у Великій Британії, згідно передвиборних зобов'язань, надав широкі повноваження місцевим законодавчим органам Шотландії, Уельсу та Північної Ірландії у вирішенні місцевих проблем. Це є проявом конструктивної взаємодії лейбористської партії Великої Британії як з органами місцевого самоврядування, так і з численними національними рухами складових частин Сполученого Королівства (у Шотландії - це 5 націоналістичних партій, в Уельсі - 3).

На державному рівні в Україні проблему самоврядування вирішують: Верховна Рада України, Адміністрація Президента України, Уряд України, що мають комітет та відділи з питань самоврядування територій.

Проте виникає ситуація неузгодженості в діях вищезгаданих структур. Автор вважає нагальною проблемою створення міністерства (або державного комітету) з питань регіональної політики і місцевого самоврядування. Створення такого міністерства можуть ініціювати Президент України - як гарант Конституції та Верховна Рада України.

Координацію державної політики в цій сфері автор пропонує здійснювати за принципами:

- самостійна діяльність кожного органу місцевого самоврядування;
 - взаємне інформаційне забезпечення між органами місцевої влади, створення єдиного інформаційного простору;
 - проведення семінарів, консультацій, нарад, "круглих столів";
 - узгодження діяльності самоврядних та урядових структур для запобігання розбіжностей у роботі цих органів;
 - пошук міжміністерської, міжструктурної згоди;
 - арбітраж спорів між державними адміністраціями та органами місцевого самоврядування;
 - визначення пріоритетів діяльності уряду відносно влади на місцях;
 - визначення загальної стратегії уряду щодо розвитку місцевого самоврядування в Україні.
- Діяльність органів виконавчої влади в сфері політичного партнерства має включати:
- аналіз політичної ситуації в регіоні;
 - організація "круглих столів" за участю представників політичних партій і органів місцевої влади для вирішення широкого спектру місцевих проблем;
 - вирішення проблем взаємодії органів самоврядування та політичних партій під час виборчого процесу;
 - координація зусиль різних політичних сил у напрямку соціально-економічного розвитку регіону;

- надання практичної допомоги у формуванні нових політичних і громадських об'єднань громадян та допомога їм у набутті політичного досвіду;
- об'єктивне висвітлення діяльності об'єднань громадян у засобах масової інформації;
- визначення політичних умов стабільності суспільства та соціальних чинників, що протидіють розбалансованості політичної системи;
- пошук шляхів узгодження дій різних політичних сил у напрямку соціально-економічного розвитку регіону;
- прогнозування можливих політичних змін, виявлення зон політичної напруги та запобігання виникненню конфліктів;
- розробка технологій подолання кризових ситуацій.

Велика вага в об'єктивному висвітленні політичних перетворень в українському суспільстві належить засобам масової інформації, які безпосередньо інформують населення щодо цілей та механізмів прийняття важливих політичних рішень. Це свідчить про переорієнтацію ціннісних пріоритетів населення та про назрілу необхідність радикального розширення повноважень та функцій місцевого самоврядування.

Останнім часом основна увага населення прикута до подій місцевого значення. Аналіз громадської думки, проведений працівниками ДФ УАДУ показав, що 30,3% респондентів вважають інформованість про події в районі повною, в той час як повну інформованість про події в області у населення відмітили 16,8% опитаних, про події в Україні - 14,6%, а про події за її межами - 7,8%. Найважливішим джерелом отримання інформації населенням виступає телебачення, як більш доступне. Явно поступаються телебаченню в цьому плані місцеве радіо та місцева преса. Тому автор вважає стратегічним напрямом діяльності органів місцевої влади в наданні засобам масової інформації (ЗМІ) більшого обсягу ефірного часу для програм місцевих телеканалів для оперативного, достовірного інформування населення про події місцевого значення. Для цього потрібно збільшити обсяг фінансування ЗМІ, надання практичної та інформаційної допомоги з боку органів місцевого самоврядування. Адже саме завдяки активності ЗМІ у висвітленні роботи органів влади, конкретній зацікавленості населення, активізації роботи органів влади на місцях країна може отримати потужне джерело самоорганізації для виходу із кризової ситуації [7, с. 244].

Основним стратегічним завданням засобів масової інформації повинно стати також об'єктивне висвітлення позицій політичних лідерів, політичних партій та громадських організацій. Дана проблема пов'язана з вирішенням двох головних завдань: добором інформаційних носіїв та виробкою найбільш оптимальної схеми розміщення повідомлень про політичні партії та їх лідерів. Інформацію потрібно розмістити таким чином, щоб "донести" її до тих громадян, на яких вона розрахована, і охопити у такий спосіб усі групи населення, на які політик планує поширити свій вплив. При розробці комплексних політичних рекламних кампаній особливо важливим є рейтинг охоплення населення різними засобами масової інформації. Як свідчать численні дослідження, активність телеглядачів, радіослухачів та читачів газет і журналів має свої особливості в залежності від соціально-демографічних та регіональних особливостей. Певний інтерес становить також інформація про тематичні уподобання досліджуваної аудиторії. Так, наприклад, за даними "Соціс-Геллапу", інформаційні програми і новини в Україні дивиться близько половини глядачів, причому, в більшості це чоловіки; за віковими ознаками - люди старші 30 років. Респондентів до 29 років більше цікавлять шоу, розважальні передачі, телевізійні ігри і конкурси [8, с. 51]. Тому автор вважає одним з головних завдань ЗМІ створення політичних молодіжних програм у формі політичних шоу, політичних "круглих столів"; широке висвітлення на екрані діяльності громадсько-політичних молодіжних об'єднань. Це сприятиме об'єктивному формуванню іміджу відомих політиків і партій, загальному підвищенню політичної і громадянської свідомості молоді як найбільш активної частини населення країни.

Отже базуючись на головних напрямках :

- державна політика розумного поєднання інтересів центру і регіонів;
- цілеспрямована місцева політика політичного партнерства;
- підвищення політичної свідомості населення;
- активізація діяльності політичних і громадських організацій;
- об'єктивність та неупередженість діяльності ЗМІ

є можливість створити передумови плідної співпраці політичних партій і громадських організацій з органами місцевого самоврядування.

Посилення політичної свідомості громадян, створення умов для ефективної взаємодії органів місцевого самоврядування та політичних партій і рухів - це першочергове завдання демократичного

розвитку незалежної української держави, вирішення якого дасть можливість Україні створити суспільство соціальної злагоди.

Список використаної літератури:

1. Передвиборчі платформи політичних партій України. - К.: "Віче", № 2, 1998.
2. Германия. Факты/Под ред. А. Капплер.- Франкфурт-на-Майне:Изд."Социетэтс-ферлаг".-1996.
3. Ткачук А., Агранофф Р., Браун Т. Місцеве самоврядування: світовий та український досвід.- К.: Заповіт, 1997.
4. Р. Шредер, Врядування у Сполучених Штатах. Нарис. Інформаційне агенство Сполучених Штатів. - 1989.
5. "Монітор Канада-Україна" - Том 5, № 4, 1998.
6. Соціально-економічне становище області за I кв. 1998 р. № 04(429)/Звіт Дніпропетровського обласного управління статистики. - Д., 1998.
7. Серьогін С., Токовенко В., Романов В. Соціально-політичні пріоритети та орієнтації сільського населення Дніпропетровської області. - К.: Вісник УАДУ, № 3-4, 1997.
8. Всесвітня Декларація та Європейська Хартія про місцеве самоврядування. - Місцеве та регіональне самоврядування в Україні, вип.1-2 (10-11) , К., 1995.

ДО 200-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ О.С.ПУШКІНА

А.Г.БОЛЕБРУХ

ДУХОВНЫЕ ПРИОРИТЕТЫ АЛЕКСАНДРА ПУШКИНА

Болебрух Анатолий Григорьевич - декан исторического факультета Днепропетровского государственного университета, доктор исторических наук, профессор

Пушкин, Достоевский, Толстой, Чехов – это знаковые имена русского художественного гения, полномочные представители духовной культуры России во всех уголках мира. Естественно, что в год 200-летия со дня рождения А.С. Пушкина в крупнейших научных центрах Европы, Америки, Азии проходят различные конференции, симпозиумы, чтения, выходят юбилейные издания сочинений выдающегося поэта и исследований о нем.

Творческое наследие Пушкина уникально не только благодаря гениальности его поэтического дара, но и потому, что оно теснейшим образом связано с реалиями российской действительности первой трети XIXв., является ее высокохудожественным осмыслением. Поэтому то так обширны комментарии к пушкинским стихам и прозе, но даже они не в состоянии охватить все отпечатки века в сочинениях неординарного современника, и нам далеко не всегда понятны намеки автора на обстоятельства его времени.

Отражение условий общественного бытия не было для Пушкина ни самоцелью, ни желанием заявить о своих симпатиях и антипатиях; постигая прошлую и современную жизнь, он напряженно и постоянно искал приемлемый духовный идеал, чтоб его безошибочным лучом высветить истинный смысл социального бытия и свое призвание художника. Эти раздумья Пушкина имеют отнюдь не только антикварный интерес, поскольку прозрения гения сохраняют общественную значимость не одно столетие. Они способны в немалой степени облегчить наши поиски в духовной сфере на рубеже двух тысячелетий, помочь отличить блеск мишуры от золотого сияния истины.

* * *

Александр Сергеевич Пушкин родился в Москве 26 мая (6 июня) 1799 года. в дворянской семье; его предки принадлежали к родовитой и богатой ветви “благородного сословия”, непосредственно участвовали в важнейших исторических событиях Московского царства и Российской империи, о чем неоднократно и с нескрываемой гордостью упоминал он впоследствии. Отец Пушкина, отставной майор Сергей Львович, интересовался литературой, а дядя Василий Львович был известным в ту пору стихотворцем. Его мать, Надежда Осиповна (урожденная Ганнибал), приходилась внучкой сыну одного владетельного африканского князя, попавшего в плен к туркам и выкупленного Петром I (позже он получил основательное образование, стал военным инженером с чином генерал-аншефа). В доме Пушкиных собирались известные литераторы – Н.М.Карамзин, И.И.Дмитриев, В.А.Жуковский и др. Подобная атмосфера, окружавшая с детства Пушкина, оказала стимулирующее влияние на формирование его дарований, она существенно дополнялась самостоятельным чтением широкого круга сочинений зарубежных и отечественных авторов. Неизгладимые впечатления на юного Пушкина оказали идеи эпохи Просвещения, и именно они определили устои его мировоззрения на всю жизнь.

В 1811 году Пушкин вступил в только что открывшийся Царскосельский лицей – привилегированное закрытое учебное заведение, предназначенное для существенного повышения образовательного уровня верхней прослойки дворянского сословия. В присутствии Александра I 19 октября состоялось торжественное открытие лицея и эту дату Пушкин с душевным трепетом вспоминал до конца своих дней, ибо он из в общем-то узкого семейного круга попал в “счастливую семью” друзей,

Где ум кипит, где в мыслях волен я,
Где спорю вслух, где чувствую живее,
И где мы все – прекрасного друзья...

(“Послание к кн. Горчакову”, 1819)¹

Чувство искренней дружбы связало Пушкина с лицеистами И.Пушциным, А.Дельвигом, В.Кюхельбеккером, будущими декабристами; вместе с ним учился известный впоследствии государственный деятель А.М.Горчаков. Примерно в эти же годы судьба связала его с людьми, имена которых украсили страницы русской науки и культуры – П.Чаадаевым, А.Куницыным, В.Малиновским, Н. и А. Тургеневыми, М.Луниным, Н.Муравьевым, П.Вяземским, И.Якушкиным, Ф.Глинкой, и другими. Тем самым с юношеских лет Пушкин оказался в центре оживленной общественно – политической и культурной жизни страны, а высокий патриотизм и осознание личной ответственности за происходящее обусловили живейший интерес к нему.

Вспоминая начало Отечественной войны 1812 года, он писал, обращаясь к друзьям лицеистам:

Вы помните: текла за ратью рать,
Со старшими мы братьями прощались,
Завидуя тому, кто умирать
Шел мимо нас...

(“Была пора: наш праздник молодой”, 1836)²

Время учебы Пушкина в Царскосельском лицее (1811 - 1817) совпало с грандиозными историческими событиями в Европе: наполеоновские завоевательные войны, крушение феодально – монархических порядков, ущемление национального достоинства народов, насилие, затем поражение Франции, ссылка Наполеона Бонапарта на о.Эльбу, Ватерлоо, основание Священного Союза – оплота консерватизма, а с другой стороны – цепь буржуазных революций в Европе, рост демократического движения в самой России. Весь этот политический калейдоскоп нужно было пережить и прочувствовать. Правильные оценки давались с трудом, после неизбежных в условиях отсутствия свободы слова и печати заблуждений и поспешных суждений. Вполне объяснимое восхищение военной мощью России, избавившей европейские народы от французского господства, сменялось трезвым пониманием того, что Россия фактически принимала на себя роль континентального жандарма.

Общение Пушкина с офицерами гусарского полка, размещенного в Царском Селе, способствовало оживлению интереса к политическим проблемам. Особенно сильное и благотворное влияние на него имел П.Чаадаев; в 1812 году Пушкин с благодарностью писал:

О, неизменный друг, тебе я посвятил
И краткий век, уже испытанный судьбою,
И чувства, может быть, спасенные тобою!
Ты сердце знал мое во цвете юных дней;
Ты видел, как потом в волнении страстей
Я тайно изнывал, страдалец утомленный;
В минуту гибели над бездной потаенной
Ты поддержал меня недремлющей рукой;
Ты другу заменил надежду и покой;
Во глубину души вникая строгим взором,
Ты оживлял ее советом иль укором;
Твой жар воспламенял к высокому любовь...

(“Чаадаеву”, 1821)³

Пушкин чутко улавливал вольнолюбивые, демократические идеи декабристов. В стихотворении “Лицинию”(1815) он описал утрату римлянами политической свободы, осудил их низкопоклонство перед деспотами, считая подобное смирение главной причиной последующего падения Рима: “Свободой Рим возрос, а рабством погублен”.⁴ Мощная гражданская струя в поэзии Пушкина брала начало именно в лицейские годы.

Окончив учебу в Лицее, Пушкин был зачислен на службу в Министерство иностранных дел. Но не дипломатическая карьера занимала ум юного Пушкина в период пребывания в Петербурге; он активно включился в общественно – литературную жизнь столицы, сблизился с декабристскими кругами, входил в их легальные кружки и организации (“Арзамас”, “Зеленая лампа”, “Вольное общество любителей российской словесности” и др.). На их заседаниях обсуждались, кроме прочих, актуальные проблемы российской действительности.

Поэзия Пушкина 1817 – 1820 гг. ярко отразила передовые настроения, характерные для русского общества первой четверти XIX в. Стихотворения этой поры отличались юношеским энтузиазмом, чистотой и благородством устремлений, но вместе с тем и неосторожностью, резкостью выражений. Знаменитая ода “Вольность”(1817), послание “К Чаадаеву”(1818), “Нозель”(1818), “Деревня”(1819), острые эпиграммы на царя и высших сановников, быстро разлетающиеся в рукописном виде по всей России, вызвали возмущение при императорском дворе. Последовал арест и ссылка поэта, но не в Сибирь, как намечалось, а - благодаря заступничеству Карамзина и Жуковского – в южные отдаленные провинции империи. Так Пушкин в мае 1820 г. оказался в Екатеринославе чиновником канцелярии попечителя иностранных колонистов генерала Инзова, который не обременял поэта служебными поручениями, Вскоре Пушкин тяжело заболел и его – с согласия Инзова – забрала с собой семья известного героя Отечественной войны 1812 г. генерала Раевского, отправляющаяся на Кавказ и в Крым. Трехмесячное путешествие в кругу приятного и образованного семейства, среди великолепной южной природы оставило глубокий след в душе Пушкина и его творчестве. После шумного успеха поэмы “Руслан и Людмила” (1820), побудившего Жуковского подарить автору свой портрет с надписью “Победителю ученику от побежденного учителя”, талант Пушкина дарит читателям очередные шедевры: романтические поэмы “Кавказский пленник”, “Бахчисарайский фонтан”, цикл блестящих лирических стихотворений.

Спустя некоторое время (с сентября 1820г.) Пушкин оказался в Кишиневе, куда перебралась контора Инзова. Два с половиной года провел он в Молдавии. Именно в это время в данном регионе России образовалось Южное общество декабристов, члены которого, наряду с Северным обществом, развернули непосредственную подготовку восстания. Некоторые “южане” служили в Кишиневе, Пушкин общался с ними, подозревал о “заговоре”, но декабристы решили не посвящать его в свои тайны то ли оберегая его от возможных преследований, то ли не очень доверяя импульсивному характеру поэта. Пушкин бы не только близок декабристам, но и своими произведениями оказал на их мировоззрение определенное влияние (хотя нельзя признать достаточно обоснованной гипотезу крымского исследователя К.К.Яковлева о том, что Пушкин являлся одним из главных организаторов и идеологов декабристского движения), испытывая, в то же время, обратное идейное воздействие. В дневнике Пушкина (2 апреля 1821 г.) содержится восторженный отзыв о П.Пестеле: “Мы с ним имели разговор метафизический, политический, нравственный и проч. Он один из самых оригинальных умов, которых я знаю...”⁵

Укреплявшиеся антимонархические воззрения Пушкина побудили его окинуть внимательным взором важнейшие периоды отечественной истории. В период южной ссылки он, в частности, создал “Заметки по русской истории XVIIIв” (1822), в которых подводил некоторые итоги царствования Екатерины II: “... со временем история оценит влияние ее царствования на нравы, откроет жестокую деятельность ее деспотизма под личиной кротости и терпимости, народ, угнетенный наместниками, казну, расхищенную любовниками, покажет важные ошибки ее в политической экономии, ничтожность в законодательстве, отвратительное фиглярство в сношениях с философами ее столетия, - и тогда голос обобщенного Вольтера не избавит ее славной памяти от проклятия России.”⁶ Отметил Пушкин и прокрепостническую политику Екатерины II, расправу с вольнодумцами (Новиков, Княжнин, Радищев и др.), недостаточную заботу о народном просвещении, об укреплении авторитета и образованности духовенства, поставленного в жесткую зависимость от светской власти. Фарсом назвал он и акцию по созыву Уложенной комиссии 1767 – 1768 гг., лицемерным “Наказ” ее депутатам. Схожую оценку внутренней и внешней политики России второй половины XVIIIв. сформулировал позднее А.И.Герцен.

Глубоко изучая в эти годы новейшую западноевропейскую литературу по истории, философии, политике, Пушкин пришел к выводу, что основным злом русской жизни является самодержавие и крепостничество.

Ситуация в Кишиневе вскоре изменилась: был арестован близкий знакомый Пушкина В.Ф.Раевский, начались гонения на “либералистов”, закрылась масонская ложа, куда входил и Пушкин. Его жалобы петербургским друзьям на скуку, одиночество и идейно-духовную пустоту (“молдаванство”) заставили их действовать и через некоторое время Пушкин оказался в Одессе (июль 1823г.) и зачислен чиновником канцелярии новороссийского генерал-губернатора графа М.С.Воронцова. С ним у Пушкина отношения не сложились из-за высокомерия последнего и подчеркнуто неуважительного отношения к ссыльному поэту.

Спад революционного движения в Европе посеял в душе некоторых передовых людей России

политическим и духовным ценностям. Об этой приверженности Пушкин заявил в стихотворении “Арион” (1827):

На берег выброшен грозою,
Я гимны прежние пою.⁸

Не видя реальной силы, способной взять на себя осуществление необходимых для России преобразований, Пушкин одно время пытался уверить себя, читателей и само правительство в возможности совместной деятельности в данном направлении. В “Стансах” (1826) он призывал Николая I взять за образец государственного деятеля своего предка Петра I, который “самодержавною рукою... смело сеял просвещение”⁹. В письме к А.Дельвигу Пушкин писал: “Как бы то ни было, я хотел бы *вполне и искренно* примириться с правительством, и, конечно, это ни от кого, кроме его, не зависит”¹⁰. Поскольку друзья восприняли призыв Пушкина как предательство прежних идеалов и даже как проявление лести, он вынужден был пояснить собственную позицию (“Друзьям”, 1828). Ответ свидетельствует о том, что Пушкин явно поверил в искренность обещаний царя, а потому “Стансы” - это не предательство и лесть, но всего лишь временное ослепление реальной, казалось бы, надеждой на столь ожидаемый прогрессивными российскими людьми поворот в политике царизма. И если бы это соответствовало действительности, то призыв Пушкина был бы понятен и заслуживал одобрение, как аналогичные обращения к российской общественности А.Герцена, Б.Чичерина, или англичанина У.Т.Стэда после первых конституционных шагов Николая II осенью 1905г. Однако российское самодержавие и в начале, и в конце XIX в., и в первые годы XX в. обнаружило полную неспособность возглавить прогрессивное развитие страны.

К концу 1820-х годов Пушкин вполне убедился в иллюзорности своих надежд на царя. Политические строптивые мотивы вновь проникают в его поэтические сочинения, которые удивительным образом соединялись с чувством общественного и творческого одиночества и глубокой тоски.¹¹ Эти настроения были вызваны драматическими изменениями в общественной жизни: в ссылке оказались самые мыслящие головы страны, другие вынуждены были до поры до времени замолчать в атмосфере “порабощения и преследований” (А.Герцен), ко всему сказанному добавилась смена в творчестве Пушкина романтического метода познания мира реалистическим, что вызвало необоснованную (а то и попросту злопахательскую) критику со стороны давних неприятелей поэта. Популярность Пушкина на какое-то время упала. Горьким пессимизмом веяло от стихотворения “Дар напрасный, дар случайный...”, написанное, заметим особо, в день рождения Пушкина – 26 мая 1828 г.:

Дар напрасный, дар случайный,
Жизнь зачем ты мне дана?
Иль зачем судьбою тайной
Ты на казнь осуждена?¹²

И хотя Пушкин в данном произведении писал, что “цели нет передо мною”, он мучительно искал ее, будучи верен тому высокому призванию поэта (“глаголом жги сердца людей”), о котором заявил в стихотворении “Пророк”.¹³ Под конец жизни (1836г.) Пушкин пришел к убеждению, что “цель художества есть *идеал*, а не *нравоучение*”.¹⁴ Именно в этом направлении и развивалось его творчество в конце 1820–1830 -х годах.

Пушкин, действительно, остался верен существу своих социально-политических убеждений, сформировавшихся в первой половине 20-х годов; его позиция в основных чертах отражала декабристскую идеологию (неприятие самодержавия, крепостничества, беззакония, административного произвола, отсутствия гражданских прав и свобод, уважения к человеческому достоинству и проч.). Особо ценил Пушкин свободу личности, и – как ее специфическую разновидность - свободу художника, творца. В этом смысле, по-видимому, имеет резон мнение зарубежного пушкиноведа В.Паперного, который на конференции “Пушкин и гуманитарные науки”, состоявшейся в Стенфордском университете в апреле 1999г., говорил, что в творчестве Пушкина следует различать две свободы: либеральную и романтическую (понимая под последней пушкинскую трактовку независимости таланта в его творческом процессе).

Но Пушкин не публицист, не мыслитель в точном значении этого слова, он – художник. Поэтому нелогично требовать от него аргументированных, развернутых определений, что такое свобода, конституция, закон, гражданские или политические права. Пушкин ставил перед собой как поэтом иную цель – представить современникам и потомкам такой общественный идеал, который в полной мере соответствовал подлинным чаяниям и нуждам времени и являлся ориентиром, так сказать,

“длительного действия”. Этот идеал призван облегчить каждому человеку путь истине, правде, справедливости, способствовать безошибочно избирать реальное содержание программ приемлемого социального устройства. Как писал А.Герцен, Пушкин “обладал верой в будущее”, у него “инстинктивная вера в будущее России”.¹⁵ Один из первых набросков этого идеала Пушкин предложил в знаменитом послании “К Чаадаеву” (1818):

Пока свободою горим,
Пока сердца для чести живы,
Мой друг, отчизне посвятим
Души прекрасные порывы!¹⁶

Уже здесь сформулирован центральный элемент пушкинского общественного идеала – “прекрасное”; в письме к Н.И.Гнедичу находим следующее признание: в человеке следует особо ценить “чувство прекрасного, всегда драгоценное для моего сердца”.¹⁷ Прекрасное в человеке – это честь, благородство, патриотизм, самоотверженность (даже жертвенность), справедливость, нравственность, служение истине и правде, стремление к свету знания и т.д. В конце XIX в. А.П.Чехов, словно бы обобщая пушкинские размышления, скажет, что в человеке должно быть все прекрасно – от внешности до души.

Преодолев идейные колебания и сомнения, смилив тяжелые душевные мучения, одолевшие его во второй половине 20-х годов (рецидивы их будут неоднократно повторяться в последующие годы), Пушкин в период вынужденной изоляции из-за холерного карантина в своем нижегородском имении Болдино осенью 1830г. словно бы сбрасывает с себя психологические путы пессимистического отношения к жизни. Новая вера в светлое будущее России опиралась на славные страницы отечественного прошлого и на нераскрытые возможности и духовно-моральные качества русского народа. В поэме “Полтава”, подготовительных материалах к “Истории Петра” и др. Пушкин силой своего таланта стремился внести воодушевление в души современников, побудить их включиться в активную деятельность по преобразованию родины, имевшей столь удивительное прошлое. В последних главах “Евгения Онегина”, завершенных как раз “болдинской осенью”, в “Повестях Белкина”, “Капитанской дочке” Пушкин показал не просто “маленького”, “униженного” человека из простонародья, о чем часто писали советские литературоведы, но прежде всего то, что за невзрачной внешностью скрывалась благородная натура, достойная лучшей участи.¹⁸ Удивительно, что в поэме “Медный всадник” Пушкин как бы соединяет или сближает эти две линии и результат его поражает: мощь государства – и несчастный маленький человек, достойные уважения намерения Петра I – и столь ничтожные (в человеческом отношении) результаты.

Вот этот приоритет судьбы человека, освещение с таких позиций прошлого и настоящего России, оплодотворенные верой в лучшее будущее отечества, оказывали на читателей неизгладимые впечатления. А.Герцен писал: в черную ночь николаевского царствования одна лишь “звонкая и широкая песнь Пушкина звучала в долинах рабства и мучений; эта песнь продолжала эпоху прошлую, наполняла мужественными звуками настоящее и посылала свой голос отдаленному будущему. Поэзия Пушкина была залогом будущего и утешением”.¹⁹ Эту песнь не смогли заглушить и личные унижения, которым Пушкин подвергался при дворе и в высшем свете, и двусмысленный чин камер-юнкера, жаловавшийся обычно юным дворянам (Пушкину в тот момент было 30 лет), и тайный полицейский надзор, и цензурные “указания” императора, и, наконец, грязная интрига вокруг имени жены поэта Натальи Николаевны Гончаровой, приведшей в конце концов к дуэли с Дантесом и трагичной гибели великого русского поэта (29 января 1837г.).

Пушкин с достоинством выполнил свой долг человека, гражданина и художника перед соотечественниками. И потому в год 200-летия со дня рождения он заслуживает и наше уважение, и то, чтобы его надежды на потомков оправдались, и чтобы к его творчеству не заросла “народная тропа”.

Примечания:

¹ Пушкин А.С. Полное собрание сочинений.:В 10т. М., 1962. Т.1.С.378.

² Пушкин А.С. Полное собрание сочинений.:В 10т. М., 1963. Т.4.С.375.

³ Там же. М., 1963. Т.2.С.52.

⁴ Там же. Т.1., С.119.

⁵ Там же. М., 1964. Т.8., С.17.

⁶ Там же.С.128.

- ⁷ Там же Т.2. С.160.
⁸ Там же М., 1963. Т.3., С.15.
⁹ Там же. М., Т.2, С.342.
¹⁰ Жизнь Пушкина: В 2-х т. М., 1987. Т.1., С.675.
¹¹ Благой Д.Д. А.С. Пушкин// Пушкин А.С. Сочинения: В 3т.М., 1958.Т.1, С.35.
¹² Пушкин А.С. Полн.собр.соч.:В 10т., М., 1963. Т.3, С., 62.
¹³ Там же . Т.2., С.338-339.
¹⁴ Там же М., 1964.Т.7., С.404.
¹⁵ Герцен А.И. О литературе. М., 1962. С.229.
¹⁶ Пушкин А.С. Полн.собр.соч.Т.1.,С.346.
¹⁷ Там же . Т.10., С.21.
¹⁸ О русском реализме XIX в. и вопросах народности литературы. М., 1960., С.97.
¹⁹ Герцен А.И. О литературе. С.235.

Э.И. ЗАРЖИЦКАЯ

РЕАБИЛИТАЦИЯ А.С.ПУШКИНА В 30-Е ГОДЫ

Заржицкая Элина Ивановна - член Днепропетровской организации Союза писателей Украины, член Союза журналистов Украины

По характеру я отношусь к людям, которые не склонны заводить кумиров или искать примеры для подражания. Не хочу начинать дискуссию о роли личности в истории, но признаю: есть личности, на которых держится жизнь общества. Жизнь духовная или общественная. Это определение – без преувеличения – относится к Александру Сергеевичу Пушкину. Сейчас об Александре Сергеевиче пишут много. В основном, о литературном наследии, о последних днях жизни. А мне хочется остановиться на фактах, еще недостаточно известных широкому кругу читателей.

... В начале февраля 1937 года наша страна (теперь – СНГ) отмечала 100-летие со дня смерти Пушкина. Если верно изречение о том, что характер эпохи выражается с одинаковой силой и в ее преступлениях, и в ее празднествах, то это странноватое торжество в самый разгул террора, вероятно, может сказать нам о многом. За 10 дней до пушкинского юбилея в Колонном зале Дома союзов закончился смертными приговорами громкий процесс “параллельного центра”. Из всех сталинских процессов то был самый торжественный, лучше всех обставленный: тогда – единственный раз – на Красной площади состоялся грандиозный митинг по случаю казни врагов. Был сильный мороз и резкий ветер, и 200000 москвичей слушали молодого Н. С. Хрущева, проклинавшего с трибуны Мавзолея шпионов и вредителей. Другое отличие этого судебного фарса от остальных заключалось в небывалом до и после расцвете поэтического творчества. “Наследники” Пушкина на все лады смаковали картину расстрела:

 Душно стало... Дрогнули коленки...
 Ничего не видно впереди?
 К стенке подлецов! К последней стенке!
 Пусть слова замрут у них в груди!

“Правда” и другие газеты опубликовали в те дни много стихотворной продукции такого рода. А сразу вслед за тем вспомнили об Александре Сергеевиче.

Впрочем, вволю поликовав 11-го февраля в связи с гениальностью Пушкина, буквально через неделю газеты вновь оделись в траур: 18-го февраля умер Серго Орджоникидзе. 1937 год чередовал светлые и черные торжества в шахматном порядке: через пять дней после смерти С.Орджоникидзе отмечался день Красной Армии, и траур как рукой сняло...

Ну, а любовь к Пушкину проснулась в советском народе 1-го января 1937 г. Это не шутка, а факт: “Правда” объявила, что, например, в библиотеках г. Сормово в январе спрос на сочинения Александра Сергеевича возрос в 10 раз. В прошлом, 1936 году, было не до Пушкина. Отчасти, потому

что перед его началом Сталин получил письмо от Лили Юрьевны Брик, в котором говорилось о действительно незаслуженном забвении Маяковского. Резолюция Сталина на том письме: “Маяковский был и остается лучшим, талантливейшим поэтом советской эпохи...”, - стала обязательным эпиграфом к тысячам публикаций и изданий Маяковского и о Маяковском. Реже цитировалось мрачное, с оттенком угрозы, окончание резолюции, гласившее, что невнимание к гениальному поэту – преступление. Все, кого это могло коснуться, мгновенно поняли, что “преступное невнимание” – не метафора, и на протяжении 1936 года наверстывали упущенное, сделав его как бы “годом Маяковского”.

Не до Пушкина было также и потому, что в 20-30-е годы многие энтузиасты норовили сбросить его с корабля современности. Эта идея высказывалась еще до революции. То, что в царской России Пушкин был официально почитаемым великим поэтом, тоже говорило против него. К тому же Пушкин – дворянин, помещик. Применяй классовый подход и делай вывод... Таким пролеткультовским настроениям противостояли многие – и в партии, и в литературных кругах. Но в любом случае спор шел о том, “сбрасывать” Пушкина или нет. О всесоюзных чествованиях такого размаха, как в 1937 году, вопрос не стоял. В начале 30-х годов дом в Москве, где родился Пушкин, был без сожаления снесен.

Старшим поколениям пушкинский праздник 37-го года напомнил – не по своему стилю, а по объекту поклонения – дореволюционные времена. А для молодых это было что-то новое, небывалое. Перемена была так внезапна, что в начале пушкинской компании некоторые лекторы по инерции еще клеймили Александра Сергеевича. На одной из писательских дискуссий, посвященных юбилею, Сергеев-Ценский выступил со старой, доброй идеей: считать Пушкина страшно далеким от народа. Но получил отпор и стушевался.

Глядя из будущего, трудно почувствовать, насколько резкий и неожиданный поворот совершил Сталин в идеологии после того, как окончательно зафиксировал свое первенство в борьбе за власть. Академик Раушенбах свидетельствует: “В школе я учился в 1920-е годы; однажды получил “отлично” по русскому языку и литературе за то, что в сочинении топтал понятие Родины и доказывал, что это глупейший буржуазно-дворянский пережиток, дескать, пролетариату Родина не нужна, и вообще, тот, кто произносит это слово – последний негодяй. Так буквально и выразился... этому меня и других научили те люди, которые поставили “отлично”... Я несказанно удивился, увидев в начале 1930-х годов опубликованный Указ об ответственности за измену Родине. Как же так, нам ведь внушали, что Родина есть только у тех, кто владеет землей и фабриками...”

В те же годы ключевой термин “мировая революция” постепенно исчез из официального лексикона. Стали подчеркивать роль личности в истории. Вознесение на пьедестал “сомнительного попутчика” Маяковского и помещика Пушкина также было по-своему удивительным.

Организаторы компании, по-видимому, искренне полагали, будто могут по своей воле унижить или возвысить Пушкина. Об этом иногда проговаривались авторы статей. “Наша страна создает (!) Пушкину подлинно народную славу”. “Только революция создала Пушкину подлинную народную славу”.

По случаю юбилея были изданы многие работы серьезных пушкинистов. Однако в центре внимания находились другие и другое. Восхваляя Пушкина, следовало позаботиться о классовом содержании похвал. Просто констатировать, что Пушкин – дворянин? Нельзя. Рабочего класса во времена Пушкина практически не было. Пришлось сосредоточить теоретические дискуссии на “идейном” отделении Пушкина от дворянства и приближении к крестьянству. Каким образом? “Пушкин в Болдине окончательно понял, что он отличается от обыкновенных дворян-помещиков не только гениальностью и мировоззрением, но и профессией, источниками дохода” (В.Кирпотин). Представляете: сидит гений и размышляет: чем я отличаюсь от окружающих? А В.Прокопьев замечал, что Александр Сергеевич “пользовался языком народа. Литературные критики того времени, угождавшие вкусам и требованиям дворян, не могли простить Пушкину такого вольнодумства”. Вот и все. Всего несколько слов, а дистанция между Пушкиным и дворянством обозначена. Предметом спора был также образ Евгения из “Медного всадника” – олицетворяет ли он крестьянскую революцию? Из “Евгения Онегина” вызвали сомнение строчки: “Ярем он барщины старинной оброком легким заменил”. Как может Онегин заменить барщину оброком вопреки своим классовым интересам?

Но, в общем, складывалось согласие о “переходе Пушкина на крестьянские позиции”. И сам Пушкин оказывался на положении буквально раба: производя поэта в камер-юнкеры, Николай “хотел окончательно поработить его”.

Трудящиеся нее своим, деревянным языком высказывают не свои, деревянные мысли о Пушкине. Читатели растолковывают друг другу, почему он дорог простому народу. По существу, люди говорят о самих себе в третьем лице. Эта оговорка не случайна: она показывает, что задолго до Брежнева разрешенное словоговорение отстыковывалось от настоящей духовной жизни людей.

Идеологическое рвение доходит до того, что чувство вражды – то ли национальной, то ли классовой – вызывают иностранные языки. Критик А.Голубев, рассказывая о детстве Александра Сергеевича, отмечает “недостаточное внимание матери, гувернантки и гувернера с их “обучением” иностранным языкам,.. бабушка с ее заботой и лаской к мальчику, с ее разговорами на русском языке...”.

В связи с юбилеем было сделано много хорошего: открыты музеи в Михайловском и в Ленинграде на Мойке, осуществлено множество изданий Пушкина общим тиражом более восьми миллионов экземпляров, проведен ремонт Лицея. Но главной чертой праздника было стремление достичь во всем невиданного масштаба. Пушкинские выставки и уголки были организованы во всех колхозах и совхозах. Проводились не только пушкинские олимпиады, пушкинские лекции и вечера на заводах и фабриках, но и пушкинские партхозактивы. На предприятиях организовывали литкружки для изучения Пушкина. “Когда читаешь о том, что в Платошинском колхозе (в районе Перми) драмкружок исполнял сцены из “Бориса Годунова”..., а в колхозном клубе села Крутинского Омской области роль донны Анны в “Каменном госте” исполняла жена механика МТС..., то встает перед глазами новое, чудесно преображенное советское село с его новой колхозной интеллигенцией”, - писала газета “Правда”.

Третьего февраля в половине восьмого вечера радио передает всесоюзный пушкинский концерт. Восьмого февраля аналогичный концерт передается на Афганистан, Иран, Турцию. Одиннадцатого февраля – на Англию, Францию, США. Союз радиовещания при Лиге наций рекомендовал своим членам ретранслировать концерт.

10-го февраля на площади Пушкина, между памятником поэту, который стоял еще на первоначальном месте, на Тверском бульваре, и Страстным монастырем, до сноса которого остаются считанные недели, - собрался митинг. Двадцать тысяч человек – это в десять раз меньше, чем по случаю недавней казни “параллельного центра”, но все же очень много.

На памятнике Пушкину выбиты новые надписи. Поэт Александр Безыменский читает большое стихотворение:

“Мы знаем,
и чувствуем,
с кем ты сейчас.
Мы рядышком
видим тебя,
живого.
Ты здесь, на трибуне!
Ты слушаешь нас!
Ты слышишь, поэт,
комсомольское слово!
...Все то,
что хотели миллионы людей,
Все то,
Что провиделось всем Прометеем,
Все то,
Что прославил ты
песней своей,
Мы в нашей стране
каждодневно имеем.
...Да здравствует
гений бессмертный ума
И жизнь,
о которой столетья мечтали!..
Да здравствует Ленин!
Да здравствует Сталин!
Да здравствует солнце!
Да скроется тьма!”

И никто не удивился, что в этих стихах не было сказано: “Да здравствует Пушкин!”
Заключительная строфа вскоре с одобрением цитировалась на пушкинской сессии Академии наук.

Как всегда, произошло переименование улицы Большая Дмитровка в улицу Пушкинскую.
Многие газеты и журналы в пушкинские дни посвятили поэту практически 100% своей площади.

И рядом с этим соседствует черный юмор эпохи: за чтение стихов Пушкина можно было распрощаться с жизнью. Вот в камере Бутырки один из узников декламирует:

“Все, все, что гибелью грозит,
Для сердца смертного таит
Неизъяснимы наслажденья –
Бессмертья, может быть, залог!
И счастлив тот, кто среди волненья
Их обрести и ведать мог!
Итак, да здравствует Чума!”

Форточка в дверях шумно откидывается, надзиратель просовывает в “скворешницу” широкое косоглазое лицо и шипит:

- Ты, которая говорила, давай сюда! Ну!

...Надзиратель приоткрывает дверь и вытаскивает в коридор растерянного человека. Через минуту, стоя перед начальником этажа, он докладывает:

- Товарищ начальник! Она говорила товарищам Сталинам чума.

Начальник потер виски и сделал болезненную гримасу. Вынул из маленького пакетика с надписью “пирамидон”, запил ее водой...

- Это – недоразумение! – взволнованно разъясняет худой, бледный человек. – Я только процитировал две строфы из “Пира во время чумы” и слегка переиначил последнюю строку.

...Начальник перегнулся через стол:

- А кому же советский человек кричит “да здравствует”? Только Сталину! Раз “да здравствует” – значит, ему. Чуме мы “да здравствует” не кричим. Каждому ясно, что вы товарища Сталина приравнивали к чуме. За это к стенке поставить мало!

Анекдот? Нет, всего лишь воспоминания современника.

Но юбилей породил и серию анекдотов о Пушкине, о визите Пушкина к Сталину, о ворошиловских стрелках, которые, проходя мимо памятника Пушкину, спрашивают друг у друга: почему памятник поставили Пушкину, если попал Дантес?

Но несоответствие между фасадом и подвалом государства – не предмет для обсуждения. Об этом говорят только шепотом и только шептуны.

Культ же разных личностей при Сталине – не просто культ, но универсальное средство, применявшееся не только в политике, но и в науке, искусстве, на производстве и на войне. Сталин стремился создать всеохватывающий набор “людей-эталонов” – образцов для подражания, видя в них стимул для развития всех сфер человеческой деятельности. Попавший в эту компанию лишился многих своих черт, обретая новые, образцовые. Маяковский, прежде чем стать одним из таких эталонов, успел пророчески спародировать свои будущие характеристики: “Был-де такой певец кипяченой и ярый враг воды сырой...”. Лысенко, Лепешинская, Мичурин, Павлик Морозов, Александр Матросов, Ворошилов и Буденный, Стаханов и Паша Ангелина, Максим Горький и Миклухо-Маклай... Станный винегрет из гениев, преступников, подхалимов, честных работяг и случайных прохожих. Зимой 37-го года Александр Сергеевич был помещен на этот Олимп.

Надо полагать, юбилейные издания сыграли свою роль в духовном выживании народа. Рано или поздно наступает минута сделать выбор: кого-то одного придется презирать. Союз Моцарта и Сальери распадается. Как считал один из них, гений и злодейство – две вещи несовместимые.

Список использованной литературы:

- 1.С.Л.Абрамович, Пушкин в 1836 г., - Л., Наука, 1985 г.
- 2.М.П.Алексеев, Пушкин. Сравнительно-исторические исследования, - Л., Наука, 1984 г.
- 3.Н.Я.Эйдельман. Пушкин. История и современность в художественном сознании поэта. - М., Советский писатель, 1984 г.
- 4.Ю.Н.Тынянов. Пушкин. – М., Художественная литература, 1987 г.
- 5.В.М.Фридкин. Пропаший дневник Пушкина. – М., Изд-во Знание, 1987 г.
- 6.Т.Е.Щеголев. Дуэль и смерть Пушкина. – М., Книга, 1987 г.
- 7.А.С.Пушкин. Собр.соч. в 3-х т. – М., Художественная литература, 1986 г.

ВИБОРИ - 99**Ю.П. СУРМИН, Д.Ю. НАРИЖНЫЙ****СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ ПОРТРЕТЫ КАНДИДАТОВ В ПРЕЗИДЕНТЫ УКРАИНЫ.
(Днепропетровский электорат, апрель 1999 года)**

Сурмин Юрий Петрович - заведующий кафедрой философии, социологии государственного управления Днепропетровского филиала Украинской Академии государственного управления при Президенте Украины, доктор социологических наук

Нарижный Даниил Юрьевич - главный специалист информационно-аналитического отдела Днепропетровского филиала Украинской Академии государственного управления при Президенте Украины

Развитие избирательного процесса, который должен завершиться к концу года избранием Президента Украины к маю месяцу вступило в новую фазу. Для выяснения ее специфики в апреле 1999 года был проведен опрос 750 респондентов – потенциальных избирателей города Днепропетровска по репрезентативной выборке соответственно полу возрасту и месту проживания респондентов. Опрос проводился методом анкетного интервьюирования с последующим 100% контролем его качества.

Как показывает исследование, избиратели начинают постепенно ощущать всю сложность проблемы выбора будущего Президента Украины. Это связано с тем, что разрастается список претендентов на этот пост. Кроме того, в общественном мнении Днепропетровска произошли существенные изменения, суть которых сводится к тому, что резко понизился рейтинг совсем недавно господствовавшего в общественном мнении вице-преьера Украины и лидера Всеукраинского объединения “Троада” Павла Лазаренко. Так же стал снижаться рейтинг лидера социалистов Александра Мороза. То есть, из общественного мнения “выпали” прежние “кумиры”, что предопределило следующую ситуацию в рейтингах претендентов.

Положительный рейтинг кандидатов в Президенты Украины

Балашов Г.	5,80%
Витренко Н.	9,60%
Кучма Л.	13,84%
Лазаренко П.	3,13%
Марчук Е.	3,57%
Мороз А.	6,03%
Симоненко П.	9,82%
Ткаченко А.	0,89%
Удовенко Г.	1,56%
Ющенко В.	4,46%
Трудно ответить	39,51%
Другой кандидат	1,79%

Как видно из таблицы наиболее значимые величины рейтинга концентрируются у таких кандидатов, как:

Кучма Л.	13,84%
Симоненко П.	9,82%
Витренко Н.	9,60%
Мороз А.	6,03%
Марчук Е.	3,57%

Эти кандидаты являются представителями всех регионов Украины, чего нельзя сказать по отношению к Г.Балашову, рейтинг которого набирается почти исключительно за счет электората, сконцентрированного в его депутатском избирательном округе. Противоположная ситуация свойственна для Е.Марчука, который хотя имеет относительно небольшой рейтинг в Днепропетровске, однако представляется всеукраинским, а не региональным политиком. Что касается В.Ющенко, то он упорно отказывается от выдвижения кандидатом в Президенты.

Еще одной особенностью возникновения данных рейтингов является то, что они отражают популярность кандидатов в Днепропетровске в условиях значительного, почти 40%-го “отложенного спроса”. Это означает, что в будущем данные рейтинги могут оказаться смытыми потоком тех респондентов, которые, в конце концов, определятся со своим выбором.

Результаты социологического исследования показывают высокий уровень заявленной избирательной активности днепропетровцев. На вопрос “Примите ли Вы участие в выборах Президента Украины в октябре 1999 года?” ответы распределились следующим образом:

Да;	70,20%
Нет;	11,74%
Затрудняюсь ответить.	18,06%

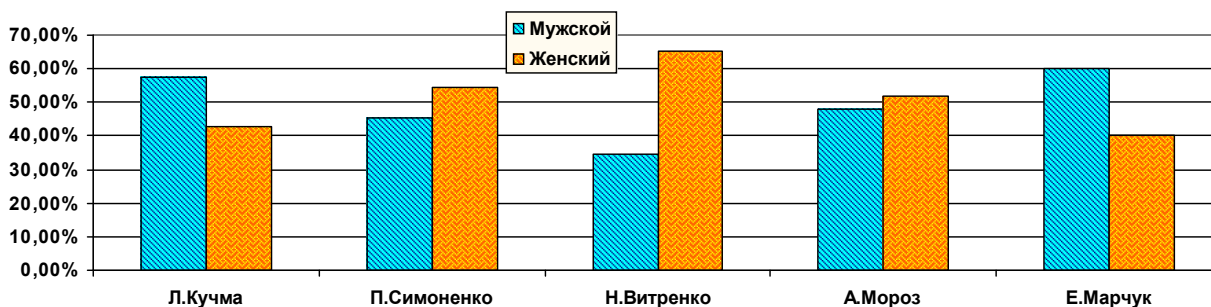
Сформулированное положение, несомненно, влияют на видение избирателями “своих” кандидатов. Но вместе с тем, те респонденты, которые сделали свой выбор, имеют довольно устойчивое представление о желаемых кандидатах.

Цель данной статьи заключается в анализе социологических портретов основных кандидатов на президентский пост в Украине в региональном их выражении. При этом, в статье не ставится задача осмысления имиджей кандидатов, а лишь выяснение характерных черт электоральной поддержки кандидатов различными социальными группами. Речь идет о социально-демографических, образовательных, профессиональных и мировоззренческих группах, поддержка которыми и определяет существенные черты портретов кандидатов.

Одной из важнейших характеристик электоральной поддержки кандидатов выступает выбор их мужчинами или женщинами. Это принципиально важно для выработки командами кандидатов правильной гендерной концепции проведения избирательной кампании. Результаты опроса демонстрирует следующая таблица и график.

Положительный рейтинг кандидатов в Президенты Украины в соответствии с полом респондентов:

	Л.Кучма	П.Симоненко	Н.Витренко	А.Мороз	Е.Марчук
Мужской	57,4%	45,5%	34,6%	48,1%	60%
Женский	42,6%	54,5%	65,4%	51,9%	40%

Приведенный график свидетельствует о минимуме поддержки Л.Кучмы женщинами-избирателями: от Н.Витренко его отделяют 22,8%, от П.Симоненко – 11,9%, от А.Мороза – 9,3%. Л.Кучма по поддержке среди женщин опережает лишь Е.Марчука (на 2,6%) положительный рейтинг которого невысок в сравнении с лидером Л.Кучмой. Отмечается тенденция, в соответствии с которой женщины-избиратели отдают предпочтение наиболее радикальным левым кандидатам из предложенных вариантов. Со стороны избирателей-мужчин наблюдается противоположная тенденция – поддержка наиболее правых из предложенных кандидатов. Исходя из этого, становится

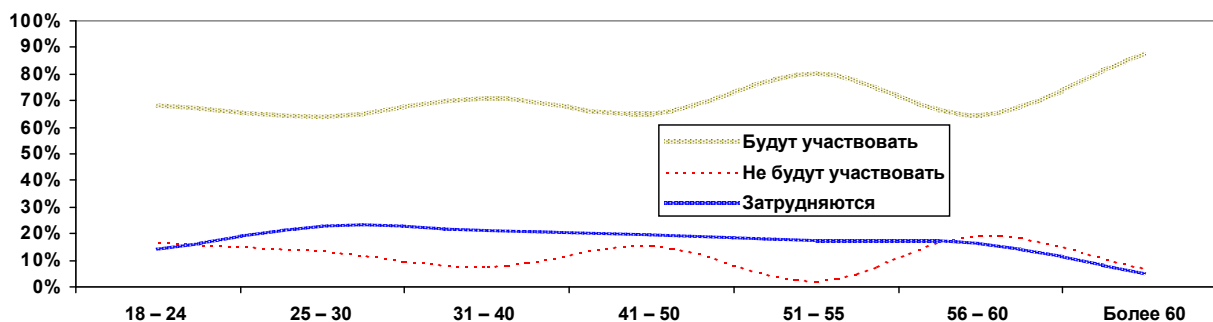
возможным сделать вывод о том, что потенциальный электорат Л.Кучмы составляют мужчины центристской или правой политической ориентации.

Таким образом, проведенное исследование опровергает некоторые устоявшиеся стереотипы о гендерных характеристиках таких кандидатов, как Н.Витренко, которую ошибочно считают “нелюбимой” женщинами, а Е.Марчука наоборот “любимцем” женщин.

Довольно интересной является возрастная поддержка кандидатов по возрастным группам, которая представлена нижеприведенными таблицами и графиками.

Заявленная избирательная активность респондентов по возрастным группам представлена следующим образом:

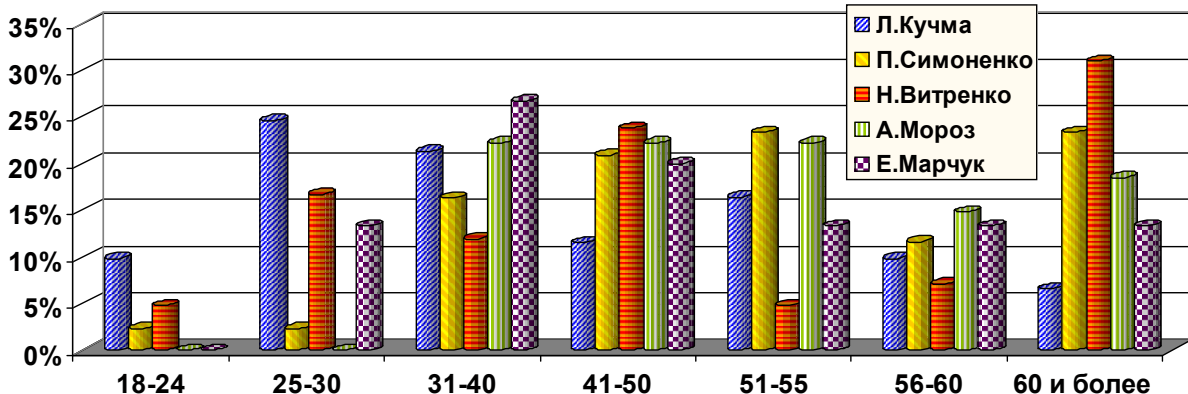
Участие в выборах возрастных групп	18 – 24	25 – 30	31 – 40	41 – 50	51 – 55	56 – 60	Более 60
Будут участвовать	68,6%	63,9%	71,2%	65,1%	80,4%	64,5%	88,1%
Не будут участвовать	17,1%	13,4%	7,7%	15,7%	2,2%	19,4%	7,1%
Затрудняются	14,3%	22,7%	21,2%	19,3%	17,4%	16,1%	4,8%

Наиболее политически активной категорией избирателей являются лица в возрасте более 60 и 51-55 лет. Избирательная активность других категорий колеблется от 64% до 71%. Приведенный график подтверждает тенденцию усиления избирательной активности с увеличением возраста респондентов. При ее сохранении прогнозируемая избирательная активность составит для младших и средних возрастных групп около 68% (плюс минус 3%), а для старших около 84% (плюс минус 4%).

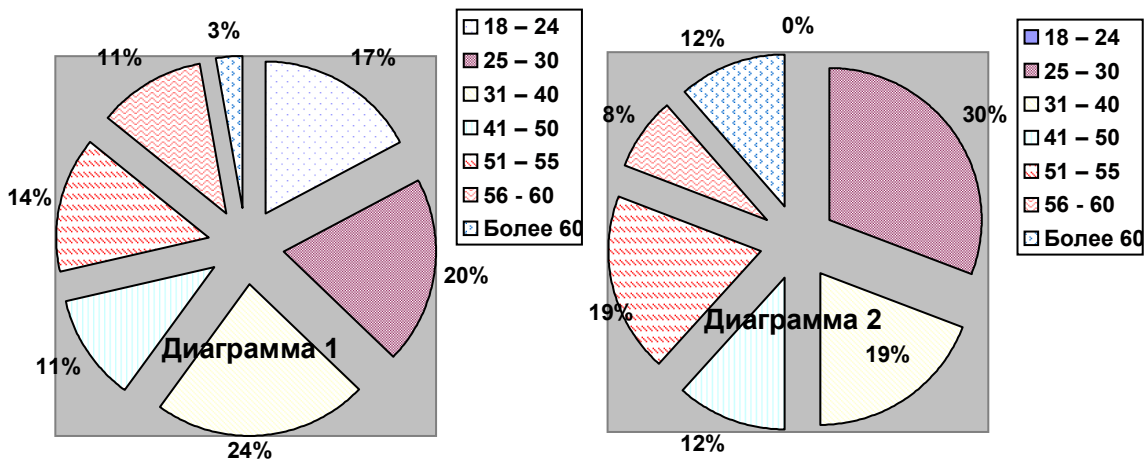
Внутреннее распределение респондентов по возрастным категориям, которые определились с выбором тех или иных кандидатов, выглядит следующим образом:

	Л.Кучма	П.Симоненко	Н.Витренко	А.Мороз	Е.Марчук
18-24	9,8%	2,3%	4,8%	0%	0%
25-30	24,6%	2,3%	16,7%	0%	13,3%
31-40	21,3%	16,3%	11,9%	22,2%	26,7%
41-50	11,5%	20,9%	23,8%	22,2%	20%
51-55	16,4%	23,3%	4,8%	22,2%	13,3%
56-60	9,8%	11,6%	7,1%	14,8%	13,3%
60 и более	6,6%	23,3%	31%	18,5%	13,3%

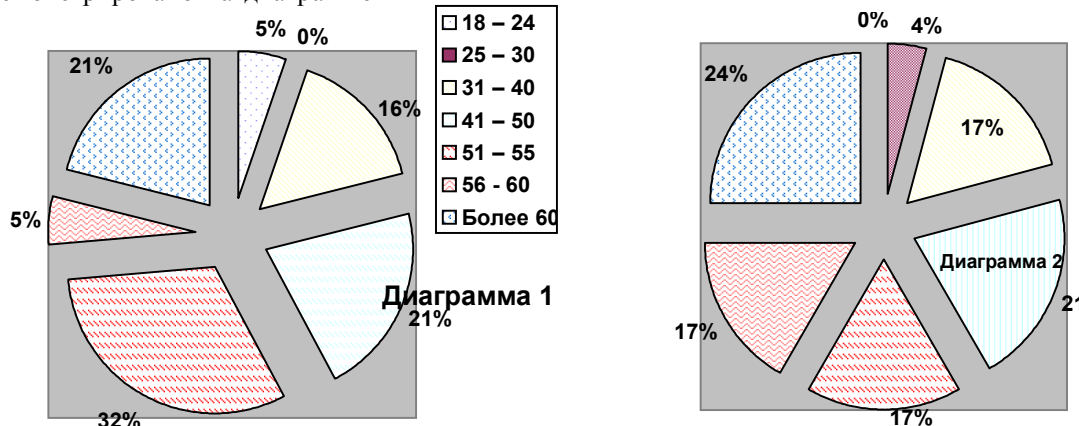
Основу электората Л.Кучмы составляют молодые люди в возрасте от 25 до 40 лет (45,9%). Наблюдается тенденция снижения степени поддержки Л.Кучмы в старших возрастных группах. Начиная с возрастной категории 25-30 лет рейтинг, Л.Кучмы снижается на 3-10%, с некоторым ростом на 4,9% в категории 51-55 лет.

Внутреннее распределение в соответствии с возрастом среди избирателей-мужчин, поддерживающих Л.Кучмы, продемонстрировано на диаграмме 1. Внутреннее распределение в соответствии с возрастом среди избирателей-женщин, поддерживающих Л.Кучмы, продемонстрировано на диаграмме 2

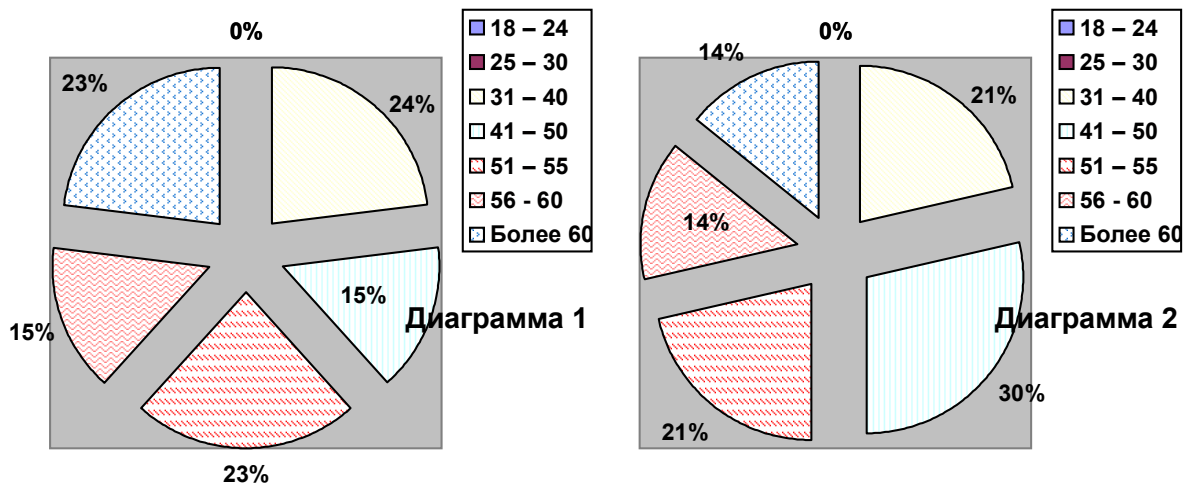
Основу электората П.Симоненко составляют лица в возрасте от 30 до 55 лет, а также лица старше 60 лет. Поддержка молодежью П.Симоненко незначительна – не более 2,3% в каждой категории.

Внутреннее распределение в соответствии с возрастом среди избирателей-мужчин, поддерживающих П.Симоненко, продемонстрировано на диаграмме 1. Внутреннее распределение в соответствии с возрастом среди избирателей-женщин, поддерживающих П.Симоненко, продемонстрировано на диаграмме 2

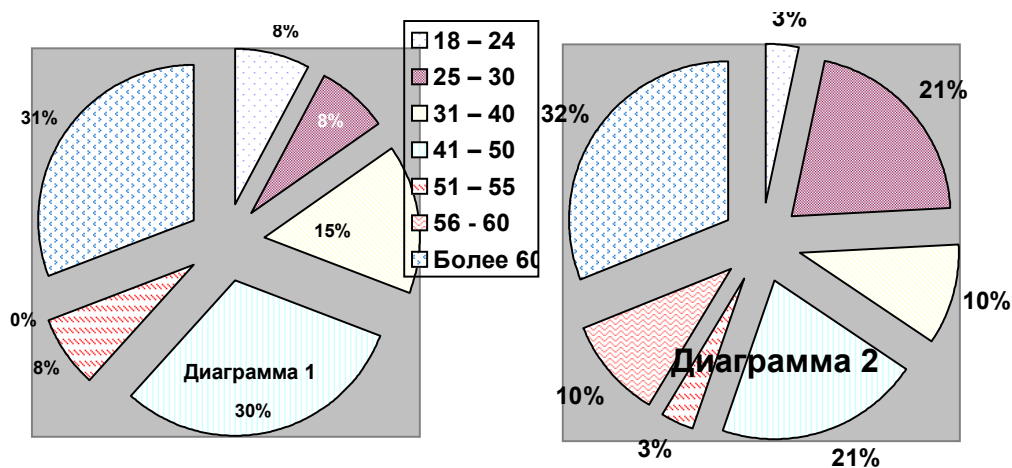
Социальная база А.Мороза характеризуется стабильностью в средних и старших возрастных группах и составляет от 15% до 22%. Следует отметить отсутствие поддержки А.Мороза в младших возрастных группах (18-30 лет). Внутреннее распределение в соответствии с возрастом среди избирателей-мужчин, поддерживающих А.Мороза, продемонстрировано на диаграмме 1.

Внутреннее распределение в соответствии с возрастом среди избирателей-женщин, поддерживающих А.Мороза, продемонстрировано на диаграмме 2.

Основу электората Н.Витренко составляют избиратели в возрасте старше 60 лет. Для возрастных групп от 25 до 30 и от 41 до 50 лет характерен средний уровень поддержки – 17-24%. В младшей возрастной группе (18-24 года) уровень поддержки Н.Витренко невысок, однако, в сравнении с поддержкой других кандидатов Н.Витренко лидирует в этой группе, уступая лишь Л.Кучме (5%).

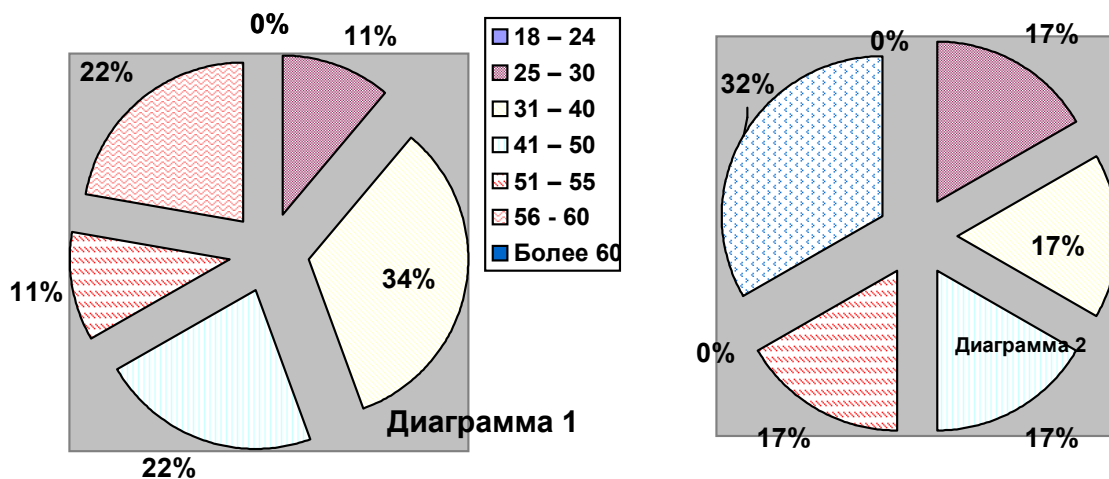
Внутреннее распределение в соответствии с возрастом среди избирателей-мужчин, поддерживающих Н.Витренко, продемонстрировано на диаграмме 1. Внутреннее распределение в соответствии с возрастом среди избирателей-женщин, поддерживающих Н.Витренко, продемонстрировано на диаграмме 2.

Электорат Е.Марчука характеризуется равномерностью распределения его сторонников во всех, за исключением младшей, возрастных группах с возрастанием его популярности в возрастных группах 31-40 и 41-50 лет. Подобная равномерность распределения свидетельствует о том, что кандидатура Е.Марчука является в определенной мере универсальной для избирателей практически всех возрастов.

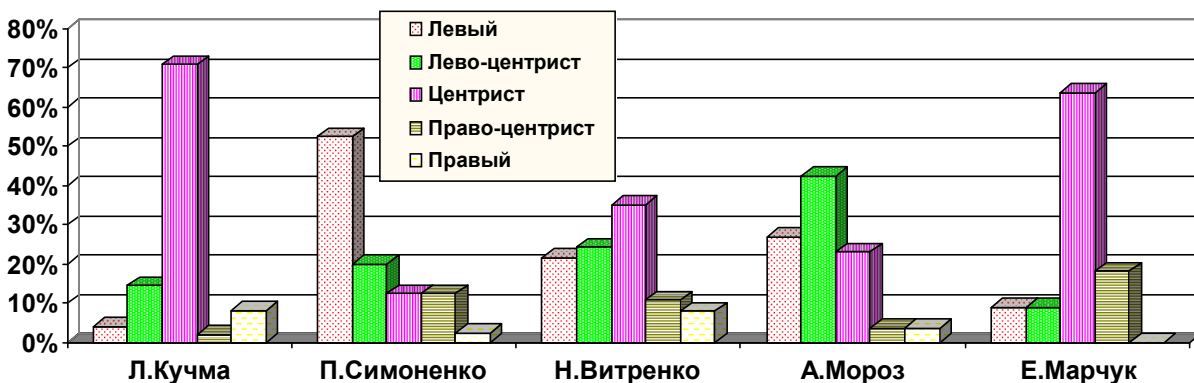
Внутреннее распределение в соответствии с возрастом среди избирателей-мужчин, поддерживающих Е.Марчука, продемонстрировано на диаграмме 1.

Внутреннее распределение в соответствии с возрастом среди избирателей-женщин, поддерживающих Е.Марчука, продемонстрировано на диаграмме 2.

Заявленная поддержка кандидатов в Президенты Украины респондентами в разрезе политических ориентаций:

	Л.Кучма	П.Симоненко	Н.Витренко	А.Мороз	Е.Марчук
Левый	4,2%	52,5%	21,7%	26,9%	9,1%
Лево-центрист	14,6%	20%	24,3%	42,4%	9,1%
Центрист	70,8%	12,5%	35,1%	23,1%	63,6%
Право-центрист	2,1%	12,5%	10,8%	3,8%	18,2%
Правый	8,3%	2,5%	8,1%	3,8%	0%

По политическим ориентациям электорат Л.Кучмы состоит в основном из центристов. Наблюдается тенденция снижения числа сторонников Л.Кучмы в зависимости от “левизны” взглядов респондентов. К числу его сторонников менее всего относятся лица с право-центристскими взглядами. Уровень поддержки Л.Кучмы, как кандидата на пост Президента Украины, лицами с заявленными правыми взглядами незначителен. Характерна “разорванность” электората по политическим взглядам респондентов.

Для электората П.Симоненко характерно равномерное снижение численности более правых его сторонников относительно ближайших левых. В основном его электорат состоит из лиц, обладающих левыми взглядами. Как видно из приведенного графика П.Симоненко является наиболее последовательным “левым” кандидатом.

Для электората Н.Витренко в соответствии с взглядами, заявленными ее сторонниками, характерна “компромиссность”. Отмечается равномерность привлечения в круг своих сторонников лиц, обладающих различными политическими взглядами. Основную ее массу сторонников составляют центристы, заметно превалирование лиц с более левыми взглядами над более правыми.

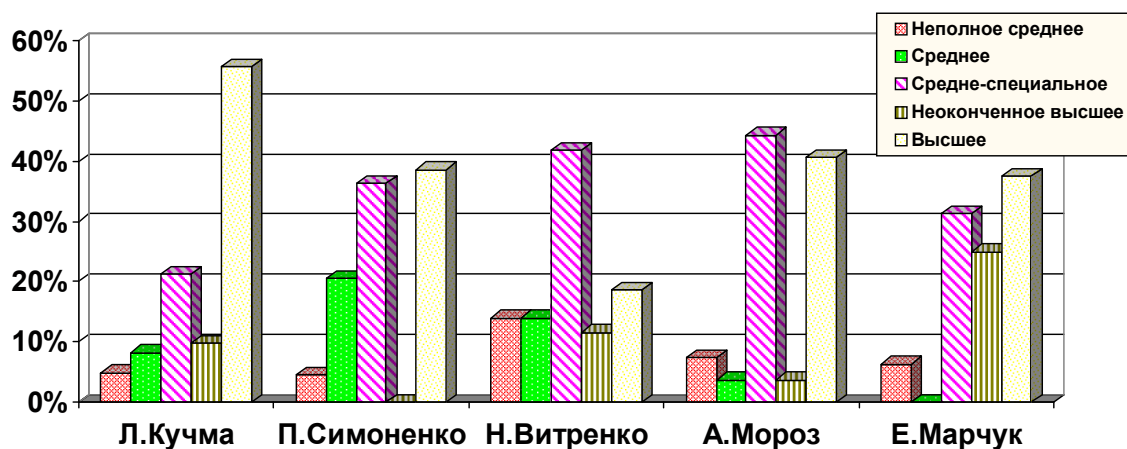
Электорат А.Мороза – электорат левого центра. Число лиц с левыми взглядами, относящихся к сторонникам А.Мороза, соизмеримо с числом центристов. Несмотря на незначительное число правых и право-центристов среди сторонников А.Мороза, их круг характеризуется прочностью и стабильностью. Позиции А.Мороза в центре и левом центре необходимо считать наиболее стабильными в сравнении с позициями других кандидатов на пост Президента Украины: А.Мороз – 92,4%; Л.Кучма – 89,6%; П.Симоненко – 85%; Е.Марчук – 81,8%; Н.Витренко – 81,1%.

Основу электората Е.Марчука составляют лица с центристскими и правоцентристскими взглядами. Совокупная поддержка Е.Марчука левыми и лево-центристами хотя и незначительна, но равномерность ее распределения свидетельствует о возможном потенциале роста его рейтинга среди лиц этих категорий. Интересен факт отсутствия поддержки Е.Марчука в Днепропетровске респондентами с заявленными правыми взглядами.

Образовательный срез социологических портретов кандидатов в Президенты Украины представлен следующей таблицей и графиком:

Поддержка кандидатов избирателями, принадлежащими к различным образовательным группам.

	Л.Кучма	П.Симоненко	Н.Витренко	А.Мороз	Е.Марчук
Неполное среднее	4,9%	4,5%	14%	7,4%	6,3%
Среднее	8,2%	20,5%	14%	3,7%	0%
Средне-специальное	21,3%	36,4%	41,9%	44,4%	31,3%
Неоконченное высшее	9,8%	0%	11,6%	3,7%	25%
Высшее	55,7%	38,6%	18,6%	40,7%	37,5%

Основу электората Л.Кучмы составляют лица с высшим образованием, значительная поддержка Л.Кучмы отмечается у лиц со средне-специальным образованием. Незначительная поддержка отмечается у лиц со средним и неоконченным высшим образованием.

Для электората П.Симоненко характерно преобладание лиц с высшим и средне-специальным образованием, отмечается снижение его рейтинга у лиц со снижением уровня образования.

Для электората Н.Витренко характерен средний уровень равномерной поддержки всеми представленными категориями. Значительное преобладание (более 40%) составляют лица со средне-специальным образованием.

Для лиц со средним специальным образованием наиболее приемлемой фигурой в качестве Президента Украины является кандидатура А.Мороза. Также его кандидатуру поддерживает значительное число лиц с высшим образованием. Уровень поддержки А.Мороза другими образовательными категориями респондентов не высок.

Для поддержки Е.Марчука избирателями характерно ее возрастание в зависимости от повышения образовательного уровня респондентов.

Анализ поддержки возможных кандидатов в Президенты Украины в соответствии с заявленным социальным статусом респондентов:

Варианты ответов	Н.Витренко	Л.Кучма	Е.Марчук	А.Мороз	П.Симоненко	Трудно сказать	Доля данного социального слоя, приходящегося на кандидата
							Доля данного слоя в структуре электората данного кандидата
Государственные служащие;	8,8%	17,6%	5,9%		8,8%	35,3%	Л.Кучма
	7,0%	9,8%	12,5%		6,8%	6,8%	Е.Марчук
Руководители предприятия или подразделения;	12,5%	31,3%		6,3%		37,5%	Л.Кучма
	4,7%	8,2%		3,7%		3,4%	Л.Кучма
Специалисты технического профиля, ИТР;	2,8%	5,6%	2,8%	5,6%	8,3%	55,6%	П.Симоненко
	2,3%	3,3%	6,3%	7,4%	6,8%	11,3%	А.Мороз
Специалисты в сфере науки, культуры, образования, медицины;	4,5%	21,2%	3,0%	10,6%	6,1%	39,4%	Л.Кучма
	7,0%	23,0%	12,5%	25,9%	9,1%	14,7%	А.Мороз, Л.Кучма
Служащие из технического и обслуживающего персонала;	10,0%	13,3%	3,3%	6,7%	3,3%	46,7%	Л.Кучма
	7,0%	6,6%	6,3%	7,4%	2,3%	7,9%	А.Мороз, Н.Витренко
Квалифицированные рабочие;	8,5%	8,5%		4,3%	21,3%	38,3%	П.Симоненко
	9,3%	6,6%		7,4%	22,7%	10,2%	П.Симоненко
Разнорабочие, подсобные рабочие;	16,7%		33,3%			33,3%	Е.Марчук
	2,3%		12,5%			1,1%	Е.Марчук
Военнослужащие, сотрудники МВД;		14,3%		14,3%	28,6%	14,3%	П.Симоненко
		1,6%		3,7%	4,5%	,6%	П.Симоненко, А.Мороз
Предприниматели;	2,9%	17,6%	5,9%			50,0%	Л.Кучма
	2,3%	9,8%	12,5%			9,6%	Е.Марчук
Торговцы, реализаторы;	18,2%	9,1%	4,5%	4,5%	4,5%	59,1%	Н.Витренко
	9,3%	3,3%	6,3%	3,7%	2,3%	7,3%	Н.Витренко
Безработные;	11,8%	29,4%			11,8%	35,3%	Л.Кучма
	4,7%	8,2%			4,5%	3,4%	Л.Кучма
Домохозяйки;	13,9%	8,3%	2,8%	5,6%		52,8%	Н.Витренко
	11,6%	4,9%	6,3%	7,4%		10,7%	Н.Витренко
Пенсионеры;	19,2%	8,2%	5,5%	12,3%	23,3%	20,5%	П.Симоненко, Н.Витренко
	32,6%	9,8%	25,0%	33,3%	38,6%	8,5%	А.Мороз, Н.Витренко
Студенты.		13,6%			4,5%	36,4%	Л.Кучма
		4,9%			2,3%	4,5%	Л.Кучма
Всего:	9,6%	13,7%	3,6%	6,1%	9,9%	39,7%	
	100%	100%	100%	100%	100%	100%	

Анализ данной таблицы показывает, что социальные слои различаются уровнем определенности в выборе своего кандидата. В наибольшей степени с выбором определились руководители предприятий или подразделений, 31,3% которых отдают предпочтение Л.Кучме, а так же специалисты в сфере науки, культуры, образования, медицины, которые ориентированы на Л.Кучму и А.Мороза. Что касается квалифицированных рабочих, то 21,3% поддерживают П.Симоненко. Сильной является ориентация на Е.Марчука разнорабочих и подсобных рабочих (33,3%) и на П.Симоненко 28,6% военнослужащих и сотрудников МВД.

Таким образом, проведенное социологическое исследование позволило дифференцировать восприятие местным электоратом характерных черт социологических портретов кандидатов в Президенты Украины. Вместе с тем следует отметить, что само исследование позволяет сформулировать две проблемы. Первая проблема заключается в том, что представления электората о кандидатах носит пока не заверченный характер и будет изменяться по мере развертывания избирательной кампании и, особенно, в процессе внедрения избирательных технологий. Другая проблема состоит в том, что для построения социологических портретов некоторых кандидатов необходимы дополнительные исследования.

С.Н. ШЕВЧЕНКО

КЛАСТЕРНЫЙ АНАЛИЗ КАК ИНСТРУМЕНТ ИЗУЧЕНИЯ ОБЩЕСТВЕННОГО МНЕНИЯ ПО ОТНОШЕНИЮ К ПРЕДСТОЯЩИМ ПРЕЗИДЕНТСКИМ ВЫБОРАМ

Шевченко Сергей Николаевич - начальник информационно-аналитического отдела Днепропетровского филиала Украинской Академии государственного управления при Президенте Украины

Сегодня вряд ли кто-либо из специалистов возразит против того факта, что в основе практически всех социологических работ лежат элементарные математические расчеты в виде таблиц одно- двумерных распределений.

Это удобно для гуманитария-социолога, и совершенно недостаточно с точки зрения управленца-практика. Процентные иллюстрации хороши в докладах с трибуны, и совершенно не годятся, когда речь заходит о выборе управленческого решения в конкретной ситуации.

Впрочем, заявленная дилемма не является неразрешимой, поскольку нынешнее развитие математической мысли на уровне ранее недоступных для простого пользователя сложных видов статистического анализа – факторного, кластерного и т.д.,- нашло достаточно простую и удобную реализацию в ряде проверенных компьютерных программ – **AIDAMS, SPSS, Statistica for Windows etc.**

Это означает, что сегодня ученый-социолог может предложить практику- управленцу **не только описание** предмета исследования, но и – **прогнозные модели динамики его развития** в случае принятия того или иного управленческого решения.

Следует, однако, иметь в виду, что бездумное “кликание” готовых программ методом “по умолчанию” может дать не объективную, статистическую модель предмета социологического исследования, а прямо противоположный результат. Дело в том, что использование столь мощных средств статистического анализа требует внимательного и осторожного их применения с точки зрения адекватного понимания тех **условий и ограничений**, которые они накладывают на объективного пользователя.

Одно из главных таких условий – это понимание математического смысла и осознанный выбор тех статистических процедур, с помощью которых происходит обработка первичных данных исследования.

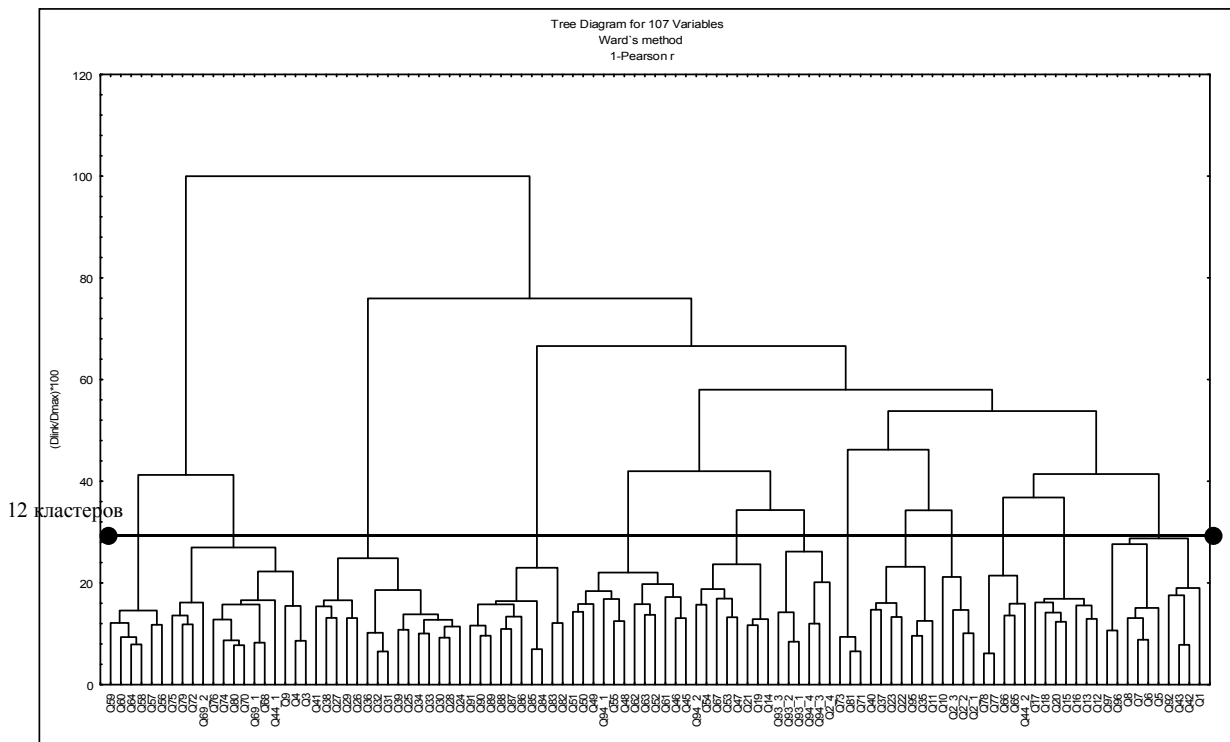
Как показывает опыт, стандартные социологические анкеты с большим (порядка 100) количеством вопросов и выборкой 500-800 респондентов предполагают комбинированное поэтапное использование процедур кластерного и факторного анализов.

Так, кластерный анализ **Ward's method (1- Pearson r)** общественного мнения избирателей г.Днепропетровска (см. приложение 1) показывает наличие в нем, по меньшей мере, **7 кластеров**, т.е. – 7 близких друг другу “сгустков” вопросов.

Уже на этом уровне анализа общественного мнения электората можно допустить, что его “**ядром**” является кластер А, в основе которого лежит “**фактор Кучмы**” (см. вопросы 3,4,9,70,80,74,76), а также - “**фактор Марчука**” (вопросы 72,79,75) и “**фактор условно западной**” модели развития (вопросы 56,57,58,64,59).

“Первичную мантию” ядра составляет **кластер Б**, в основе которого - **фактор оценки днепровских политических фигур** - см. вопросы 22-41.

Приложение 1

- Q 96 – усиление негативной оценки П.Лазаренко после принятия решения ВР о лишении его депутатской неприкосновенности,
- Q 97 – отсутствие изменений оценки Л.Кучмы после принятия решения ВР о лишении депутатской неприкосновенности П.Лазаренко,
- Q 45 – “укрепление народовластия с сильной исполнительной властью”,
- Q 46 – “необходимо государственное регулирование предпринимательской деятельности”,
- Q 61 – необходимо “государственное регулирование рынка земли”,
- Q 52 – “необходима социально ориентированная экономическая политика”,
- Q 63 – “необходимо формирование многоукладной экономики”,
- Q 48 – необходима “консолидация всех славянских народов”,
- Q 55 – необходимо “создание добровольного союза равноправных братских народов в едином государстве”,
- Q 94.1 – главным направлением работы будущего Президента должно стать “остановление падения производства”,
- Q 49 – “реформы должны быть постепенными, “мягкими”,
- Q 50 – “исполнительная власть должна быть под жестким контролем”,
- Q 51 – “необходим баланс национальных интересов Украины с интересами России и Запада”,
- Q 72 – выбор между А.Морозом и Е.Марчуком в пользу А.Мороза,
- Q 79 – выбор между П.Симоненко и Е.Марчуком в пользу Е.Марчука,
- Q 75 – выбор между Е.Марчуком и Н.Витренко в пользу Е.Марчука

Следующий слой общественного мнения состоит из **кластера В**, в основе которого лежат **оценки избирателями публичных характеристик** кандидатов в Президенты – см. вопросы 82-91.

В основе **кластера Г** лежит ориентация общественного мнения на **“условно социалистическую”** модель развития см. вопросы 45-55,62,63 и др.

В основе кластеров **Д, Е и Ж**, составляющих **“оболочку”** общественного мнения электората, лежат **“факторы негативной оценки Лазаренко”** (см. вопросы 73,77, 78,96,97).

Следует иметь в виду, что классификация вопросов анкеты, осуществляемая методами кластерного анализа, имеет своей задачей группировку исходных переменных по признаку схожести, а не - поиск таких зависимостей переменных, которые позволили бы выявить латентную структуру общественного мнения горожан.

Вторая задача может быть решена только методами факторного анализа

Так, например, концепция **Maximum likelihood factors analyze** исходит из статистического принципа канонической корреляции – т.е. такой зависимости общих (латентных) факторов и наблюдаемых переменных, когда коэффициент их взаимной зависимости был бы максимален. (Использование этого метода, помимо прочего, позволяет неискушенному пользователю избежать проблемы выбора между непонятной матрицей корреляций и еще более непонятной матрицей ковариаций как базы факторного анализа.)

С точки зрения организации обработки и анализа социологического исследования, это означает, что та часть вопросов анкеты, которая подлежит факторному анализу:

1.1 **не** должна содержать вопросов с **дихотомическими ответами**,

1.2 должна иметь **вариант “нулевого” ответа** типа –“затрудняюсь ответить”,

1.3 ответы на вопросы анкеты должны быть сформулированы как минимум в виде **шкалы мер отношений**,

1.4 ответы на вопросы анкеты должны иметь вид **нормального распределения**.

К сожалению, большинство ответов на вопросы анализируемой анкеты **не имеют характера N-мерного нормального распределения**.

В этой связи, в качестве метода факторного анализа был выбран **Principal factors analyze (centroid method)** ковариационных матриц переменных.

Если исходить из того, что основная задача факторного анализа - это обнаружение скрытой простой структуры переменных в виде совокупности общих и специфических факторов их описывающих, то главной операцией, которая определяет **число** этих факторов является **“вращение”** матрицы. При задании минимального собственного значения фактора (eigenvalues) равного **“1,0 и выше”**, мы получим перечень **общих** факторов, а при задании значения **“0.7 – до 1,0”** – перечень **общих и специфических** факторов. (Для интересующихся факторными методами, обратим внимание на желательность использования здесь **“косугольного”** вращения (например, - методом эквимакс), которое нормирует получаемые факторные шкалы, а, значит, дает возможность последующего применения к факторным значениям методов кластерного анализа.)

Факторный анализ показывает наличие в общественном мнении горожан **14 факторов, однако доля дисперсии, описываемая этими факторами относительно невелика – порядка 45-50%**, при необходимом минимуме математической достоверности в 70%.

Это означает, что

2.1 для последующего факторного анализа необходимо использование наиболее близкого к цифре 14 количества кластеров (как это видно из приложения 1 это количество равно 12 кластерам),

2.2 в общественном мнении горожан отсутствуют такие общие факторы, которые определяли бы его динамику не только на ближайшие этапы избирательной кампании, но и на более длительную перспективу;

2.3 **следующие из дальнейших математических расчетов социологические выводы, носят сугубо эвристический вероятностный характер**.

Факторный анализ выявленной кластерной структуры путем последовательного перехода от анализа кластера 12 к анализу кластера 1 показывает (см. приложение 2): наличие в общественном мнении горожан 7 факторов.

Приложение 2

Factor Loadings (Equamax normalized) (33.sta)

factor	1	2	3	4	5	6	7
Q2_1,							
Q3	,650194		,009974	,032701	,238561	,146847	
Q4	,427728	,213888	-,032159		,354142	,180552	
Q9	,349736	,051171	-,070133	-,023170	,017076	,125386	,067407
Q13	,171002	,160238	,079772	,201134	-,015125	,184857	,345472
Q24	,077412	,608610	,037940	,038052	,001423	,019620	,203549
Q25	-,024235	,629227	-,073294	-,095424	-,125364	-,007515	-,077680
Q28	,125219	,651250	,064158	-,044146	,039108	,030510	-,061210
Q30	,070832	,777878	,071286	-,034489	,045591	,084589	,028771
Q32	-,049654	,765883	-,078842	,047525	-,033162	,047308	-,003919
Q33	,063894	,601359	-,001756	,001640	-,055875	-,052320	,202502
Q34	,022020	,652579	,015402	-,073431	-,061797	-,003211	,199432
Q36	-,001378	,637107	-,002390	,035398	-,036561	-,052166	-,172507
Q39	,013657	,629336	,091915	,029583	-,086313	-,061041	-,123765
Q44_1	,474017	,023895	,003373	,026121	,024197	-,062183	-,129308
Q56	,143781	-,010838	-,004289	,633946	-,061921	,157142	,105627
Q57	,132528	-,078785	,050381	,501649	,095996	,305296	,060996
Q58	,189795	-,049446	,102234	,730230	,038420	-,033081	-,121221
Q59	,280926	-,003359	,123239	,546168	-,033407	-,008895	,075740
Q60	,189142	-,016045	,133538	,653530	,019979	,013502	-,021255
Q64	,107116	,055987	,201273	,651416	-,115943	-,009748	-,099395
Q68	,654552	-,104243	,031764	,265106	,212339	-,004131	,118999
Q69_1	,585614	-,072325	,079301	,263138	,052779	-,133332	-,060473
Q69_2	,245125	,055893	-,055840	,150003	,294181	,027344	,167528
Q70	,698005	,001133	-,091011	,216779	-,008393	,102530	,017585
Q71	,060211	-,146097	-,063888	-,070253	,683403	,036895	-,328558
Q72	,324587	,057027	-,000665	,256103	,395876	,016702	,054794
Q73	,074564	-,138012	-,125451	-,139958	,691875	-,137929	,143384
Q74	,755034	,044790	,022682	,088319	,006076	,016425	-,202762
Q75	,459968	-,018195	,089959	,134837	,244012	-,001515	-,343017
Q76	,574573	,134825	,050745	,043986	-, 550940	,081901	,086913
Q77	,566735	,079101	,027734	,063191	-,265080	-,160766	,394916
Q78	,369658	,092501	,065559	-,015161	-,116111	-,255919	,554159
Q79	,341005	-,082586	,109733	,452232	,356537	,112187	,151497
Q80	,685800	-,039360	,013362	,310040	,156107	,081199	,141801
Q81	,067450	-,148304	-,119680	,022991	,763380	,047611	-,142756
Q84	-,001104	-,010009	,778539	,026654	-,073207	-,008295	-,082077
Q85	-,012766	,049154	,678657	-,047438	-,090433	-,033344	-,121530
Q87	-,042747	,031963	,666910	,090331	-,023918	,024562	,090761
Q89	-,040658	,041315	,709589	,178782	,039382	,021888	-,045856
Q90	,114682	,021084	,616985	,204172	-,011292	,008942	,066314
Q91	-,019059	-,008653	,588554	,126920	-,097420	,055017	,152257
Q93_1	-,108677	,059263	-,022462	-,255547	,064324	-, 556777	-,033838
Q93_2	-,173964	,034517	-,075544	-,046635	,143999	-, 570966	-,006952
Expl.Var	4,870212	4,257186	2,961481	3,218787	2,549066	1,275608	1,355381
Prp.Totl	,110687	,096754	,067306	,073154	,057933	,028991	,030804

Фактор 1 - вопросы 77,3,68,69.1,70,80,74,76,
 Фактор 2 – вопросы 24,28,30,33,34,25,32,36,
 Фактор 3 – вопросы 84,85,87,89,90,91,
 Фактор 4 – вопросы 56,57,58,64,60,59,
 Фактор 5 – вопросы 71,81,73,76,
 Фактор 6 – вопросы 93.1,93.2,
 Фактор 7 – вопрос 78.

Таким образом, первым структурообразующим элементом общественного мнения горожан является дуальный “фактор Кучмы”, а именно – предпочтение его кандидатуры как в первом, так и во втором туре голосования, с одной стороны, и негативная оценка его деятельности как Президента,

в том числе и при попарном сравнении с другими кандидатами (за исключением – Симоненко), с другой стороны. Это означает, что

- 3.1 “ядром” и эпицентром ближайших этапов нынешней избирательной кампании будет фигура Л.Кучмы. Логика действий остальных кандидатов будет задаваться не столько внутренними мотивами их собственной избирательной кампании, сколько необходимостью противодействовать шагам нынешнего Президента как кандидата,
- 3.2 имидж Л.Кучмы как кандидата в Президенты не может строиться путем “раскручивания” его исключительно “позитивных моментов”, реальных или несуществующих на самом деле. Основным методом формирования образа Кучмы может быть демонстрация его позитивных качеств **в сравнении** с каждым отдельно взятым кандидатом-оппонентом. При этом, следует учитывать, что в общественном мнении восприятие Кучмы близко не “условно-социалистической” модели развития общества (см. кластер Г), а - “условно-западной” модели (см. кластер А).

Сравнительный анализ факторной структуры кластера 1 и кластерной структуры кластера А, свидетельствует о том, что фактор ориентации электората на “условно-западную” модель общественного развития, исходно, вроде бы, близкий “фактору Марчука” не находит в Е.Марчуке своей персонализации. Это означает, **что в ближайшее время может последовать выпадение “фактора Марчука” из “ядра” общественного мнения.** Не исключено, что фигура Е.Марчука в скором времени перестанет быть в центре событий избирательной кампании в качестве самостоятельной.

Вторым элементом структуры общественного мнения является **“фактор местных политических фигур второго эшелона”**, а именно - внимательно-заинтересованное отношение электората к Е. Бородину (одному из руководителей областной организации НДП и “Злагоды”, начальнику управления облгосадминистрации), Г.Грозицкому (руководителю Ассоциации промышленников и предпринимателей, зам. главы облгосадминистрации), П.Кравченко (руководителю областной организации НДП и “Злагоды”, зам. главы облгосадминистрации), Т.Кравченко (зам. главы облгосадминистрации), И.Загоре (председателю РИК Красногвардейского района), В.Борщевскому (руководителю областной организации КПУ, депутату ВС Украины).

Следует заметить, что в перечень знаковых политических фигур местного истеблишмента общественным мнением

- 4.1 включены как сторонники Кучмы, так и его политические оппоненты,
- 4.2 включены **вторые, а не первые лица**, вроде городского головы или руководителя облгосадминистрации.

Характерно также, что данный фактор сохраняет свое место и роль, как в факторной, так и кластерной структуре общественного мнения. Это означает, что данный фактор играет не ситуативно-временный, а долговременный характер.

Здесь важно обратить внимание на то, что в пределах общей отрицательной оценки власти в сознании рядового избирателя существуют весьма различающиеся установки по оценке «местной» власти и власти “киевской”, центральной.

В сознании обывателя, местная власть на уровне начальников ЖЭКа, руководства коммунальных служб и т.д., существуют не как власть вообще, а как вполне конкретные чиновники, со своими физиономиями фамилиями и кругом обязанностей, который они, так или иначе, исполняют. При этом городское начальство на деле демонстрирует свою способность контролировать и исправлять «недостатки» в работе своих подчиненных, о чем свидетельствует обеспечение жилья горожан газом, электроэнергией теплом и горячей водой.

«Киевское» начальство в сознании обывателя существует как власть вообще, как нечто безличное, оторванное от народа и занятое там – далеко в столице - только борьбой между собой за теплые места и большие деньги. В душе этих чиновников, так часто сменяющих друг друга, обезличенных, нет ни капли «душевности» к простому человеку. В глазах обывателя “киевское начальство” не может измениться в лучшую сторону, поэтому роль критика по отношению к нему может сыграть «оппозиция, которая сменит и тем самым «улучшит» его.

Третьей составной частью структуры общественного мнения избирателей является **фактор “позитивных публичных качеств”** кандидата, т.е.- обязательность наличия у него “воли, мужественности, интеллектуальных способностей, реализма, демократизма и соответствия требованиям времени”.

Здесь важно то, что существующая в общественном мнении тенденция позитивной оценки

одних кандидатов (Марчук, Мороз, отчасти - Витренко) и негативной оценки других кандидатов (Лазаренко, Симоненко, отчасти – Кучма, Витренко) непосредственно связана с их публичными, личностными характеристиками, а **не с оценками их политических позиций**.

Сохранение этими вопросами третьей позиции, как в факторной, так и в кластерной структуре общественного мнения, свидетельствует о стабильности этого фактора и его долговременной роли в нынешней избирательной кампании.

Четвертый элемент общественного мнения – это **фактор “условно-западной модели”** общественного развития Украины, а именно – позитивное отношение избирателей к “развитию свободного рынка, приватизации земли, интеграции в Европу и мировое хозяйство, тесному сотрудничеству с мировыми финансовыми организациями и продолжению реформ” вообще. Следует заметить, что данный фактор не нашел своей персонализации в Марчуке. Однако, несмотря на это, фактор не выпал из структуры общественного мнения, в отличие, например, от фактора “условно-социалистической” модели общественного развития (см. кластер Г).

Происходящее при этом перемещение фактора ориентации электората на “условно-западную” модель общественного развития из “ядра” общественного мнения ближе к его поверхности (с первого места в кластере А на четвертое место в факторной структуре), означает что новые возможные претенденты на разыгрывание этой карты (тот же – Мороз) должны будут делать это не в чистом виде сторонника идей западной модели, а в качестве составляющей части, например, образа умного политика, знающего как сочетать возможности западной модели развития с потребностями социальной защиты

Пятый элемент структуры общественного мнения горожан - это **фактор “парных сравнительных предпочтений”** в виде выбора между Витренко и Морозом в пользу **Мороза**, Витренко и Симоненко в пользу **Витренко**, Лазаренко и Морозом в пользу **Мороза**, Кучмой и Марчуком в пользу **Марчука**.

Шестой фактор общественного мнения – это **фактор “политических качеств”** кандидата, т.е. – обязательность наличия у него таких качеств как “защитник народа” и “умный политик”, под которыми при ближайшем рассмотрении подразумевается (см кластер Г) “условно-социалистическая” модель развития общества

Седьмой фактор - это **фактор “дуальной социально-политической ориентации”** избирателей с некоторым предпочтением **“марчуковской”** тенденции (см. “условно-западную модель”, персонализирующуюся в общественном мнении в фигурах, главным образом, Марчука и Мороза,) **“лазаренковской”** тенденции (см. “условно-социалистическую модель”, персонализирующуюся, главным образом, в фигурах Лазаренко и Симоненко).

Наличие этого фактора в структуре общественного мнения свидетельствует о наличии благоприятных потенциальных позиций для Е.Марчука и неблагоприятных позиций для результативной избирательной кампании П.Симоненко

Следует заметить, что удаление с политической арены П.Лазаренко и соответствующее выпадение из структуры общественного мнения одноименного фактора (см. кластеры А, а также Д, Е и Ж) равно, как и перемещение на периферию общественного мнения “фактора Марчука”, не отменяет существование дуальной ориентации электората, имеющую куда более глубокие основания, чем наличие тех или иных политических фигур их олицетворяющих.

Отличительной особенностью нынешнего состояния общественного мнения по поводу предстоящих выборов является очевидная неспособность рядового избирателя разобраться в сложностях и хитросплетениях современной внутривнутриполитической ситуации.

Сегодня, как и в 1994г., обыватель по-прежнему склонен воспринимать события политической жизни как «борьбу» «хороших» (т.е. тех у кого «душевности» и сочувствия простому человеку больше, чем «предприимчивости» и желания заработать себе в карман) и «плохих» (т.е. тех у кого «предприимчивости» и желания урвать себе больше, чем «душевности» и сочувствия простому человеку) начальников. «Хороших» начальников, вроде бы, должно быть больше, чем «плохих», поэтому и результаты работы власти должны быть положительны, по крайней мере, в решении таких важных вопросов, как выплата заработной платы и пенсий. Однако обыватель сталкивается с тем очевидным фактом, что власть не в состоянии решить ни эти «важные», ни такие «мелкие», «экзотические» вопросы, вроде безработицы и экологии.

Поскольку обыватель не в состоянии разобраться в тонкостях рычагов и тенденций политической ситуации с позиций своей модели власти, как борьбы хороших и плохих начальников, в его сознании, с одной стороны, формируется установка на необходимость применения и усиления

радикальных методов борьбы с бездушием безответственностью и бесконтрольностью начальства путем ужесточения их наказания - увольнения с работы, уголовного преследования и т.д.

С другой стороны, в сознании обывателя сохранилась простая житейская вера обывателя в то, что после выборов «жизнь не может не улучшиться», поскольку сама угроза перевыборов должна заставить начальство измениться в лучшую сторону - либо усилиями вышестоящего начальства, либо под личным контролем рядовых избирателей.

На наш взгляд, именно взаимодействие и борьба этих тенденций в сознании избирателей в ближайшем будущем будет определять его отношение и оценку кандидатов на высший государственный пост.

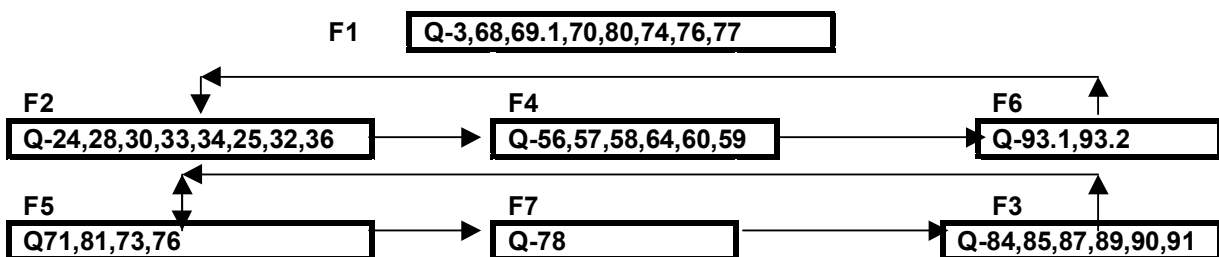
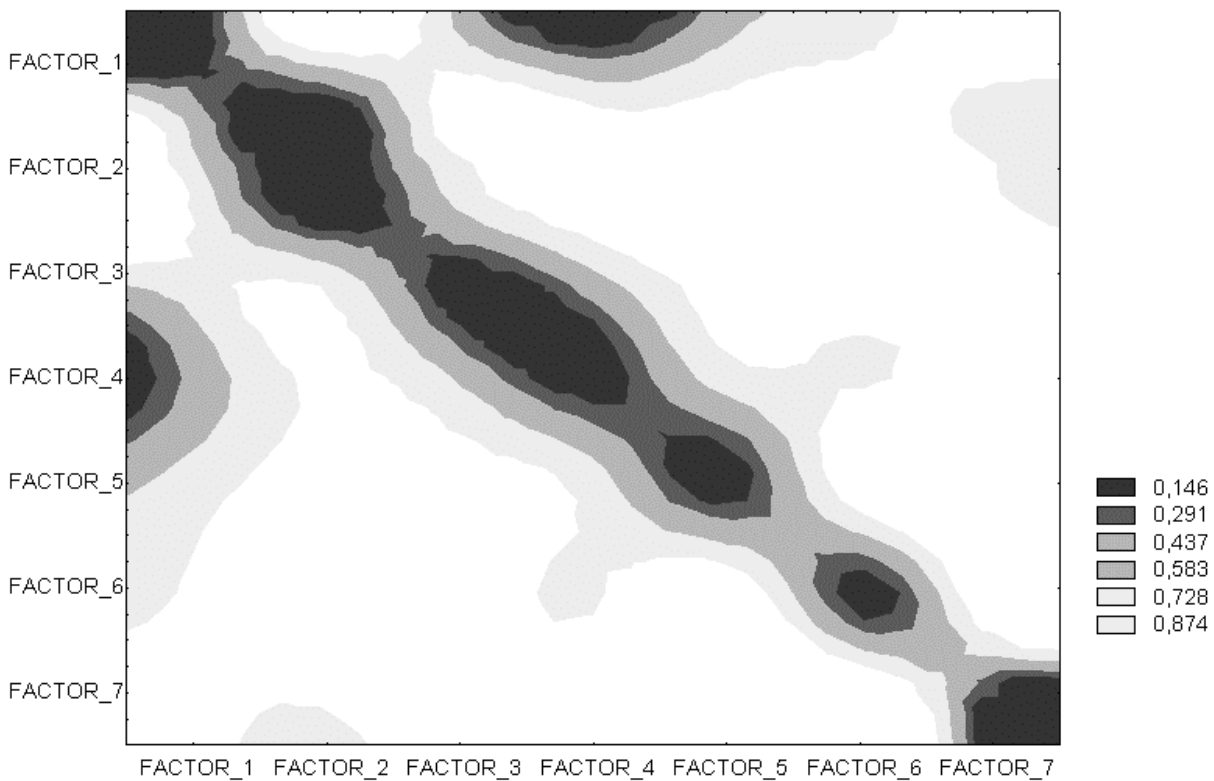
Наличие нормализованных факторных значений факторов 1 – 7, дает возможность построить **прогнозную модель** их дальнейшего взаимодействия.

Расчет прогнозных моделей факторной структуры общественного мнения методом **Two-Way joining results** ($r = StDv/2; = 2/3 StDv$ и $= StDv$) (см. приложение 3) показывает наличие 3 кластеров, близких друг с другом факторов:

- а) 1 кластер образует факторы 1-4,
- б) 2 кластер образует “цепочка” факторов 2-4-6-2
- в) 3 кластер образует “цепочка” факторов 5-7-3-5.

Приложение 3

Two-Way Joining Results

Как видно, основу первого кластера составляет **фактор Кучмы**, который значительно “теряет” в своей дуальности и **приобретает все более выраженные позитивные характеристики (в связи с уменьшением в своей структуре удельного веса “лазаренковской” составляющей).**

С точностью до 50% можно допустить, что возможность нарастания в общественном мнении позитивной составляющей в структуре “фактора Кучмы” **может быть реализована активным использованием Л.Кучмой положительно воспринимаемой электоратом “условно-западной” модели общественного развития.**

Вместе с тем, следует учесть, что ориентация общественного мнения на “условно-западную модель” имеет весьма четкие **ограничения**

5.1 в виде использования ее сугубо для целей **“защиты народа”** (см. связь факторов 6 – 4)

5.2 сама эта защита должна иметь зримый, осязаемый **в результатах работы местного начальства эффект** (см. связь 2-6-4).

Что касается кластера 3, то лежащий в его основе фактор 7, **существенно упрощается, заменяя сложный для выбора “марчуковско-лазаренковские” ориентиры в сознании избирателя на простой и зримый выбор “между Кучмой и Симоненко”.** Наличие связи факторов 5 и 7 позволяет легко выстроить приоритеты интересов общественного мнения путем попарного сравнения кандидатов через призму их близости “позитивному Кучме” или “негативному Симоненко”.

Таким образом, судя по всему, приоритеты фокусов общественного мнения следующих за нынешним этапом избирательной кампании выстраиваются следующим образом

6.1. позитивное отношение к Л.Кучме.

6.2. скорее позитивное, чем негативное отношение к А.Морозу (и Е.Марчуку)

6.3. затруднительное в своей оценке отношение к Н.Витренко (по причине наличия и позитивных, и негативных моментов этой оценки),

6.4. негативное отношение к П.Симоненко.

Таким образом, оценивая стартовые позиции кандидатов в Президенты, можно утверждать, что шансы нынешних оппонентов Л.Кучмы на следующих этапах избирательной кампании будут связаны, преимущественно, с его грубыми ошибками (см.– 3.2.,4.1.,4.2.,5.1, 5.2.,6.2.,6.3.) и их “накоплением” в общественном мнении до уровня некоторой “критической массы”.

Так, анализ общественного мнения президентских выборов 1994г, с точки зрения результатов их 2-го тура, свидетельствует об отсутствии четко выраженных факторов (причин) в пользу выбора нынешнего Президента. Можно однозначно утверждать об **эмоциональной (а не сознательной, разумной, тем более - политической) основе** этого выбора. Это стало возможным в результате “обратной реакции” рядового избирателя на массивное административное давление, организованное на местах исполнительной властью и подконтрольными ей СМИ.

Дело в том, что, позитивная эмоциональная оценка кандидатуры Л.Кучмы в этом случае укреплялась в сознании рядового избирателя не как позитивная оценка его политической деятельности в качестве главы правительства, а как **элементарная надежда** на возможное улучшение жизни в случае смены главы исполнительной власти.

В этой связи, еще раз следует подчеркнуть, что данные выводы строятся на 50% вероятностной модели динамики общественного мнения горожан.

Как свидетельствует анализ вопросов, не вошедших в факторы 1 – 7, (см. приложение 4), **в общественном мнении, помимо вышеназванной, сегодня существует противоположная тенденция.** Причем, вероятность ее осуществления лишь ненамного уступает первой.

Основу этой тенденции общественного мнения составляет кластер состоящий из “цепочки” факторов 4 –3 – 2 – 1 – 4, и примыкающего к ним фактора 12.

Если не брать в расчет фактор 2 (фактор негативной оценки Лазаренко), значимость которого резко падает, то в структуре всех остальных факторов обращает на себя внимание **значительный удельный вес составляющих “условно-социалистической” модели :**

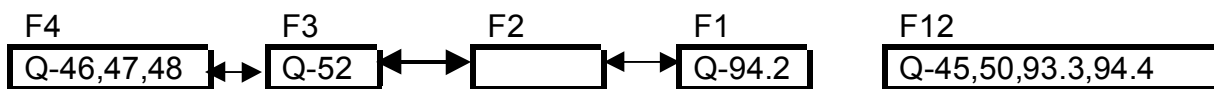
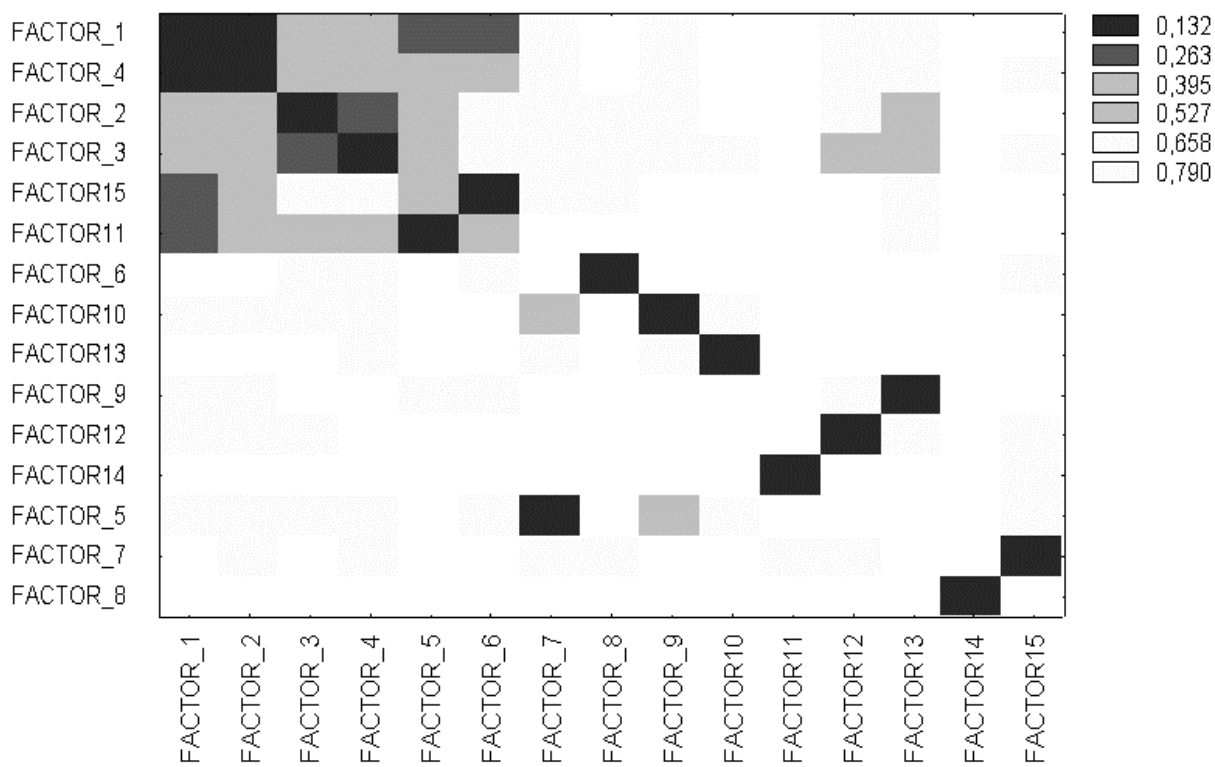
в факторе 4 –это : вопрос 46 – “государственное регулирование предпринимательства”, вопрос 47 – “сохранение мощного госсектора”, вопрос 48 – “консолидация славянских народов”,

в факторе 3 –вопрос 52 – “необходимость социально ориентированной экономической политики”,

в факторе 1 – вопрос 94.2 – “обеспечение людей работой” и другие вопросы.

Приложение 4

Two-Way Joining Results

На первый план фактора 12 общественного мнения выдвигаются такие программные положения кандидата как “необходимость контроля над исполнительной властью” (вопросы 45, 50) и такие далекие от Л.Кучмы публичные характеристики будущего Президента как “экономист-практик”, предлагающий “реальную программу выхода из кризиса” (вопросы 93.3, 94.4).

Сегодня, похоже, едва заметный, но реально существующий водораздел между первой и второй тенденциями общественного мнения лежит за пределами его самого и определяется количеством и качеством административных рычагов, задействованных командой Л.Кучмы в построении своей избирательной кампании.

Р.Ю. ВАСКОВСЬКИЙ

ОСИП НАЗРУК (1883-1940): ЖИТТЯ ТА МЕНТАЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВНИКА*Васковський Ростислав Юрійович - старший викладач кафедри історії та українознавства Дніпропетровського юридичного інституту МВС України*

Ім'я Осипа Назарука, на жаль, мало про що говорить широкому загалу наших співвітчизників. А між тим йдеться про одну з найяскравіших українських постатей першої половини ХХ століття. Особа талановитого журналіста Галичини напередодні та під час першої світової війни, активного діяча уряду Української Народної Республіки на посаді керівника Управління преси та інформації, надалі – невтомного трибуна української еміграції відома здебільшого фахівцям і тим, хто цікавиться історією революції 1917-1921 рр. Однак непересічність його особи і та роль, яку О.Назарук відігравав в процесі становлення свідомості української нації, змушують нас звернутися до розгляду його життєвого шляху. До того ж слова Івана Лисяка-Рудницького про те, що “досі немає ні одної біографічної студії про Осипа Назарука” [2, с.XVIII], написані ним у половині 70-х років, лишаються слухними й зараз.

Осип Назарук народився 31 серпня 1883 р. в містечку Бучачі на галицькому Поділлі в селянсько-міщанській родині. Він навчався на факультеті права у Львівському та Віденському університетах і у Відні отримав звання доктора юридичних наук, але його покликанням ще зі студентських років стала політика. Ставши членом створеної в Галичині 1890 року Української радикальної партії (УРП), молодий правник здобув ім'я активного агітатора. Водночас він виявив себе як плідний журналіст – до 1914 року з'явилася ціла низка брошур О.Назарука на політичні теми. Така активність спричинилася до того, що він кілька років був редактором друкованого органу УРП “Громадський голос”, співробітником львівського щоденника “Діло” і німецькомовного “Часопису сільськогосподарської кооперації”, котрий виходив у Відні. “Безліч моїх статей розсипані по всіх українських щоденниках та інших виданнях,” – згодом відмічав він в одному з своїх численних листів до видатного історика й політичного мислителя В'ячеслава Липинського [2, с.394].

З вибухом першої світової війни Осип Назарук виступає відразу у двох іпостасях. По-перше, він є представником політичної організації “Спілка визволення України”, створеної в Австрії східноукраїнськими емігрантами. По-друге, галицький публіцист на довгий час пов'язав свою долю з військовою формацією Українських січових стрільців (УСС), що діяла в Австро-Угорській армії. Він працює у прес-квартирі українського легіону. Саме тоді з'являється його збірка воєнних репортажів “Слідами Українських січових стрільців”, видана 1916 року у Львові. Книгу було зроблено у формі щоденника, в якому автор занотовує свої спостереження за життям січовиків, водночас залучаючи документацію УСС. Це зроблено з метою “не дати пропасти нашій (стрілецькій) справі, славі діл ваших, ваших походів, боїв і могил, заховати для покоління, що прийдуть по вас, пам'ять жертв, котрі ви склали для добра України вздовж великого й широкого шляху, засіяного вашими кістями” [7, с.30], – звертається О.Назарук до січових стрільців. Наступного року з'явилася ще одна його праця з цієї тематики “Над Золотою Липою”, присвячена боям січовиків в районі р. Золота Липа.

Осип Назарук пробує свої сили й на літературній ниві – у 1918 році у Львові вийшов його перший історичний роман “Князь Ярослав Осмомисл”, присвячений діяльності одного з творців Галицької держави ХІІ століття. Тоді ж він написав ще два твори – “Проти орд Чингісхана” і “Роксолана”. Однак видати їх не вдалося, хоча в середині 1918 р. рукопис двотомної повісті “Проти орд Чингісхана” в Києві за значний гонорар придбав один з засновників “Союзу визволення України” Микола Залізняк за умови, що видасть його протягом року [2, с.136]. Цього не сталося через вир політичних і воєнних подій, що охопили Україну наприкінці 1918 – на початку 1919 рр.

В ніч на 1 листопада 1918 р. у Львові Українським військовим комітетом на чолі з сотником УСС Дмитром Вітовським було встановлено українську владу. Близьку проведену військову операцію дала змогу Українській Національній Раді – верховному органу на західноукраїнських землях, котрі входили до складу Австро-Угорської імперії, – проголосити створення національної держави. 13 листопада був ухвалений закон, згідно з яким новопостала держава, що мала об'єднати у своєму складі всі етнічні українські терени колишньої імперії Габсбургів, отримувала назву Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР).

Однак вже 1 листопада 1918 р. Львів стає ареною вуличних боїв між українськими та польськими військовиками. Причина корінилась у зазіханні Польської держави, що відновлювалася, на землі Східної Галичини, які Польща вважала своєю історичною територією. Внаслідок несприятливого для українців розвитку бойових дій, за дорученням Української Національної Ради та командування військ ЗУНР, 5 листопада до Києва виїхали Володимир Шухевич й Осип Назарук. Метою їхньої місії були переговори з гетьманом Української Держави Павлом Скоропадським щодо надання військової допомоги у боротьбі проти польської армії [6, с.5].

Хоча, як зазначає у своїх спогадах один з активних діячів української революції Євген Коновалець, йшлося “лише про отримання технічної та матеріальної допомоги для Галицької армії, а не допомоги в людях” [3, с.113], західноукраїнські делегати зажадали від гетьмана, щоби той віддав наказ про висилку до ЗУНР Окремого загону січових стрільців – наддніпрянської військової формації, складеної з колишніх полонених галичан, на чолі з Є.Коновальцем. Після тривалої розмови П.Скоропадський погодився надати неофіційну допомогу новоутвореній республіці та сприяти “самочинному” (з огляду на небезпеку конфлікту Польщі з Українською Державою) просуванню частини до Галичини.

Але на той час представниками лівого крила українських політичних сил готувалося повстання проти консервативного гетьманського режиму. Головною військовою опорою повстанців мав стати саме національно свідомий загін січовиків Є.Коновальця. Тому на засіданні Стрілецької ради Окремого загону січових стрільців (таємного комітету старшин частини. – Р.В.) було ухвалено залишитися тут з метою захисту української державності, загрожуваній зміною політичного курсу уряду Української Держави [3, с.112].

В Галичину не повернувся й Осип Назарук: він залишився та як член Стрілецької ради і політичний радник загону прийняв активну участь у повстанні, що вибухнуло після оголошення 14 листопада 1918 р. грамоти Скоропадського про федерацію України з майбутньою Росією. Для керівництва повстанням було створено колективний орган – Директорію. До речі, Назарук був одним з авторів чи не першого з її документів – Універсалу Головного отамана повстанських військ Симона Петлюри [2, с.495]. Універсал закликав “до боротьби за державну самостійність України, проти зрадника і узурпатора, генерала Скоропадського”, оголошеного Директорією поза законом “за головний державний злочин проти самостійної Української Народної Республіки, знищення її свободолюбних установ, за заповнення тюрем найкращими синами України, за розстріл селян та паління сіл каральними загонами, насильства над робітниками та сільськими людьми” [8, ф.1429, оп.1, спр.4, арк.8]. Повстання закінчилося ліквідацією Гетьманату: 14 грудня 1918 р. Павло Скоропадський зрікся влади й було відновлено Українську Народну Республіку на чолі з Директорією.

30 грудня 1918 р. декретом Директорії УНР на правах окремого міністерства було утворене Управління преси та інформації. До його складу входили Українське телеграфне агентство, Управління радіотелеграфів, Бюро преси, Центральне інформаційне бюро, Інформаційне бюро армії, Державна друкарня, Центральне управління у справах друку, а також “інші державні (земські й міські) установи, які є або будуть утворені та мають зв'язок з пресою та пропагандою”. Завданням Управління проголошувалося “освідомляти широкі народні маси на Україні про самостійно-державні інтереси Української Народної Республіки, як також заступати ці інтереси перед громадською думкою за кордоном” [8, ф.1065, оп.1, спр.38, арк.2-2зв.]. На чолі його став Осип Назарук, котрий якнайкраще підходив на цю роль.

На цій посаді він залишився і тоді, коли уряд УНР на початку лютого 1919 року змушений був залишити Київ під ударами більшовицьких військ. Але становище дедалі ускладнювалося. Назарук писав: “Те, що наступило по виїзді Директорії з Києва, було страшне. Січові стрільці й останки наддніпрянських військ Директорії криво боронили майже кожної позиції, яка надавалася для оборони, причому поносили страшні втрати... А найгірше було те, що між нами зник запал, з яким ми колись працювали, коли здобули Київ. Якась внутрішня пустка опанувала моє оточення” [6, с.141-142].

В Україні продовжував ширитися хаос. Неспроможність уряду УНР, котрий загрузнув у внутрішніх чварах і політичних суперечках, встановити в країні сталий державний лад, викликала в О.Назарука розчарування демократично-республіканською й соціалістичною системою. Досвід революційного часу переконав його в необхідності сильної влади, зосередженої в руках однієї людини. Значущими у цьому сенсі є його “Кінцеві замітки” до спогадів: “Влада в неспокійних часах повинна бути в руках одного чоловіка, все одно – чи цивільного, чи військового, але одного. Всякі політичні партії при владі в такому часі – це страшна річ, особливо коли партії висувають неосвічених людей” [6, с.334]. Ці слова, написані Назаруком у 1920 році, означали початок його ідейної еволюції.

Вже на початку квітня 1919 року, під час утворення нового кабінету міністрів УНР, ім'я Осипа Назарука не значиться ані на посаді керуючого Управлінням преси та інформації, ані взагалі серед урядових осіб. Він повертається до Галичини, де очолює прес-квартиру Української галицької армії. У червні, після наступу переважаючих сил польської армії, уряд і військо ЗУНР були змушені залишити власну територію і перебратися на територію Східної України. Там до листопада 1919 року тимчасовою столицею наддністрянського та наддніпрянського урядів став Кам'янець-Подільський.

Як писав один з діячів УНР Ісаак Мазепа, “кам'янецька доба – одна з найтрагічніших в історії національних визвольних змагань за революції 1917-1920 років. Це була доба, коли українські збройні сили вперше за кілька століть зійшлися з усіх українських земель для спільної боротьби за незалежну Україну. Але тут же, в цю добу, прийшло до фатального заломлення об'єднаного українського фронту внаслідок внутрішньої розбіжності українських сил, що виростили на різних частинах української землі і в різних історичних умовах, а тому врешті пішли різними шляхами” [5, с.5].

De-jure, від 22 січня 1919 р. мав існувати лише один український республіканський уряд. Ще 1 грудня 1918 р. у Фастові був підписаний так званий “Передвступний договір” між Директорією і представниками Ради державних секретарів (уряду Західноукраїнської Народної Республіки) Лонгіном Цегельським і Дмитром Левицьким. Згідно з цим договором, ЗУНР заявляла про свій намір перестати існувати як окрема держава, а натомість “увійти з усією своєю територією й населенням, як складова частина державної цілості, в Українську Народну Республіку”. В свою чергу, остання виразила готовність приєднати західноукраїнські терени. У її складі ЗУНР через відмінність державно-політичного та соціально-економічного ладу на певний час отримувала територіальну автономію [1, с.154-156].

3 січня 1919 р. Українська Національна Рада у Станіславі ратифікувала цей договір і делегувала комісію, до складу якої, зокрема, увійшли відомі діячі Лев Бачинський, Семен Вітик, Дмитро Вітовський, Василь Стефаник та інші, для переговорів з урядом УНР “щодо злуки обох Українських республік” [8, ф.1429, оп.1, спр.5, арк.3]. На своєму святковому засіданні 20 січня Директорія привітала цей крок і ухвалила, що владу на території Західної Облaсті Української Народної Республіки (ЗОУНР) – таку назву відтепер отримували західноукраїнські землі – виконуватиме і надалі Державний секретаріат, але у тісному контакті з урядом УНР. Такий стан речей мав тривати до часу скликання Всеукраїнських установчих зборів [8, ф.1429, оп.1, спр.5, арк.6]. Крім того склад Директорії доповнювався представником Західної України. Ним став лідер ЗОУНР Євген Петрушевич, котрий, згідно з рішенням республіканського уряду від 12 березня 1919 р., увійшов до складу Директорії [8, ф.1065, оп.1, спр.38, арк.3].

22 січня 1919 р., у першу річницю проголошення IV Універсалом Центральної Ради повної незалежності УНР, у Києві на Софіївській площі відбулося урочисте свято Соборності України. На ньому було оголошено Універсал Директорії про об'єднання двох республік, в якому констатувалося: “Віднині воедино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України – Західноукраїнська Народна Республіка (Галичина, Буковина і Угорська Україна) і Наддніпрянська Україна... Мрії, для яких найкращі сини України жили і вмирили, стали дійсністю” [8, ф.1429, оп.1, спр.4, арк.61-61зв.].

Але не дивлячись на значний пафос події, в цілому реального возз'єднання українських земель не сталося. Головними причинами цього були не тільки (і не стільки) умови воєнного часу, скільки значна різниця у ментальності двох частин одного народу, витвореній століттями окремого існування. Виховані Австро-Угорською імперією у дусі конституційності галичани, що у другій половині XIX – на початку XX ст. пройшли процес національного відродження, напередодні революції являли собою сталий, достатньо сконсолідований організм, якому був притаманний високий рівень національного самоусвідомлення. Натомість українці у складі Російської імперії були майже повністю позбавлені можливості проявляти себе не тільки політично, але й навіть культурно, як окрема нація. Тому, як

слушно зазначив І.Лисяк-Рудницький, “українська революція була поражена всіма дитячими недугами політичної незрілості”, а отже “наддніпрянське українство, хоч і піднялося вже тоді до ідеї держави, але фактично до власнодержавного життя було ще не доросло” [4, с.59].

Тривалий контакт зі східними українцями переконав Назарука у вищості галицького національного типу в справі розуміння розбудови власної держави. В уряді ЗОУНР він очолив відділ преси та пропаганди і водночас редагував газету “Стрілець” – офіційний орган західноукраїнського уряду й армії. Його позиція та темперамент зробили талановитого публіциста головним рупором галицької сторони у тодішніх її суперечках з наддніпрянським урядом [2, с.XIX]. У цей час Осип Назарук належав до найближчих співробітників і радників С.Петрушевича, якого 9 червня 1919 р. Українська Національна Рада наділила диктаторськими повноваженнями на період воєнних дій.

В листопаді 1919 року уряд Західної України переїхав до Відня, що став місцем перебування галицьких державних інститутів. Подальше окреме існування (і взаємні звинувачення) в еміграції обох українських урядів, згадки про наддніпрянську дійсність, неуспіх у справі розбудови національної держави сприяли подальшій радикалізації Назарукового світогляду. Про це свідчить, зокрема, один з його листів від 28 вересня 1928 р. до В.Липинського: “...Здається мені, що Галицьку державу можна було напевно втримати, якби на самім початку проголошено диктатуру і якби ту диктатуру був одержав чоловік сильної волі, безоглядний і – *sit venia verbo* – жорстокий супроти своїх і супроти чужих... Коли б се був ще й чоловік безоглядно жорстокий, міг би арештувати все польське населення Східної Галичини й зігнати його до величезних таборів та серйозно загрозити, що на випадок дальшого просування поляків виб’є до ноги всіх інтернованих. Се було б мало бажані наслідки, особливо після виконання загрози” [2, с.24]. Таку, здавалося б, безглузду жорстокість Назарук пояснював тим, що, це б, по-перше, “скріпило завзяття українців, які знали би, що після такого акту помилування їм не буде”, по-друге, нажахало наступаючі польські війська, по-третє, не принесло українцям більших втрат, ніж вони мали в період війни, по-четверте, послабило ворога фізично і, нарешті, продемонструвало Європі, “що тут нема жартів на майбутнє і тому треба остаточно укласти етнографічні кордони, особливо для тих народів, котрі можуть опісля кров’ю залити великі простори” [2, с.24].

Подібні рядки могла написати людина, що наочно бачила трагізм української революції, особисто приймала активну участь у ній, крізь себе пропустила увесь біль поразки, на власні очі мала змогу переконатися, що “коли темним масам вічно говориться і пишеться тільки про шлункові ідеали, то годі дивуватися, коли ті маси вкінці підуть за гаслами тих, які прирікають їм найбільше” [6, с.117].

Влітку 1922 року Осип Назарук виїхав з Відня до Канади для проведення між українськими емігрантами акції “Позичка національної оборони”, котру оголосив уряд ЗУНР. Але у зв’язку з тим, що 14 березня 1923 р. країни Антанти у Парижі визнали владу Польщі над Східною Галичиною, проведення акції втратило всякий сенс. У половині року Назарук розриває свої стосунки з центром Петрушевича, що вже почав розпадатися. Колишній шеф преси та пропаганди залишився безробітним. У цей час керівництво українського інституту ім. Петра Могили в Канаді запропонувало йому посаду вчителя українознавства. Але той пропозицію не прийняв, оскільки не погоджувався з православним курсом інституту. Саме в Канаді, де О.Назарук пробув до кінця жовтня 1923 року, пережив корінний перелом у своїй свідомості, який означав перехід його з радикально-вільнодумних на нові католицько-монархічні позиції [2, с.XXII-XXIII, LXI].

На початку листопада Назарук переїжджає до США, де в Чикаго очолює редакцію часопису “Січові вісті”, друкованого органу “Січової організації українців у США”. Під його ідейним керівництвом організація пройшла швидку радикальну еволюцію – наприкінці 1924 року вона визнала колишнього гетьмана Української Держави П.Скоропадського законним гетьманом-монархом України: “...Без ляку і зневіри голосім всім і вся, що ми гетьманці і що вся земля наша, вся Соборна Україна, має одного господаря і одного правового представника: гетьмана Павла Скоропадського!” [2, с.XXV-XXVI].

Головною причиною змін у світогляді головного ідеолога Січової організації американських українців стало його знайомство з В’ячеславом Липинським. Владислав Липинський (більше знайомий нам під першим ім’ям) був сином заможного польського шляхтича з Волинської губернії. Він став чи не найпершим з представників польської чи сполонізованої громади в Україні, хто виступив на захист ідеї української національної державності. Крім того, як слушно відмітив І.Лисяк-Рудницький, “Липинський був одним із перших українських самостійників у той час, коли більшість діячів українського руху в Росії підтримувала програму автономії у складі федерації” [4, с.151].

У 1917 році В.Липинський став співзасновником Української демократично-хліборобської партії й написав проект її статуту. Ця партія перебувала в опозиції до ліворадикальної політики Центральної Ради. Липинський не брав участі в підготовці перевороту Павла Скоропадського 29 квітня 1918 р., протре він прийняв новий, консервативний режим і погодився стати послом України у Відні. Він залишався на цій посаді і після повалення уряду Скоропадського до червня 1919 р., коли він подав у відставку. 1920 року в еміграції В'ячеслав Липинський заснував монархічно-консервативну організацію – Український союз хліборобів-державників, ставши її лідером і головним ідеологом гетьманського руху [4, с.152].

У половині 20-х років Липинський і Назарук стають ідейними однодумцями та політичними соратниками. Останній, у цей період так описував свої враження: “У мене ломиться старий мій світогляд. Ні, світоглядом того годі назвати. Се були якісь дерев’яні патики “світоглядів” різних часів і народів, скинені в мою голову, як скидає письменник папери зі свого стола в кіш, коли вже витягнув з них усе потрібне” [2, с.41]. Відтепер головне місце у ментальності Осипа Назарука посів авторитаризм. Він вірив, що тільки єдиновладдя зможе забезпечити українському народові необхідну єдність і дисципліну. Цей постулат наповнювався ідеєю гетьманської монархії (хоча спочатку Назарук фактично ототожнював її з диктатурою; він запитував у В'ячеслава Липинського: “Напишіть, як уникнути змішування ідеї диктатури з ідеєю монархії! Ми – важко в цім хаосі орієнтуємося!” [2, с.251].

Слід зазначити, що зміна світогляду емігрантського трибуна відбилася не тільки в його публіцистичній та політичній діяльності, але й відобразилася в літературній творчості. Зі своїх нових ідейних позицій він виправляє свої ненадруковані твори “Проти орд Чингісхана” та “Роксолана”. Вони виходили у другій половині 20-х років у львівських часописах “Католицький провід” і “Нова зоря” [2, с.421, 430].

Осип Назарук глибоко поважав Липинського як людину й безумовного авторитета. Проте часом у них виникали істотні розходження у підході до нагальних проблем. Так, зокрема, це проявилось у різному ставленні до видатних діячів лівого крила українського політичного табору, що їх діяльність та ідеологію Назарук вважав головною причиною поширення анархії серед українців, розповсюдження більшовицьких тенденцій, а внаслідок того – неспіху розбудови української державності. Тому він виступав за беззастережну боротьбу з корифеями української демократії: “Основна помилка, чи радше недостача Вашої пропаганди”, - писав він Липинському, - “в тім, на мою думку (як практика пропаганди в масах), що Ви не почали з убивства попередників, у нас велетнів пропаганди: Драгоманова, Франка (Грушевського Ви усмертили), Винниченка (чудово надається – глядіть його “Відродження (!) нації” – з підтитолом “Історія” (!!)) і т.д. та його описи повороту від більшовиків у “Новій добі”) і навіть Шевченка як суспільно-державницького пропагатора (порівняйте його противенства “Дай то, Боже милий, блисне булава” і “Грязь Москви, варшавське сміття ваші ясновельможні гетьмани” – чисто мужицьке генералізування!” [2, с.195]...

У другій половині 1927 року О.Назарук повертається до Галичини, котру залишив дев’ять років тому. Там він з початком 1928 року займає посаду редактора «Нової зорі» – львівського католицького тижневика. Часопис ставив собі за завдання боротьбу проти лібералізму та релігійної толерантності української світської інтелігенції та частини духовництва [2, с.LXVIII]. Напрямок журналу імпонував новому редакторові, однією з невід’ємних рис якого після перебування за океаном став клерикалізм. У його розумінні, гетьманська політична концепція та інтегральний католицизм гармонійно доповнювали одне одного. Крім того Назарук виступав за необхідність належної релігійної освіти для будівничих української державності: “Я приходжу до переконання, що ніякої нації, ні держави з нас не витворить ніхто й ніщо, коли не дамо релігійної основи провідним верствам” [2, с.282].

“Нова зоря” носила на собі печать індивідуальності свого головного редактора – це був наскрізь назаруківський орган. Характерними для Назарука як журналіста були не стільки короткі статті на актуальні теми (хоча й такі з’являлися щонаомере), скільки великі публіцистичні трактати, що друкувалися тижнями або місяцями, а пізніше виходили окремими брошурами. Він на задовольнявся готовим запасом знань, а постійно поглиблював свої знання: багато читав, обговорював проблеми, які його цікавили, з фахівцями. До великих статей старанно готувався, збираючи матеріал та переглядаючи відповідну літературу. Взагалі, як вказував І.Лисік-Рудницький, “1930-і роки, до вибуху другої світової війни, це кульмінаційний момент у Назаруковій біографії” [2, с.XCIV-XCV]. До того ж, жити йому залишалося небагато.

В одному зі своїх перших листів до В.Липинського О.Назарук назвав себе “перекотиполем”, перелітним журавлем”. Йому судилося скінчити бурхливе життя не в рідній хаті, а за умов нової

еміграції. Напередодні вступу радянських військ до Львова у вересні 1939 р. Осип Назарук залишив місто і переїхав до Кракова, де й помер 31 березня 1940 р. З життя пішла людина, котра, використовуючи свої здібності публіциста, журналіста і політичного діяча, всіляко пропагувала в українському середовищі з-поміж різних верств ідею власної національної державності. Не завжди були слухними вчинки Назарука у тому напрямку, ряд постулатів його світогляду не є беззастережно вірними, але ж не помиляється той, хто нічого не робить. Одне можна сказати з певністю – навряд чи хто-небудь наважиться висловити на назарукову адресу страшний присуд великого Кобзаря, що від нього застерігав Микола Шлемкевич, звертаючись у своїй праці-роздумі “Українська синтеза чи українська громадянська війна” до емігрантських політичних кіл з України:

*Ох, як би то сталося, щоб ви не вертались,
Щоб там і здихали, де ви поросли!
Не плакали б діти, мати б не ридала,
Не чули б у Бога вашої хули,
І сонце б не гріло смердячого гною
На чистій, широкій, на вільній землі,
І люди б не знали, що ви за орли [9, с.101].*

Примітки:

1. Винниченко В. Відродження нації. – Т.3. – К., 1990.
2. Вячеслав Липинський. Архів. – Т.7. Листи Осипа Назарука до Вячеслава Липинського / Ред. І.Лисяк-Рудницький. – Філадельфія, 1976.
3. Коновалець С. Причинки до історії української революції // Київ. – 1991. – № 10. – С.105-117.
4. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т.2 – К., 1994.
5. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції, 1917-1921. – Т.2. – Прага, 1942.
6. Назарук О. Рік на Великій Україні: Спомини з української революції. – Відень, 1920.
7. Петлюра С. Січові стрільці в літературі // Книжник. – 1990. – №5. – С.30-36.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
9. Шлемкевич М. Українська синтеза чи українська громадянська війна // Генеза. – 1997. – №1.– С.74-101.

И.В. ЩЕРБАКОВ

ДЕЛОВАЯ АКТИВНОСТЬ ЕВРЕЙСКОГО НАСЕЛЕНИЯ НА ДОНУ. (конец XIX - начало XX вв.)

Щербаков Игорь Владимирович - ведущий специалист муниципальной информационно-сервисной службы администрации г. Волгодонска Ростовской области, аспирант кафедры Отечественной истории Ростовского государственного педагогического университета

Изучение еврейского предпринимательства в свете региональных особенностей Области Войска Донского в конце XIX - начале XX веков вызывает пристальный интерес как особенное явление в хозяйственной жизни Российской империи, показывающее столкновение запретительной правовой системы, спекулирующей на религиозных предрассудках и противоречиях, и процесса формирования структуры буржуазного общества, неотъемлемым атрибутом которого является отсутствие всякого рода ограничений для граждан различного вероисповедания и этнической принадлежности.

Нелюбовь к “инородцам”, особенно обострившаяся в России на рубеже XIX - XX веков, имеет прямую связь с социально-экономической обстановкой того периода. Известный журналист Михаил Меньшиков писал: “Малоземелье, ростовщический кредит у кулаков и мироедов... рост налогов, ещё более стремительная распродажа национальных богатств в руки иностранцев и инородцев - всё это повело к упадку духа народного, и физических сил его.”¹ Под лозунгом о защите коренного населения

некоторые общественные деятели и политики прямо указывали на внутренних врагов русского народа – немцев, поляков, евреев. Тяжелое положение русского народа истолковывалось как результат недалекой политики правительства, слишком благосклонного к представителям других национальностей. Чаще других объектом нападок становились евреи, отличавшиеся предприимчивостью, навыками торгового дела и наличием капиталов.

По мнению В.Г.Сироткина, инициаторами ограничения экономической деятельности евреев были русские купцы, в основном мелкие, третьей гильдии, у которых был низкий организационный уровень и дисциплина. Именно они опасались конкуренции еврейских купцов и постоянно жаловались по этому поводу Екатерине II, Павлу I и Александру I.² Положение об устройстве евреев 1804 года ставило их в узкие хозяйственные рамки, но экономическую основу разрушить не могло, и как в предшествующие века в разных европейских странах еврейские общины влияли на экономические процессы, так происходило и в России. Ричард Пайпс обратил внимание на главный итог деятельности евреев, нарушавший социокультурное равновесие евреев – внедрение свободного рынка.³

В целях ограничения экономической деятельности евреев в 1791 - 1917 годах существовала граница территории. Где разрешалось постоянное жительство евреям – “черта оседлости”. Область Войска Донского не входила в эту территорию, но в граничащей с ней Екатеринославской губернии проживало большое количество евреев, причем в таких городах, как Ростов-на-Дону, Таганрог, посад Азов, в экономической жизни тесно связанных с казачьей областью.

По принятому в 1867 году “Положению об устройстве отставных и бессрочно отпусковых чинов” бывшим солдатам-евреям разрешалось проживание в городах вне черты оседлости. Так в Новочеркасске в 70-е годы XIX века появились отставники иудейского вероисповедания. Но в 1880 году проживание в ОВД евреям было вновь запрещено, кроме тех, кто имел высшее образование. Даже Указ Его Императорского, последовавший 7 вскоре, о немедленном выселении евреев за территорию ОВД многие пытались проигнорировать или мирно разрешить с местными властями. В этом отношении показателен пример решения судьбы еврейского предпринимателя отставного унтер-офицера Хаима Хана. С конца 60-х годов проживая в Новочеркасске, он в 1873 году приобрел недвижимую собственность и в октябре того же 1873 года был причислен казенной палатой к обществу Александро-Грушевского горного поселения. В 1881 году ему удалось подтвердить разрешение проживания на территории ОВД, но в 1883 году полицией был возбужден вопрос о разрешении ему заниматься торговой деятельностью в области. Результатом долгого разбирательства с апелляционными просьбами стало отчуждение недвижимого имущества Х.Хана на основании Высочайше утвержденного 22 мая 1880 года мнения Государственного Совета о воспрещении евреям постоянного жительства и владения недвижимым имуществом в Области Войска Донского.⁴

В 1888 году произошло переустройство административной границы: от Екатеринославской губернии в состав ОВД перешел Ростовский уезд Екатеринославской губернии с городами Ростов, Таганрог, Нахичевань и посад Азов. Евреев при этом охватила паника, так как этот процесс предвещал переселение. Положение усугубляло то, что с началом царствования Александра III в отношении евреев предпринимались различные ограничительные меры. Евреям было запрещено селиться в сёлах и деревнях (“Временные правила” 3 мая 1882 года), ограничивалось количество еврейских детей в университетах и гимназиях (1887). Позднее, в 1891 году, было объявлено о выселении ремесленников и мелких купцов иудейского вероисповедания из Москвы.⁵ Однако правительство учло возможный урон хозяйственный урон Ростову и Таганрогу и разрешило проживание тем евреям, которые в момент события находились здесь. Отсутствовавшие в это время, но желавшие и в дальнейшем жить на прежнем месте должны были решать этот вопрос с чиновниками судебных инстанций.

Подчинение ОВД в административном отношении военному ведомству тормозило развитие еврейского предпринимательства в крае. Втягивание казачества в орбиту капиталистических отношений с грузом отживших свой век феодальных традиций вызвало расслоение среди казаков и, как следствие, обнищание широкого слоя военно-служилого сословия. Высшее командование дорожило неприхотливой казачьей конницей, не обременительной для казны, дорожило отважными воинами, проявившими себя во всех крупных военных компаниях. Отсюда и попытки воспрепятствовать процессам насаждения капитализма и негативное отношение к субъектам новых форм хозяйствования. Военный министр генерал А. Н. Куропаткин в 1898 году выразил свою точку зрения следующим образом: “Я не сторонник слишком спешного развития промышленности в казачьих областях за счет, особенно, иностранных капиталов и при помощи иностранцев и евреев.

Лучше позже, но чтобы разработка естественных богатств в казачьих областях осталась в русских руках. Так лучше и для государства, и для казачьих интересов.”⁶

Несмотря на разного рода препятствия, еврейское население на Дону количественно увеличивалось. По переписи населения в 1897 году евреи составляли 15121 человек, или 0,6 %.⁷ В 1907 году в одном только Ростове-на-Дону проживало 15158 человек. Кроме того, численность евреев в Таганроге составляла 4539 человек, в посаде Азолв - 341 человек в Нахичевани-на-Дону - 324 человека, на станции Батайск - 36 человек в с Кагальник - 36 человек.⁸ Всего 20634 человека. Естественно, что увеличение за 10 лет еврейского населения на треть - результат искусственного прироста за счет внутренних миграций. Следовательно, ограничительные меры не имели полного эффекта.

Представители власти на местах имели разное отношение к увеличению еврейского населения в ОВД. Опытные кадры и специалисты были нужны во многих отраслях хозяйства. Если человек - профессионал то окружающие его люди и имеющие с ним дело не смотрят, какого он вероисповедания. Так появилась трактовка отдельных “ категорий еврейского населения - “полезные для общества евреи”. Такого рода разделение на “полезных” и “неполезных” можно было услышать в то время от людей разных чинов и званий. Так, например, Д. И. Менделеев писал: “... народец этот (евреи - И. Щ.) обладает многими способностями и свою пользу странам приносит, конечно, не своими кагальными или масонскими приемами и политиканством, а своим торговым посредничеством, которого очень недостает в России”⁹

Многочисленное превосходство добычи угля в соседней Екатеринославской губернии расценивалось как результат недопущения еврейского капитала в горную промышленность Дона. Присяжный поверенный Криндич В. И. в заключении по вопросу о праве евреев на производство горных работ и владении движимым имуществом в пределах Области войска Донского прямо указывал что от ограничения деловой активности евреев страдает дело, но не тот, кому препятствуют в размещении капиталов. “С изгнанием же из дела евреев не по прямому требованию закона, а в силу неправильного понимания и “усмотрения”, упомянутые дела (горная промышленность - И.Щ.), лишённые необходимых без них разума и соответствующих капиталов, начинают сокращаться, а затем и совсем гаснут ... евреи же от этого ничего не теряют, а вкладывают свой ум, энергию в другое место, не менее выгодное.”¹⁰

Доминирующее положение в Ростове было закреплено за еврейскими предпринимателями, занятыми сбытом товаров широкого потребления и изделий собственного кустарного производства. Мелкие мастерские, разветвленная сеть услуг были наиболее освоенными отраслями еврейского предпринимательства в Ростове. Из 23 ювелирных мастерских в Ростове 17 принадлежало евреям. Из 31 магазина часов им принадлежало 30.¹¹

Имена еврейской предпринимательской элиты были хорошо известны на Дону. Наибольшую славу снискал Я.С.Поляков, который с 1868 года поселился в Таганроге и развил там бурную деятельность. В 1870 году открыл торговый дом, затем основал ряд шахт, каботажное пароходство, образцовую экономию вблизи Таганрога, лесное хозяйство. Образованный в 1871 году при его активном участии Донской земельный банк распространил свою деятельность на Юг, Поволжье и Прибалтику. Перед войной акционерный капитал банка составлял десять миллионов рублей, объявленный запасной капитал - около семи миллионов рублей. По счёту главного направления действий банка - долгосрочным ссудам под залог недвижимости сельским и городским предпринимателям – проходило 158 миллионов рублей. Я.С.Поляков на протяжении 30 лет являлся председателем банка.¹²

Высокий уровень образования позволял еврейским предпринимателям осваивать новые виды коммерческой деятельности, связанные с достижениями науки и техники. Современный город должен был иметь электрическое освещение, телефонную связь, водопроводные коммуникации. В Ростове-на-Дону в начале XX появляется множество технических контор, специализированных магазинов, деятельность которых определяла уровень цивилизованности города.

Дело по продаже электротехнических принадлежностей в Ростове, годовой оборот которого достигал пятидесяти тысяч рублей, принадлежал Моисею Лазаревичу Берману. За его плечами была учеба в электротехническом институте в Германии, работа электриком в крупных рудниках Донецкого угольного бассейна, предпринимательская деятельность в Харькове. Всё это в совокупности с поддержкой единоверцев позволяло рационально вести дело и получать в кредит товары. Перед войной торговля была расширена, несмотря на жестокую конкуренцию.¹³

Техническая контора инженера Леонида Соломоновича Маршака занималась устройством

водопроводов и отопления. Годовой оборот достигал 150-200 тысяч рублей. Как и вышеуказанном примере, предприниматель пользовался поддержкой единоверцев.¹⁴

Донская область являлась крупнейшим поставщиком сельскохозяйственной продукции, и земледельческие орудия, находили здесь сбыт. На конъюнктуру аграрному оборот еврейские предприниматели. До ста тысяч рублей достигал годовой оборот магазина земледельческих орудий в Ростове-на-Дону, принадлежащий семейству Картожинских. Кроме того, сыновья Хаи Картожинской имели склад запасных частей к земледельческим машинам, чугунолитейный завод, продукция которого реализовывалась через собственную торговую сеть. Нанесенный материальный ущерб при погроме не помешал процветанию дела, и семейство продолжало прежнее занятие.¹⁵

Приведенные примеры позволяют выявить общие характерные черты корпоративности еврейского делового населения городов Нижнего Дона. Поддержка влиятельных единоверцев, родственников характерна не только для евреев, но и для других этнических и конфессиональных общностей. В условиях жесткой конкуренции и изменчивости конъюнктуры рынка, нестабильности политической обстановки и чиновничьего беспредела любое отлаженное дело могло придти в мгновенный упадок. На помощь в трудный момент приходили в первую очередь люди, объединенные морально-этической системой взглядов. Предпринимательского интернационализма на Юге России, впрочем, как и везде, не существовало. Однако надо учесть, что потенциальная угроза антиеврейских акций консолидировала членов общины в каждом городе. Иногда приходилось вносить откупные деньги, как это было в Екатеринославе, когда депутация еврейских предпринимателей вручила две тысячи рублей полицмейстеру “на усиление средств полиции”. Таким образом была снята угроза погрома фабричными рабочими, которых длительное время подогревали антисемитскими проповедями те же блюстители порядка.¹⁶ Различные непредвиденные обстоятельства. Проявления которых возможны были только для евреев, мобилизовали еврейскую общину, заставляли её укреплять своё экономическое положение. А. Гаврилов считает, что преобладающее значение в экономической жизни Белоруссии, Украины, частично Юга России имело еврейское население.¹⁷

Ограничительные законы относительно евреев в Области войска Донского не особенно сильно влияли на экономику еврейской общины в Ростове и Таганроге, так как жизнь торгово-промышленных городов существенно отличалась от жизни округов казачьей области, и реалии происходящего диктовали свои условия и правила. Города Области Войска Донского, тяготевшие к портам и железным дорогам, были втянуты в процесс становления капитализма; ценностные ориентации горожан, их мировоззрение и экономический уклад, в корне отличавшийся от казачьего, - все это в отошедших от Екатеринославской губернии центрах практически не утвердилось.

Высокий уровень образования и знакомство с новыми формами хозяйствования позволяли представителям еврейского делового населения конкурировать с опытными в торговом деле армянскими и греческими предпринимателями, а в новых видах хозяйственной деятельности, связанной с передовыми знаниями того времени, приобретать почти монопольное положение.

Развитие хозяйства Области Войска Донского было тождественно развитию всего южного региона, который в свою очередь являлся составной частью единой экономической системы империи. Поэтому, несмотря на особенность административного устройства области и наличие запретительных законов для еврейского населения, не соответствующих духу времени, духу капитализма, экономический уклад еврейского населения городов Нижнего Дона практически не отличался от уклада их единоверцев в других южных городах и развивался в соответствии с общероссийскими процессами в экономике.

Примечания:

¹ Меньшиков М.О. Национальный съезд, (фрагмент) / Русский путь в развитии экономики. М, 1993. С.199.

² Сироткин В.Г. Вехи отечественной истории. М., 1991. С. 55 - 56.

³ Пайпс Р. Русская революция, ч. 1. М., 1994. С. 81.

⁴ Российский государственный исторический архив (РГИА). Ф. 20. Оп. 3. Д. 2664. Л. 2, 2об, 6.

⁵ Дубнов С.М. Краткая история евреев. М., 1996. С. 435.

⁶ Цит. по: Потолов С.И. Начало монополизации грозненской нефтяной промышленности (1893-1903 гг.) / Монополии и иностранный капитал в России. М., Л., 1962. С. 124-125

⁷ Шпагин С.А. Область войска Донского 100 лет назад. /Донской временник. Год 1997. Ростов-на-Дону, 1996. С. 142.

⁸ РГИА. Ф. 1290. Оп. 5. Д. 229. Лл 89, 9, 73, 17, 113, 121.

⁹ Менделеев Д.И. К познанию России. СПб., 1906. С.45.

¹⁰ Государственный архив Ростовской области (ГАРО). Ф. 455. Оп. 1. Д. 217. Л. 1.

¹¹ “Черта оседлости” и экономические реалии / Приазовский край. 16 мая 1996 г. с. 7.

¹² Самарина Н. В. Первые частные коммерческие банки в донских городах / Россия XIX-начала XX века: государственный строй, реформы, общественно-политическая мысль, экономическое развитие. Ростов-на-Дону, 1997. С. 150.

¹³ ГАРО. Ф. 45. Оп. 1. Д. 12. Л. 8.

¹⁴ Там же. Л. 48.

¹⁵ Там же. Л. 30.

¹⁶ Давиденко Ю.В. Прогрессивные проекты решения рабочего вопроса в Украине XVIII - начала XX в. Днепрпетровск, 1992. С. 93.

¹⁷ Гаврилов А. “Заморские гости” в России. / Международная жизнь. 1991. №7. С.26.

А.В. ПОРТНОВ

ВОЛОДИМИР ПАРХОМЕНКО: ШТРИХИ ДО НАУКОВОЇ БІОГРАФІЇ ІСТОРИКА

Портнов Андрій Володимирович - студент історичного факультету Дніпропетровського державного університету

“Талановитий дослідник ..., людина з критичним хистом, досить широкою науковою творчою фантазією”¹ (слова М.П.Василенка), “він, як правило, відкидає факти під виглядом не вірогідних й у такий спосіб отримує можливість вільно будувати свої гіпотези”² (Б.Д.Греков), “видатний історик стародавньої Русі”³ (А.П.Ковалівський) – це лише деякі з історіографічних характеристик творчості Володимира Пархоменка (1880-1942) – яскравої постаті української та російської історіографії першої половини ХХ ст.

Володимир Олександрович Пархоменко народився 9(22) вересня 1880р. у місті Сміле Полтавської губернії у родині священика. Закінчив Полтавську семінарію, Петербурзьку духовну академію. Починаючи з грудня 1905р. Пархоменко був викладачем церковної історії полтавської духовної семінарії. Перша публікація історика з'явилась у “Киевской старине” (1904. №12). Коло наукових зацікавлень історика початково охоплювало історію церкви XVIII ст., у 1908р. вчений випустив монографію “Очек истории Переясловско-Бориспольской епархии (1733-1785)”, яку у 1912р. захистив як магістерську дисертацію.

Нова сторінка творчої біографії історика пов'язана з дослідженням ранньої історії християнства на Русі, підсумком чого стала книга “Начало христианства на Руси”, видана у 1913р. у Полтаві. Вона отримала схвальну оцінку видатного дослідника літописання О.О.Шахматова, який у листі до Пархоменка писав: “Прочитав Вашу книгу з великим зацікавленням... Не маю сумнівів тому, що у Вас великий науковий талант”⁴. Роботи О.Шахматова справляли величезний вплив на творчість Пархоменка. Цікава деталь: саме на розвідки цього вченого історик найчастіше посилався у своїх працях, хоча неодноразово й полемізував з російським академіком.

Великою мірою під впливом досліджень О.Шахматова В.Пархоменко звертається до проблеми витоків давньоруської державності. Це питання вчений розробляв починаючи з 1913р., неодноразово змінюючи місце роботи (Тифліс, Канів, Київ, Полтава, Крим, Кубань, знову Київ). З 1921р. історик працював у ВУАН (Всеукраїнській Академії Наук) та Київському ІНО (Інститут народної освіти).

У 1924р. в Ленінграді виходить найвідоміша книга В.Пархоменка – “У истоков русской государственности”, ідеї якої щодо походження Русі вчений розвину у ще одній книзі – “Початок історично-державного життя на Україні” (К. 1925). Пархоменко рішуче заперечує вірогідність літописного оповідання про закликання варягів і ранню історію Русі, зазначаючи: Щоби збудувати нову історію України, потрібно зруйнувати старий історичний консерватизм, що сліпо довіряв літописам, і за допомогою робочих гіпотез іти до складання певнішої, вірнішої історії”⁵. Дослідник

пропонує критичний аналіз літописних текстів, широко використовуючи у своїй книзі повідомлення іноземців про Русь, дані археології, лінгвістики, топографії. На думку Пархоменка, руська держава була утворена Приазовською Руссю, яка ототожнюється ним з полянами. Під впливом руху болгарів у 950-ті рр. поляни на чолі з Ігорем пересуваються у Подніпров'я, куди приносять ім'я "Русь" і титул "кагана". В.Пархоменко виступає проти перебільшення ступеня територіальної єдності і державної могутності Русі, подаючи часто нетрадиційні оцінки постатей Олега, Володимира Великого, Володимира Мономаха.

Наприкінці 1924р., відчуваючи матеріальні труднощі, Пархоменко взяв в академії відпустку на рік і поїхав викладати у Полтавському ІНО. А у березні наступного року довідався, що на його посаду у ВУАН була зарахована Н.Полонська-Василенко. Слід зазначити, що ситуація в Академії змінилася із приїздом з-за кордону Михайла Грушевського. Як писав у листі Д.І.Бігалію А.Ю.кримський (28.11.1924): "відколи приїхав Грушевський, Академія всенька дихає інтригами... Силується Грушевський виперти з Академії проф. Пархоменка, бо, мовляв, він не так розуміє початок кївської держави, як розуміє Грушевський"⁶. Незважаючи на наведену думку кримського, який перебував у далеко не кращих стосунках з Грушевським, проблему взаємин Прахоменка і Грушевського не слід спрощувати – окрім підтримання особистих стосунків, Пархоменко друкувався у редагованій Михайлом Сергійовичем "Україні", у ювілейному збірникові на пошану академіка.

У 1926р. Пархоменко переїздить Дніпропетровська, де стає професором місцевого ІНО, головою Дніпропетровського Наукового Товариства при ВУАН, співпрацює з Д.І.Яворницьким, бере участь у Дніпропетровській археологічній експедиції. Саме в Дніпропетровську вчений починає глибоко досліджувати питання взаємовідносин Русі зі Степом, що приводить його до принципового спростування стереотипу про одвічну боротьбу "культурної" Русі з "дикими" кочовиками.

Пархоменко-вчений був завжди далеким від політики, але в умовах сталінізації гуманітарних наук залишатися політично нейтральним ставало все важче, оскільки влада сповідувала тезу "Хто не з нами – той проти нас". На Пархоменка починають надходити доноси, ускладнюються умови праці. Вже 6 вересня 1928р. у листі до Яворницького вчений пише: "Ви мабуть чули, що я збиравсь залишити Катеринослав у зв'язку з тими неприємностями, які для мене там склалися, але ж з цього нічого не виходить"⁷. А 30 вересня 1929р. Пархоменко був заарештований по обвинуваченню у причетності до СВУ. Оскільки питання репресій проти вченого висвітлено у публікаціях В.В.Іваненка, А.І.Голуба, В.І.Граба⁸, у даній статті немає потреби у його докладному розгляді. На допитах Пархоменко себе винним не визнав, але на думку слідчих ДПУ, його причетність до антирадянських організаційне підлягає сумніву. Вчений був засуджений до 10 років концтаборів, й лише завдяки клопотанням сестри був достроково звільнений як інвалід у 1933р. Після лікування у Сочі, вчений переїздить до Ленінграда, де влаштовується на роботу у місцеву філію АН СРСР.

У 1937-1941 рр. у центральних наукових виданнях вийшло 10 публікацій Пархоменка, більшість з яких – рецензії. В умовах утвердження в історичній науці лайливої, агресивної лексики, перетворення праць класиків на непорушні канони єдиновірної ідеології. Публікації Пархоменка зберігають науковий характер, вчений не переходить межу, що відділяє наукову критику від викриття "ворожих" теорій. Пархоменко виступає гострим і прискіпливим критиком наукових робіт Б.Грекова, В.Мавродіна, М.Артаманова та інших радянських вчених. Він був одним з небагатьох дослідників, які критикували тезу про феодальний характер Русі IX-X ст.

Помер вчений у 1942р. у блокадному Ленінграді.

Творча спадщина В.Пархоменка потребує ґрунтовного вивчення, але вже зараз можна зробити деякі попередні висновки. Науковий доробок історика, за нашими підрахунками, складають 4 монографії, 4 брошури, близько 100 статей, заміток та рецензій. Крім того, окремі праці вченого залишилися неопублікованими й, зокрема, монографія "Русь и степь", рукопис якої зник під час арешту історика. Тематика публікацій Пархоменка охоплює комплекс питань давньоруської історії, історію української церкви XVIII ст., окремі роботи присвячено історії Гетьманщини, Коліївщини, постаті гетьмана Івана Самойловича, українсько-татарським взаємовідносинам.

Рисами наукової творчості В.Пархоменка є постійний пошук нових ідей, прагнення до критичної переоцінки складних історичних питань, сміливість у формулюванні гіпотез, творчий підхід, далекий від політичних розрахунків або патріотичних перебільшень. Пархоменко вимогливий критик і завзятий полеміст. Ідеї вченого про Приазовську Русь і нову оцінку взаємовідносин Русі і Степу вплинули на історичні концепції Омеляна Пріцака та Георгія Вернадського. Звісно, ці ідеї, як і більшість наукових ідей взагалі, не з'явилися вперше у голові конкретного дослідника у сформованому вигляді.

Вони висувались і раніше, проте саме Пархоменко не тільки їх науково аргументував, але й концептуально розвив. Як писав Лев Черепнін: “Цінність будь якого дослідження визначається не тільки тим новим, що воно вносить у вивчення теми. Важливими є і ті перспективи подальшої розробки, які воно відкриває”⁹. Роботи Володимира Пархоменка якраз і містять велику евристичну потенцію, є зразком талановитого формулювання наукових гіпотез.

Примітки:

¹ Цит. за: Ульяновський В.І. Київська науково-дослідна кафедра історії України акад. М.П.Василенка: Нові матеріали // *Ukrainica: архівні студії*. Вип.1. К., 1997. С.51-52.

² Греков Б.Д. Киевская Русь. М., 1949. С.496.

³ Ковалівський А.П. Зв'язки зі Сходом та сходознавство у Києві й Наддніпрянщині в середні віки // *Східний світ*. 1995 №2 – 1996 №1. С.148.

⁴ Цит. за: Ричка В.М. За сфабрикованим звинуваченням // *Репресоване краєзнавство*. К., 1991. С.234.

⁵ Пархоменко В. Початок історично-державного життя на Україні. К., 1925. С.4.

⁶ Матвеева Л., Циганкова Є. А.Ю.Кримський – неодмінний секретар ВУАН. Вибране листування. К., 1997. С.95.

⁷ Епістолярна спадщина акад. Д.І.Яворницького. Вип.1. Дн-ськ, 1997. С.421.

⁸ Див: Повернення з небуття. Дн-ськ, 1995.С.13-21; Граб В.І. Тривожний вересень Володимира Пархоменка // *Полтавський археологічний збірник*. 1994. Вип.2. С.182-187.

⁹ Проблемы истории общественной мысли и историографии / К 75-летию акад. М.В.Нечкиной. М., 1976. С.9.

Г.В. КОСТЕНКО

ДОСЛІДЖЕННЯ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ТА НАУКОВО-ПУБЛІЦИСТИЧНОЇ СПАДЩИНИ М.ДРАГОМАНОВА В ПРАЦЯХ І.ЛИСЯКА-РУДНИЦЬКОГО

Костенко Ганна Володимирівна - аспірант кафедри російської історії Дніпропетровського державного університету

В багатому творчому доробку І.Лисяка-Рудницького чільне місце займає висвітлення українського історіографічного процесу, найвагоміших здобутків його творців, під впливом яких формувалися та вдосконалювалися концепції українського національного відродження. Статті І.Лисяка-Рудницького, присвячені дослідженню драгоманівської проблематики, увійшли до двотомного видання, яке побачило світ вже після смерті вченого* [1]. І.Лисяк-Рудницький вказує на те, що всі праці його батька мають на собі відбиток філософії Г.Гегеля, а у тлумаченні національного питання авторитетом для І.Лисяка-Рудницького залишився антипод М.Драгоманова - консервативний політичний мислитель В.Липинський [2]. О.Прицак, відомий вчений, один з друзів та дослідників творчої спадщини І.Лисяка-Рудницького, визначаючи позабуденну, загальносвітову освіченість свого товариша, підкреслює унікальність історичних есе І.Лисяка-Рудницького, які забезпечують собі гідне місце в пантеоні української суспільно-політичної думки [3]. Таке науково цінне явище не повинно залишатися поза увагою сучасного українського дослідника, особливо, коли воно допомагає розв'язати складну проблему визначення місця Михайла Петровича Драгоманова /1841-1995/ в українській історії.

І.Лисяк-Рудницький детально і всебічно розглядає діяльність М.Драгоманова впродовж всього життя вченого. Починаючи від дати народження - 6 вересня 1841 р., яка, до речі, відрізняється від даних інших дослідників [4], він простежує розвиток драгоманівської особистості з дитинства у дворянській родині козацького походження і до смерті 20 липня 1895 р. у Софії. І.Лисяк-Рудницький вказує на те, що паралельно з академічною кар'єрою М.Драгоманов виріс до становища лідера київської Старої громади, і внаслідок цього став однією з перших жертв антиукраїнських репресивних заходів російського уряду. За І.Лисяком-Рудницьким, М.Драгоманов був тією постаттю, завдяки якій часопис «Друг» у 1875-1876 р.р. встав на національно-демократичну платформу.

Причиною розриву між М. Драгомановим та Київською Громадою І. Лисяк-Рудницький вважає побоювання Громади, що драгоманівська діяльність за кордоном спровокує антиукраїнські репресії. Бо М. Драгоманов, зауважує дослідник, стояв на більш радикальних соціалістичних позиціях. З 1889р. і до останніх років життя М. Драгоманов перебував у Софії, де займав професорську посаду і спостерігав, вказує І. Лисяк-Рудницький, піднесення русько-української радикальної партії.

Даючи загальний огляд життєдіяльності М. Драгоманова, І. Лисяк-Рудницький визначає такі характерні моменти:

1. Ідеї М. Драгоманова мають ліберально-демократичне підґрунтя з соціалістичними та українсько-патріотичними елементами. Він продовжував демократично-федералістичні традиції Товариства Об'єднаних Слов'ян та Кирило-Мефодіївського товариства: «Драгоманов жалкував з приводу того, що український народ не зберіг свою самостійну державу в минулому. Однак він вважав, що політика сепаратизму була нереалістичною, а його філософський анархізм не дозволяв йому розглядати національну державність як мету українського руху [5].

2. Найбільш впливовим М. Драгоманов був у Галичині, а у Підросійській Україні його вплив був послаблений конфліктом зі Старою громадою. І. Лисяк-Рудницький вважає, що ідеологічна спадщина М. Драгоманова знайшла своє практичне втілення в діяльності Центральної Ради у 1917 році у вигляді концепції автономної України у федеративній Російській республіці, а також як з'їзд народів Росії у Києві і національно-культурної автономії меншостей. З політичних партій 1917-1921рр. найближчою до драгоманівських ідей була Українська партія соціалістів-федералістів.

3. Головними політичними працями М. Драгоманова є «Передне слово до Громади» /1878/, «Пропащий час: українці під московським царством, 1654-1876» /1878/, «Шевченко, українофіли і соціалізм» /1879/, «Історична Польща і великоруська демократія» /1881-1882/, «Вольний Союз - Вільна Спілка» /1884/, «Лібералізм і земство в Росії» /1889/, «Чудацькі думки про українську національну справу» /1891/, «Листи на Наддніпрянську Україну» /1893/. Особливого значення І. Лисяк-Рудницький надає «Архіву М. Драгоманова: Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим, 1870-1895». Основними етнографічними працями М. Драгоманова є «Історичні пісні малоруського народу», підготовлені разом з В. Антоновичем, «Малоросійські народні легенди і розповіді», «Нові українські пісні про громадські справи», «Політичні пісні українського народу 18-19 ст.» І. Лисяк-Рудницький вказує на те, що не існує повного видання праць М. Драгоманова, лише збірники окремих творів: «Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство» у чотирьох томах, 1899-1907; «Собрание политических сочинений М. П. Драгоманова» у двох томах, 1905-1907; «Политические сочинения», 1908; «Вибрані твори», 1937; «Літературно-публіцистичні праці» в двох томах, 1970. Єдиним виданням англійською мовою є «Mukhaуlo Drahomanov: A Symposium and Selected Writing», видане І. Лисяком-Рудницьким у 1952 р.

4. Стосовно оцінки діяльності М. Драгоманова дослідники займали різні позиції: представники інтегрального націоналістичного руху Д. Донцов та М. Мухін вважали, що це провина М. Драгоманова - поразка українських змагань за самостійність. Дослідження Д. Заславським спадщини М. Драгоманова І. Лисяк-Рудницький вважає об'єктивно-науковими, але подібне трактування драгоманівської проблематики було перервано майже на 30 років, бо з приходом сталінізму М. Драгоманова розглядали лише як «дрібнобуржуазного ліберала» та «українського націоналіста», не заслуговуючого на увагу. І. Лисяк-Рудницький вбачає у монографіях Р. Іванової, В. Сокурєнка, І. Романченка та ін. обережність у оцінках згідно з «радянською ідеологічною ортодоксією» і згідно ж з нею дослідження спадщини М. Драгоманова було засуджено у «Комуністі України» у 1972 році [6].

І. Лисяк-Рудницький вивчає такі окремі аспекти діяльності та світогляду М. Драгоманова: Драгоманов як політичний теоретик, «Передне слово до Громади» - перша українська політична програма, розуміння М. Драгомановим національного питання.

Досліджуючи драгоманівський погляд на український історичний процес, І. Лисяк-Рудницький бере за вихідну точку аналізу зображення М. Драгомановим історичних перспектив, бо «в людській свідомості ці дві речі - оцінка процесу становлення та оцінка сучасного стану - стоять у взаємозалежності» [7].

М. Драгоманов вважав Україну європейською державою, яка, як і інші європейські країни, у ХУІ-ХУІІ ст. пережила Ренесанс та Реформацію. Він визначав генетичну та ідеологічну єдність важливих документів того часу - «Великої хартії вольностей» та Переяславського договору, які дбали лише про права та вольності баронів і лицарства, а також козацтва. Застосовуючи драгоманівське

листування з А.Желябовим і деякі інші джерела, І.Лисяк-Рудницький репрезентує позицію М.Драгоманова стосовно прилучення України до Росії, яка зводиться до висновку, що упродовж ХУШ і ХІХ ст. Україна все більше відхилялася від Європи, а також його гасло, що поганий є той радикал в Україні, який би не став свідомим українцем. М.Драгоманов, таким чином, торкався проблеми національної свідомості в Україні, яка може набувати різноманітних, протилежних за змістом форм. Подібне явище І.Лисяк-Рудницький пояснює так: «У народів поневолених, покривджених долею, національне почуття мав нахил ставати наболілим місцем психики. Проявляється це в хитаннях між крайностями... Люди або зневажають, осміюють, принижують усе рідне, або перекидаються у протилежність, у шовіністичний дурман, що під його впливом заперечують об'єктивні вартості, якщо вони не є специфічно «свої». Не раз такі комплекси національної меншвартості та національної мегаломанії співживуть в одній душі, - дивне явище для стороннього глядача. Поставу Драгоманова можна вважати в цьому відношенні за зразкову /підкреслення моє.- Г.К./. Далекий від усяких патріотичних самообманів, завжди відкритий на позитивні вартості чужини, критичний нарівні до свого та чужого, - при цьому він твердо знав і вірив, що український народ має природні дані для вільного існування і в змінній обстановці він міг би зайняти гідне місце у вселюдському історичному процесі»[8].

Вирішення української національної проблеми має свої особливості, однією з них М.Драгоманов вважав польську проблему, яка, між іншим, має і міжнародне значення. «Для польських патріотів усіх напрямків Галичина, Правобережжя, Білорусія, Литва були провінціями Польщі»[9]. За І.Лисяком-Рудницьким, величезна заслуга М.Драгоманова у тому, що він дав ключ до розв'язання польської проблеми: поляки мусять задовольнитися реальною, тобто етнічною Польщею. Дослідник водночас звертає увагу на два дуже важливих та цікавих моменти: по-перше, розрубати гордієв вузол польської плутанини М.Драгоманову допомагає його глибока етнографічна грамотність, а по-друге, на ґрунті цієї проблеми, а також проблеми татарсько-турецької небезпеки, М.Драгоманов визначається як попередник, а в чомусь і засновник деяких концепцій українського геополітизму /наприклад, «чорноморська доктрина» Юрія Липи/. Щож до посягань Польщі на українські землі, то М.Драгоманов вважав їх небезпечними та шкідливими, бо вони спонукають до москвофільських і царславних настроїв. Турецько-татарську небезпеку він визначав як дуже грізну у минулому і зауважував, що у свідомості сучасників вона обіймає мале місце, хоча проблема країн Причорномор'я та Балкан загострюється.

Дослідник звертається до драгоманівського розуміння україно-російських відносин: «...Існує цікавий паралелізм у думках на цю справу між лібералом і соціалістом Драгомановим та теоретиком українського консерватизму Липинським. Обидва мислителі стоять на тому, що вихідні позиції для розгортання російського фронту української політики можуть бути дані тільки при передумові попереднього «очищення» інших проблем, західної та південної. Додаймо, що історичні факти, мабуть, виправдали тези наших теоретиків, допіру від 1917 року боротьба на протиросійському фронті набуває щораз більшого посилення, якого вона раніше ніколи не мала в українській історії»[10].

Питання російсько-українських стосунків привертає увагу М.Драгоманова особливо в галузі політичної самостійності України. І.Лисяк-Рудницький вважає, що М.Драгоманов чітко розрізняв право на відокремлення та його практичне здійснення, котре повинно відбутися шляхом федералізації Російської імперії. І зауважує, що у даному випадку федералізм протиставляється сепаратизмові, а не незалежності. Така позиція М.Драгоманова, на думку І.Лисяка-Рудницького, ставить його між поколінням Кирило-Мефодіївського братства 40-х ХІХ ст. і поколінням, яке намагалося будувати у 1917 році незалежну українську демократичну республіку.

Ще один національний аспект суспільно-політичного життя України у тлумаченні Драгоманова виділяє І.Лисяк-Рудницький, присвячуючи йому невеличку, але змістовну працю «Михайло Драгоманов і проблема українсько-єврейських взаємин». В ній автор визначає, що першою заявою М.Драгоманова на дослідження єврейського питання була стаття у 1875 р. «Євреї і поляки в Південно-Західному краї». І.Лисяк-Рудницький пише, що М.Драгоманов рішуче спростував два напрями в сучасній йому політичній думці, які вважав хибними: «Прибічники першого погляду підтримували систему дискримінації євреїв у тій формі, в якій вона існувала в тогочасній Росії, прибічники другого виступали за емансипацію євреїв, гадаючи, що ця проблема має бути розв'язана шляхом надання єврейській меншості рівних громадянських прав»[11].

Як і завжди, М.Драгоманов розглядав проблему всебічно, а не зосереджуючись лише на окремих аспектах, і зробив певні висновки стосовно сучасного йому становища євреїв в Україні, які І.Лисяк-Рудницький репрезентує у такій послідовності:

а/головним заняттям євреїв є купецтво,
б/купці зі своїми посередниками є органічною частиною економічного тла України, але їх кількість непропорційно велика,
в/єврейська громада міцна, відокремлена і зачинена для неєвреїв,
г/єврейська громада підкоряється загальним економічним законам, і у власній інфраструктурі утримує експлуататорів та експлуатованих.

Щоб позбутися недоліків вищевказаного стану, М. Драгоманов виробив програму практичних реформ, яка передбачала:

а/звільнення українського народу від експлуатації з боку єврейських багатіїв, яке мало відбутися з допомогою піднесення його освітнього та соціального рівня,

б/скасування експлуатації єврея євреєм,

в/звільнення від правової дискримінації єврейського народу - цей пункт І. Лисяк-Рудницький вважає найлегшим для здійснення.

Єврейську тему М. Драгоманов продовжував в працях «Єврейське питання на Україні» і у брошурі «Від групи соціалістів-євреїв» І. Лисяк-Рудницький надає критиці погляди М. Драгоманова на єврейське питання, висловлені у цих роботах, констатує: «Найбільшою хибію Драгоманова у трактуванні єврейського питання було, напевно те, що він зовсім не бачив в іудаїзмі живої духовної сили, не зважаючи на той факт, що вживання й саме існування єврейської національної спільності невіддільне від її релігійної традиції... Іншою вадою Драгоманова була його схильність говорити огульно про «єврейський паразитизм», хоча час від часу він робив спроби уточнити свою думку. Це стало причиною того, що деякі автори звинувачують його в антисемітизмі»[12].

Але критика І. Лисяка-Рудницького не є нищівною. Він вважає, що недоліки драгоманівського світогляду компенсувалися його гуманістичною, демократичною мужністю (це, до речі, визнавалося і самими євреями-дослідниками). І. Лисяк-Рудницький погоджується з дослідницею Г. Патц, яка стверджувала, що М. Драгоманов по-справжньому намагався зрозуміти єврейську проблему і шукав шляхи для її гуманного розв'язання. **

Оригінальність М. Драгоманова у порівнянні з європейськими лібералами, на думку І. Лисяка-Рудницького, полягає в переконанні, що треба дати єврейській громаді можливість корпоративного існування та самоврядування. «Це не проста випадковість, - пише він, підсумовуючи свій аналіз з цього питання, - що програму єврейської національної автономії сформулював український політичний мислитель. Сила драгоманівської формули в тому, що вона не є просто розумною вигадкою окремого теоретика, а закорінена у певних об'єктивних причинах українського життя /підкреслення моє.- Г.К./» [13].

Переходячи від конкретного до загального, політичне мислення М. Драгоманова І. Лисяк-Рудницький характеризує як синкретичне, яке «поєднує демократичні і соціалістичні, патріотичні та космополітичні, слов'янофільські та західницькі елементи. Щоб охопити систему Драгоманова як органічну єдність, потрібно знайти центр тяжіння цього цілого. В його політичному мисленні такою центральною точкою і визначальним фактором є, без сумніву, ліберальна ідея.

Я визначаю лібералізм Драгоманова як доктрину про те, що свобода і гідність людини є найвищими вартостями /підкреслення моє.- Г.К./. В політичному плані це пов'язане в першу чергу з поширенням та зміцненням прав особи»[14].

Цікаво І. Лисяк-Рудницький трактує драгоманівський ідеал анархії, розглядаючи її як умову, за якої зовнішня влада та тиск уже не будуть необхідні, тому що люди навчаться керувати собою і жити в мирі зі своїми ближніми.

Найвагомішою та найвідомішою частиною політичної філософії М. Драгоманова І. Лисяк-Рудницький визначає, по-перше, федералізм, який ґрунтується на волі народу, а по-друге, драгоманівську ідею прогресу. «Питання виникнення політичних свобод веде до проблеми поступу взагалі, - писав він, - ... що відрізняє ідею поступу у Драгоманова, то це її точне, обережне і відносно критичне формулювання, Драгоманов ніколи не сприймав поступ як якийсь автоматичний процес у природі і не ототожнював його з технологічними досягненнями й нагромадженням матеріальних благ, як це робило багато представників вульгарного лібералізму XIX ст. Для будь-якого з такою етичною орієнтацією, як у Драгоманова, поступ по суті є питанням вищого ступеня духовної культури та соціальної справедливості.»[15]

Систему поглядів М. Драгоманова на релігію І. Лисяк-Рудницький вважає чіткою практичною програмою, в якій той прагнув відокремлення церкви від держави, але допускав взаємодію

вільнодумців та ліберальних християн, позбавлених релігійної ортодоксії. При цьому дослідник слушно зауважує, що згодом М. Драгоманов пом'якшив свою позицію.

Важливим є захист М. Драгомановим культурних вартостей космополітизму від національного егоцентризму. І. Лисяк-Рудницький пише, що М. Драгоманов заперечував міф про вроджений і незмінний національний характер.

До драгоманівського соціалізму дослідник додає прикметник «етичний» і визначає його особливості: по-перше, М. Драгоманов не заперечував революційних методів, але вважав їх лише частиною політичної боротьби проти урядового терору; по-друге, застерігав від ідеалізації мужика; по-третє, був переконаний, що соціалістичний колективізм краще, ніж приватне підприємництво.

І. Лисяк-Рудницький чільне місце відводить аналізу питання про взаємовідносини М. Драгоманова з марксизмом, резюмуючи, що той був не попередником, а супротивником марксизму: «Поширення марксизму було, безумовно, формою німецького культурного проникнення в Росію. Драгоманов боявся, що цей вплив посилить нахил російських соціалістів до безплідного догматизму в теорії і до централізму в практичній політиці... З цього погляду марксизм був не кращий за народництво. Драгоманов говорить, що доктрина диктатури пролетаріату, яку розвинули марксистські публіцисти Плеханов і Засулич, перетворювалася у фарс у країні, де на той час /1884 рік/ фабричні робітники ставили лише близько одного відсотка свого населення» [16].

Відому працю М. Драгоманова «Передне слово до Громади» І. Лисяк-Рудницький оцінює як першу українську політичну програму. Хоча, зрозуміло, така характеристика досить відносна, адже для дослідника безперечним є те, що «Передне слово» в порівнянні зі своїми попередниками є вищим табелем. Згідно з провідними ідеями «Переднього слова» І. Лисяк-Рудницький визначає М. Драгоманова як першого політичного ідеолога, котрий надав програмі всеукраїнського характеру. Він вважає слушним драгоманівське передбачення того, що українство стане міцним, коли буде мати власну інфраструктуру на противагу аморфності і незорганізованості.

Найпозитивнішою й найпривабливішою рисою драгоманівської програми, за І. Лисяком-Рудницьким, є її широкі інтелектуальні горизонти. Дослідник, згідно з власною ідеологічною позицією, вважає необхідним зауважити: «Точка драгоманівської програми, яка не може не вражати сучасного українського читача та не викликати його спонтанного протесту, - це відкинення ідеї державної самостійності України» [17]. Цьому феноменові І. Лисяк-Рудницький дає таке пояснення: «В антисамостійництві Драгоманова треба, на нашу думку, чітко відрізнити два аспекти, що їх умовно назвемо прагматичним і ідеологічним... У прагматичному аспекті Драгоманов не бачив реальних передумов для української самостійницької політики в той час. На це не тільки не дозволяла незорганізованість українського народу та відносна слабкість українського національного руху, що явно перебуває у ранній стадії розвитку... Але в антисамостійництві Драгоманова, крім прагматичного аспекту, був ще другий, зумовлений ідеологічно. Як прихильник доктрини анархізму /«безначальства»/, Драгоманов ставився до державности - всякої державности - з принциповим недовір'ям. Згідно з його переконанням, держава і свобода - поняття внутрішньо суперечні. Мислитель, який у державі як такий бачив зло, не міг власному народові пропонувати самостійність» [18].

Що ж на думку І. Лисяка-Рудницького є «капітальною» помилкою в поглядах М. Драгоманова? «... у світі існують сотні держав, щораз виникають нові, - відповідає він. - Тим самим не є в принципі неможливим постання держави української. Зато драгоманівського утопійного «безначальства» ніхто не бачив та навряд чи побачить» [19]. Взагалі І. Лисяк-Рудницький вважає, що розуміння М. Драгомановим ідеї свободи було хибним, і погоджується з Г. Гегелем, який стверджував, що свобода можлива лише в рамках державного правопорядку.

Водночас дослідник захищає М. Драгоманова від тих самостійників /М. Мухін, Д. Донцов/, котрі характеризували антисамостійництво М. Драгоманова як наслідок русофільства. Він також доходить висновку, що М. Драгоманов послідовно виступав проти централізованих, «всеросійських» революційних організацій і проти участі українців в них, не відмовляючи натомість українському народові у праві на незалежне політичне життя.

«Між анархізмом Драгоманова, - ще одно критичне зауваження висловлює І. Лисяк-Рудницький, - та його соціалізмом існувала внутрішня суперечність, хоча він цього не усвідомлював. Анархізм прямує до ліквідації держави, але не соціалізм. Драгоманов, очевидно, уявляв собі майбутній соціалістичний лад як добровільне спілкування груп робітників-продуцентів. Ця концепція близька до пізнішого анархо-синдикалізму. Досвід минулих ста років наочно показав її нереальність. В історичній практиці соціалізм скрізь і завжди йшов разом із скріпленням контролю держави над суспільством» [20].

І.Лисяк-Рудницький визначає певні розбіжності між двома драгоманівськими політичними програмами - «Переднім словом» та «Вільною Спілкою». І в зв'язку з цим запитує: невже Драгоманов пройшов за шість років, що відокремлюють обидва документи, світоглядну еволюцію? Чи він був людиною непостійною у своїх переконаннях? І.Лисяк-Рудницький не погоджується з висновком В.Липинського, що історія спостерігала декількох Драгоманових у одній особі. Він вважає, що драгоманівський світогляд сформувався досить рано, і М.Драгоманов дотримувався його все життя, а суперечностям дається таке пояснення: «Політичний світогляд Драгоманова становив складну синтезу анархістських, соціалістичних, демократичних, ліберальних, федералістичних і українських патріотичних елементів, об'єднаних на базі позитивізму /підкреслення мое.-Г.К./ Залежно від часу й обставин, Драгоманов випуклював певні елементи цієї синтези, при цьому інші елементи немов відступали назад, але він їх не цурався, а при відповідних негодах вони знов виходили на поверхню в його писаннях. Радикалізм «Переднього Слова» мав свою причину в тому, що в цій праці акцент зроблено на теоретичні принципи та кінцеві, ідеальні цілі... «Вільна спілка» постала в далеко змінених обставинах. За попередні шість років Драгоманов устиг зовсім розчаруватися в російських революціонерах... «Вільна спілка» була адресована до українських ліберальних «земців»... В цьому програмовому документі наголошено практичні цілі в боротьбі за свободу в Росії й Україні на ближчі роки чи десятиліття. Трохи упрощуючи, можна сказати, що «Переднє слово» являє собою програму-максимум Драгоманова, а «Вільна спілка» - його програму-мінімум»[21].

Синтезованим висновком дослідника, де, зокрема, висловлюється власне ставлення дослідника до постаті Драгоманова, можна вважати слова І.Лисяка-Рудницького: «...всі мої симпатії по боці Драгоманова - ліберала, конституціоналіста й реформіста; зате до Драгоманова - громадівця, доктринера й утопіста, маю принципові застереження»[22].

* Іван Павлович Лисяк-Рудницький народився у 1919 р., помер у квітні 1984 р. Вказана книга, за даними П.Лисяка-Рудницького, вперше побачила світ у 1987 р.

** І.Лисяк-Рудницький дає вихідні дані праці Г.Патц: Patz G. Die Entwicklung des foderativen Gedakens in Russland im Zeichen des Liberalismus Ende der 70-er und Anfang 80-er Yare des 19. Yahrhunderts. Ph.D. Dissertation Friedrich Wilhelm Universitet. - Berlin, 1930.-S.31.

Перелік використаної літератури:

- 1.І.Лисяк-Рудницький. Історичні есе. – В 2-х т.т. – Київ: Основи, 1994.
2. П.Лисяк-Рудницький. Передмова.// І.Лисяк-Рудницький. Історичні есе. – Т.1. – С.IX-XI.
- 3.О.Прицак. Іван Лисяк-Рудницький як учений і «комунікатор». // І.Лисяк-Рудницький. Історичні есе. – Т.1. – С.XIX-XX.
- 4.Р.Іванова. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України. – К, 1971. – С.5; Українська радянська енциклопедія.-К, 1979.-Т.3. – С.464
- 5.І.Лисяк-Рудницький. Михайло Драгоманов.//І.Лисяк-Рудницький. Історичні есе. – Т. 1. – С.283.
- 6.Комуніст України. – 1972, № 2.
- 7.І.Лисяк-Рудницький. Із драгоманівських студій.//І.Лисяк-Рудницький. Історичні есе. – Т.1. – С.289.
- 8.Там же. – С.292.
- 9.Там же. – С.293.
- 10.Там же. – С.297-298.
- 11.І.Лисяк-Рудницький. Михайло Драгоманов і проблема українсько-єврейських взаємин.// І.Лисяк-Рудницький. Історичні есе. – Т.1. – С.375.
- 12.Там же. – С.381.
- 13.Там же. – С.383.
- 14.І.Лисяк-Рудницький. Драгоманов як політичний теоретик.//І.Лисяк-Рудницький. Історичні есе. – Т.1. – С.301.
- 15.Там же. – С.307.
- 16.І.Лисяк-Рудницький. Перша українська програма.//І.Лисяк-Рудницький. Історичні есе.–Т.1.-С.363.
- 17.Там же. – С.363-364.
- 18.Там же. – С.363-364.
- 19.Там же. – С.365.
- 20.Там же. – С.367.
- 21.Там же. – С.371-372.
- 22.Там же. – С.372.

ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ

С.В. ШЕВЦОВ

ОНТОЛОГИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ОБРАЗОВАНИЯ У ПЛАТОНА

Шевцов Сергей Викторович - преподаватель кафедры философии Днепропетровского государственного университета, аспирант

Данная статья нуждается в небольшой преамбуле. Онтологически проинтерпретировать образование – значит выдвинуть образование как проблему бытия, в забвении которой М.Хайдеггер, скажем, видел метафизические причины современного кризиса культуры и духа в целом. Как возникает сама проблема? В педагогической литературе образование трактуется как формирование знаний, навыков, умений. Однако это утверждение предполагает собой носителя знаний, навыков, умений, того, к кому они относятся – личность. Можно поставить вопрос: насколько ценны для личности, обретаемые ею знания, навыки, умения? Это само по себе уже вводит аксиологическую проблематику в педагогику. Но можно спросить и глубже: насколько личность **п р и с у т с т в у е т** в знаниях, навыках, умениях? Достаточно ли их, чтобы личность как таковая могла состояться, исчерпывают ли они собой ту тайну, которую несет в себе личность? И даже если педагогика говорит об идеале всесторонне развитой, гармоничной личности, раскрытии ее творческого потенциала, то уместно спросить: каковы условия этого развития и возможности его адекватного постижения и описания? Причем не наличные условия (социо-культурные, экономические и т.п.), но экзистенциальные, ибо личность предполагает собой определенный опыт бытия, который и лежит в основе знаний, навыков, умений, но и не только их. Что это за опыт, каков он? Постановка образования как проблемы бытия неизбежно вводит нас в поле вопрошания метафизики, что неизбежно требует привлечения историко-философского материала. Но к кому же идти, как не к Платону – одному из первых, кто осознал всю глубину тождества философии и педагогики, неотвратимость их встречи, внутреннюю напряженность и трагичность образования. Вся жизнь и труды Платона тому подтверждением.

На приводимую здесь онтологическую интерпретацию образования в философии Платона существенное влияние оказали работы М.Хайдеггера, В.Виндельбанда, В.Соловьева, П.Юркевича, В.Эрна, А.Лосева, В.Асмуса, М.Мамардашвили, А.Чанышева, а также В.Панфилова.

Думается, что онтологическая интерпретация образования в философии Платона может быть осуществлена на основе:

- платоновского мифа о пещере (“Государство”, кн.7);
- платоновского учения о любви (“Пир”, “Федр”);
- платоновской системы воспитания стражей (“Государство”);
- платоновского учения о припоминании (“Менон”);
- платоновского учения о бытии (“Софист”, “Парменид”).

Универсальность любого мифа заключается в поливариантности смысловых структур, которые он может в себе нести, поскольку представляет собой целостное бытие, данное с точки зрения личности и для личности (А.Лосев). Во всем корпусе платоновских сочинений, при всей страстности Афинянина к привлечению в свои диалоги мифов, именно миф о пещере особенно привлекал внимание исследователей своей напряженностью, глубиной и трагизмом. В.Эрн в “Верховном постижении Платона” считал, что “в мифе о пещере мы имеем сокращенную транскрипцию всего платонизма”[8, 465], выделяя пять аспектов мифа: онтологический, гносеологический, мистический, эротический и социологический. Нас, безусловно, интересует, в первую очередь, онтологизм этого мифа, но так, чтобы через него увидеть педагогическую проблематику, то есть, в сущности, с помощью этого мифа онтологически проинтерпретировать образование, что в XX столетии сделал М.Хайдеггер в работе “Учение Платона об истине”. К сожалению, перевод необходимого нам начала 7 книги “Государства” и тех аспектов, которые соотносят образование и бытие, сделанный А.Егуновым, не передает тонкостей смысловых нюансов, раскрывающих наш тему, поэтому воспользуемся переводом с

маргиналиями самого Хайдеггера в изложении В.Бибихина (думается, что этот уровень не должен вызывать сомнений).

Сократ обращается к Главкону: “После этого по подобию (ниже описываемого) состояния вообрази себе (существо) образования, а также и необразованности, что (стало быть в их взаимопринадлежности) затрагивает наше человеческое бытие в его основе”[7, 350]. Почему же для Платона основы человеческого бытия сущностно соотнесены с образованием и необразованностью? Хайдеггер интерпретирует это так, что для Аристокла “пайдейя” есть не “вождение детей”, как это нередко преподносят словари и педагогическая литература, а “руководство к изменению человека в его существе”[7, 350]. “Пайдейя” и есть то, чему в современном языке соответствует “образование”. “Пайдейя”, а равно “образование” имеет отношение не к отдельным функциям человека: познанию, воле, чувству, но, именно, захватывает всю личность целиком. Задача образования не в том, чтобы загрузить неподготовленную душу знаниями, но в том, чтобы пробудить человека, перенести его душу в то место, где открывается непотаенное – истина. Но если образование затрагивает человеческое бытие в его основе, то, что это за основы человеческого бытия, или иначе, в чем видит Платон экзистенциальность человеческого бытия, затрагивая которую, образование изменяет само существо человека?

Школьная аксиоматика, что по представлениям греков человек суть *homo sapiens* - человек разумный, где разум выполняет в бытии человека ведущую функцию, ибо по Сократу быть добродетельным и знать добродетель – одно и то же; что различие между Платоном и Аристотелем по данному вопросу в том, что последний понимал человека как *tabula rasa* – “чистая доска”, на которой можно сделать любую запись (и, кстати, на мой взгляд, сознательно или бессознательно это господствующая интуиция педагогической мысли Нового времени и современности), тогда как первый говорил о врожденности идей, откуда вытекала его теория припоминания. Однако мне думается, что ограничение взглядов Платона на существо человека только интеллектуализмом было бы неправомерным сужением вопроса.

Платон, раскрывая онтологичность образования, говорит о необходимости изменения человека в его существе. Следовательно, человек таким, каков он есть не есть тот, кем он может быть. Это одна из основных онтологических интуиций в образовании. И даже если мы отвлечемся от Платона, ибо эта идея как краеугольная присутствует в различных школах, мировоззрениях как Запада, так и Востока, безусловно, сущностно различаясь в интерпретации того, “каков он есть”, и “каким он может быть”, то выраженность присутствия “есть”, “быть”, как ведущих в раскрытии сути вопроса уже указывает на необходимость онтологичности понимания образования. Однако Платон говорит о существе человека, а не о сущности (заметим, что и А.Егунов передает это место как “человеческую природу”[3,295]). Этимологически существо” как бы двойко: с одной стороны, содержит в себе «сущ» – “сущность” – некое духовное начало (и у греков, и, в первую очередь, у Платона здесь действительно господствует разум как онтологическая способность созерцания идей), с другой стороны, “ество” – “естество” – природное, телесное начало в человеке, его фактичность, и оба рассматриваются как взаимообусловленные, ибо тело дает материальную основу духу, и от него получает свое оправдание. Пайдейя изменяет и душу и тело, преобразует их, и именно в этом аспекте усмотрение только рационального аспекта бытия человека может сузить проблему. У Платона все гораздо глубже, и наше онтологическая интерпретация образования у Аристокла требует привлечения его учения о любви, изложенного в “Пире” и “Федре”, и проясняющего эротическую составляющую мифа о пещере.

Здесь мы опустим вопросы, связанные с психоаналитическим контекстом платоновского Эроса как идеала однополной любви (тот же В.Соловьев считает этот вид любви гетерогенным по отношению к античной культуре, тогда как А.Лосев полярен в своих трактовках: в ранней работе “Эрос у Платона” он показывает, что Платон приближается к христианскому идеалу любви, и однополость как бы внешняя личина, скрывающая суть, а в “Очерках античного символизма и мифологии” диалектически выводит однополую любовь из учения об идеях).

Следуя путеводной нити рассуждений В.Соловьева в “Жизненной драме Платона”, учение о любви можно назвать метафизической вершиной творчества Афинянина, откуда и начинается падение божественного Платона.

Эрос для Платона не психологическая проблема, а экзистенциально-онтологическая, связанная со смертью Сократа, ибо “не находил родоначальник идеализма никакого соединительного пути между пребывающим на умопостигаемых высотах существом истины и здешней юдолью, затопленной потоком чувственных обманов. Не было связи для разума”[5, 611]. Явление же Эроса есть нечто

иррациональное, ибо он – “нечто среднее между бессмертным и смертным”[2, 112], ни прекрасен и не уродлив, ни богат и не беден, будучи груб, неопрятен, он тянется к прекрасному и совершенному, он посередине между мудростью и невежеством, и потому занимается философией. И если основная онтологическая интуиция образования исходит из того, что некто есть тот, кто он есть, но не тот, кем он может быть, то Эрос пронизан этой интуицией, он по существу своему не тот, кем он может быть, чем и вызвано его непреодолимое стремление к совершенству и совершенствованию. Но какова телеология этого стремления, к чему она направлена? Сократ устами Диотимы отвечает – рождение в красоте, причем как духовно, так и телесно – вот почему Платон “пайдейей” утверждает изменение человека в его существе, и это изменение радикализуется Аристоклом до идеи рождения в красоте, ибо “все люди беременны (независимо от пола – С.Ш.) как телесно, так и духовно, и, когда они достигают известного возраста (на этот аспект мы обратим внимание чуть позже – С.Ш.), природа наша требует разрешения от бремени”[2, 117], что по сути, и В.Соловьев особенно на этом настаивает, равно пре-ображению человека, и даже, более чем, - воскрешению к жизни, ибо в рождении человек приобщается к определенной доле бессмертия и вечности, отпущенной ему. Тем самым, образование как руководство к изменению человека в его существе в своем высшем метафизическом аспекте есть рождение в красоте, духовно-телесное пре-ображение человека, его приобщение к бессмертию и вечности, что по сути вскрывает экзистенциально-онтологическую, а также религиозную природу образования, если религию понимать не как внешнюю форму культа, но как то, что, по Соловьеву, обеспечивает человеку действительную свободу, ибо “соединяет его с истинно-сущим”[5, 198], или, по Флоренскому, то, что “спасает наш внутренний мир от таящего в нем хаоса”[6, 101], или, по Лосеву, “субстанциальное утверждение личности в вечности”[1, 483]. Все эти идеи, на мой взгляд, выражены у Платона, когда в концепции Эроса устами Аристофана он говорит о целостности человека, ибо “любовью называется жажда целостности и стремление к ней”[2, 101].

Образование – руководство к изменению человека в его существе – как путь эротического восхождения предписывает: “начав с отдельных появлений прекрасного, надо все время, словно бы по ступенькам, подниматься ради самого прекрасного вверх – от одного прекрасного тела к двум, от двух – ко всем, а затем от прекрасных тел к прекрасным нравам, а от прекрасных нравов к прекрасным учениям, пока не поднимешься от этих учений к тому, которое и есть учение о самом прекрасном, и не познаешь, наконец, что же это – прекрасное”[2, 122]. Этот путь, данный в “Пире”, имеет, думается, свое продолжение в мифе о пещере, где Платон описывает ряд последовательных иерархийных состояний: состояние в оковах, состояние освобождения из оков, состояние мучительного восхождения к вершине, состояние одиночества и узрения Солнца-истины, состояние возврата в пещеру, раскрывающих собой онтологию образования, в котором человек открывает для себя истину. Образование как бы переносит человека, причем методически и целенаправлено, из сферы ближайших предметов с которыми он сталкивается, в ту область, “где является сущее само по себе”[7, 351]. При этом происходит изменение как того, что было человеку известно до сих пор, так и того способа, каким оно ему было известно, то есть то, что было непотаено и род непотаенности изменяются. Как известно, непотаенность по гречески “алетейя” – истина.

На ступени, когда люди находятся в оковах, Платон характеризует истину как “непотанное”: “тогда прикованные сплошь да рядом и принимали бы за непотанное не что другое, как тени той утвари”[7, 351].

Когда человек освобождается от оков, и его тянут к выходу из пещеры, то здесь истина именуется как “непотаннее”: “Он будет ранее виденное считать более непотанным, чем теперь показываемое”[7, 351].

И, наконец, когда появляется возможность узреть само солнце, то есть высшую истину, она ему открывается как “непотаннейшее”, и хотя Платон в мифе не употребляет такого обозначения, Хайдеггер указывает на другое место в “Государстве” – книга VI.484с: “вглядывающиеся в непотаннейшее” (характеристика философов). “Непотаннейшее обнаруживает себя в том, что каждый раз есть сущее... “Непотаннейшее” называется так потому, что оно заранее является открытым”[7, 352]. Это и есть момент слияния образования и истины, тождества пайдейи и алетейи. Это состояние освобожденности, настоящей свободы. “Настоящее освобождение – это постоянство обращенности к тому, что является в своем “виде” и есть в этом явлении непотаннейшее. Свобода существует только в качестве такого рода обращенности. Последняя только и доводит до полноты существо пайдейи как обращения. Сущностная полнота “образования” может поэтому осуществиться только в области и на основе непотаннейшего, то есть истиннейшего, то есть собственно истины”[7, 352-353].

Присутствие в самой сути образования проблемы свободы и истины, которые в “пайдейе” взаимно предполагают друг друга казалось бы должны завершать собой онтологическую интерпретацию образования, ибо более предельных тем, чем проблемы истины, свободы, раскрытия сущего, рождения в красоте, в философии нет, и таковыми они предстают в образовании, если последнее понимать не онтически, как формирование знаний, навыков, умений, а онтологически, как “пайдейю”, как руководство к изменению человека в его существе. Однако есть еще один весьма важный аспект в этом вопросе, который касается существа нашего исследования, и который, думается, выразительно виден у Платона.

На основе платоновского понимания образования в контексте его “жизненной драмы” хотелось бы продемонстрировать онтологические, на мой взгляд, причины того постоянного смешивания понятий: образование, обучение, воспитание, которое присутствует как в научно-педагогической, так и в обыденной речи. Безусловно, это близкие понятия, взаимно-предполагающие друг друга, но вот полностью замещать друг друга они не могут, ибо обученный, как усвоивший знания, навыки, умения, еще не суть образованный в онтологическом смысле, как обретающий целостность, недаром Гераклит говорил, что многознание уму не научает. То же касается и воспитания - умеющий себя хорошо вести еще не есть образованный, ибо таковым можно быть и при отсутствии обретения целостности, равно как и умеющий тонко ценить красоту тоже нельзя в прямом смысле назвать образованным, ибо можно быть и бессердечным эстетом (в этом аспекте интересны признания Б.Пастернака о двойном влиянии на него Марбурга, где он понял свое призвание поэта, но отвернулся от академической философии, что описано им в “Охранной грамоте” и в письмах к близким). Мне видится, что за этими с виду безобидными смешениями понятий таятся далеко не безобидные последствия для судеб самого образования.

Следуя путеводной нити рассуждений В.Соловьева в “Жизненной драме Платона”, учение о любви – не только метафизическая вершина, но и своего рода камень преткновения в эволюции платоновских идей: “Платон не овладел бесконечною силою Эроса для настоящего дела перерождения своей и чужой природы”[5, 620]. Причем у Соловьева это не упрек, но усмотрение существенного истока трагедии не только, пожалуй, Платона, но и всей философии. Упрек здесь не мыслим уже потому, что за всю историю человечества единицам удалось приблизиться к уровню платоновского осмысления проблем, и, как веруют христиане, лишь Одному реализовать идею преображения и воскресения, но Он – Богочеловек. Не решив данной проблемы, Платон, с точки зрения Соловьева, избирает более легкую задачу – преобразование общественных отношений. Он разрабатывает социальную утопию идеального государства.

Диалектика развития учения об идеях, представленная в “Федоне”, “Пире”, “Федре”, “Теэтете”, “Софисте”, “Пармениде”, настоятельно требовала своего претворения в жизнь, и в связи с этим, рассмотрения социальных, политических, и в том числе педагогических вопросов, что и было сделано в трудах: “Политик”, “Государство”, “Законы”.

По мысли Платона, идеальное государство, являясь отражением божественного космоса, должно быть воплощением идеи справедливости как синтеза целомудрия, мужества и мудрости, Афинянин проводит параллели между строением души человека и строением государства.

Низшее начало в человеке – чувства, которые являются выражением множественности проявлений души, раздирающих собой человека. Низшему началу соответствует сословие земледельцев, ремесленников и торговцев. Среднее начало – воля – страж души, умеряющая чувства. Ему соответствует сословие стражей, охраняющих государство от внешней опасности и обеспечивающих внутреннее единство и целостность государства. Как воля нуждается в высшем руководящем начале души, коим является разум – подлинно человеческое начало по Платону, так и стражи нуждаются в руководящем сословии – философах, аскетах, старцах, посвятивших жизнь познанию идеи общего блага (*summum bonum*).

Параллель между строением души человека и государства позволяет Платону развить учение о справедливости как высшем синтезе трех добродетелей – целомудрия, мужества и мудрости. Аристотель наглядно показал диалектику взаимодействия трех сторон справедливости – нарушение их гармонии приводит к вырождению идеального государства в извращенные, по мнению Платона, формы социальной жизни: демократию и тиранию. Единственный выход – правильно поставленная система воспитания, что заставило Афинянина перемотать свои взгляды на современные ему искусство, поэзию, мифологию, религию, музыку и т.д.

Воспитание, по Платону, охватывает всю жизнь человека. От рождения до 17 лет посредством грамоты, счета, геометрии, музыки воспитывается чувственная часть души. С 17 до 30 лет – период воспитания воли, для чего необходимы гимнастика, воинская повинность (с 17 до 20 лет) а также систематическое занятие науками – арифметикой, геометрией, стереометрией, астрономией и акустикой. С 30 до 35 лет – период образования разума. В это время занимаются диалектикой – наукой о последних основаниях бытия. С 35 до 50 лет проходит государственная служба, где наиболее отличившиеся в занятиях диалектикой занимают высшие должности. С 50 лет граждане приобретают свободу действовать, за исключением тех, кто становится архонтами.

Как известно попытки реализации социальной утопии Платоном завершились неудачей, что послужило поводом к написанию им “Законов”. В.Соловьев отмечал формальный характер платоновской схемы деления общественных классов, души и добродетелей, которые можно приписать любому обществу, несмотря на различие исторических, нравственных и культурных аспектов (как, скажем, античность и средневековье). “Отступивши перед высшею жизненною задачей, Платон не одолел и низшей: никакого преобразователя общественного и политического из него не вышло, несмотря на все его старания, и не потому, что он был слишком утопистом, а по отсутствию действительно прогрессивного начала в его утопиях, по их ненужности и неинтересности для человечества”[5, 621]. Эти слова не только относятся к социальной платоновской утопии, но и, как мне видится, проливают свет на суть взаимоотношений между образованием, обучением и воспитанием, ибо образование есть тот внутренний стержень, благодаря которому обучение и воспитание бытийствуют, а не существуют.

Даже такое краткое изложение системы воспитания у Платона, где раскрывается становление чувств, воли, разума, и образования как руководством к изменению человека в его существе, как обретения целостного образа, дает существенное различие в тематизируемых областях. Поэтому обучение, нравственное и эстетическое воспитание, сами по себе не заменят и не являются образованием. Но образование, понимаемое онтологически, охватывает собой и обучение и воспитание. Последние же только в онтологичности образования получают свое высшее оправдание. Если убрать онтологию из образования, то оно редуцируется, а точнее, ниспадает до обучения и воспитания, и, тем самым, отчуждается от своей истинной сущности. Образование как бы поляризовано между двумя полюсами: на одном – идея преображения человека, обретения целостности, свободы, истины, приобщения к бессмертию и вечности, - то есть изменение человека в его существе, на втором – руководство к этому, - то, благодаря чему это изменение может произойти, но не обязательно происходит, точнее, почти не происходит, тогда бы и проблемы не было. Ни одному из этих полюсов невозможно отдать предпочтения, и проблема этого равновесия – одна из ключевых в философско-педагогической мысли (во всяком случае таковой она является, при всем различии во взглядах, для П.Наторпа, М.Шелера, С.Гессена и др).

Как удерживать в сознании онтологичность образования? Как реактивировать те смыслы, которые лежат в основе онтологичности образования? Как пытаться предотвратить ниспадение образования, причем совершенно естественное, принадлежащее ему как модус бытия, ниспадение? Есть ли у Платона какие –нибудь отсылки, намеки по этому поводу?

Выше уже приводилось то место из “Пира”, где говорится об одном известном возрасте, в котором природа требует разрешения от бремени. Что это за возраст? Думается, что, безусловно, это – “акме” – зрелость как духовная, так и телесная, но в первую очередь духовная. Ибо в “акме” душа может вспомнить то, что видела некогда, до своего телесного воплощения. Припоминание не есть психологический, но экзистенциально-онтологический акт. Примечательно, что Платон говорит о припоминании в “Меноне”, где основная тема – добродетель, и в “Федре”, который в раскрытии Эроса является продолжением “Пира”. Экзистенциальность припоминания в том, что оно труднодостижимо для человека, более того, практически невозможно, почему люди и пользуются в лучшем случае правильным мнением, чем истинным знанием, и потому требует предельного напряжения сил человека, полной его самоотдачи. Ибо без этого предельного напряжения “акме” может и не состояться, то есть само бытие человека может не состояться. М.Мамардашвили, комментируя Платона, в связи с “акме” пишет о страхе, связанном с ощущениями взрослости – не-взрослости, рождения – не-рождения. Сущность этого страха Мамардашвили видит в тоске – тоске по “акме”, или, говоря иначе, - тоске по мировой культуре, которая не интернациональна, но сверх-национальна, она – то пространство (теменос), где пересекаются философские идеи, - интенциональный горизонт, достичь которого можно лишь в предельном напряжении, умение

испытывать которое и приводит человека к “акме”. Без этого напряжения и страха невозможно совершить философский акт как таковой. Этот экзистенциальный страх и напряжение связаны с сократовским “незнанием”, которое, думается, суть не констатация факта незнания, но предельное напряжение его преодоления. Сократовское “незнание” и создавало ту разреженную атмосферу, благодаря которой сущее и можно было вырвать из потаенного на свет. Потому и образование сущностно соотносено с необразованностью, что, конституируя свое бытие этой необразованностью, пытается ее преодолеть, ибо и само конституирование образования необразованностью связано с ситуацией преодоления.

В основе онтологической интерпретации образования лежит вопрос об истине, о сущем. В “Софисте” Чужеземец спрашивает: “Так как мы теперь в затруднении, то скажите нам четко, что вы желаете обозначить, когда произносите “бытие”. Ясно ведь, что вы давно это знаете, мы же думали, что знаем, а теперь вот затрудняемся”[2, 311]. И не только тогда “теперь”, но и теперь “теперь”, вопрос о бытии остается одним из острейших. Бытие соотносено с небытием. Познание бытия требует непрестанно возобновляющегося вопрошания о сути бытия, в напряженности и устойчивости которого возможно для себя прорваться к этой сути. И если вспомнить, что вопрос о бытии – главный в фундаментальной онтологии М.Хайдеггера, которая есть метафизика человеческого существования (Dasein), необходимая для осуществления возможности самой метафизики (куда входят обозначенные выше проблемы - С.Ш.), то разработка онтологической интерпретации образования сегодня возможна в русле фундаментальной онтологии, которая сама свершается, как писал Хайдеггер, в некоем особом настроении (менее всего исключительно в психологическом), фундаментальном настроении – поэтическом, которое, думается, можно назвать эротическим (в выше приведенном контексте).

И еще один аспект онтологической интерпретации образования у Платона. Уже упоминалось, что образование сущностно соотносено с необразованностью, которое суть смысловое становление образования. Необразованность это текучесть, неоформленность, распыленность, меон, небытие. Образование и есть преодоление небытия, хаоса, меона, тьмы. И чем ярче свет, тем сильнее, гуще тьма, поэтому образование по своей природе трагично. Платон в “Государстве” прослеживает эту трагичность в двух контекстах. Во-первых, тот, кто узрел само Солнце не сможет вернуться к прежней жизни, и будет готов “скорее терпеть, что угодно, только бы не разделять предстаний узников и не жить как они”[3, 297]. Во-вторых, увидев состояние узников, он попытается им помочь, за что те, кому он это сделает, захотят убить его, ибо будут в замешательстве, недоумении и гневе от его поступков. Причем В.Эрн отмечает, что именно этим Платон значительно обновил содержание этого старого мифа о пещере. И даже если бы было возможно достижение бессмертия, то это не избавило бы образование от внутреннего трагизма. В знаменитом VII письме Платон пишет: “Никто из нас еще не родился бессмертным, и, если бы это с кем-нибудь случилось, он не был бы счастлив, как это кажется многим: добро и зло не имеют цены для бездушных тел, но они важны для каждой души, как сопряженной с телом, так и отделившейся от него”[4, 486]. Думается, что судьба самого Платона есть яркое подтверждение этого трагизма. Но это событие эхом прокатившееся в историческом пространстве, а сколько таких безвестных, но от этого не ставших менее горькими, трагедий. Истинная образованность это зачастую трагедия порядочного человека в нашей жизни. Подведем некоторые итоги.

Онтологическая интерпретация образования у Платона на основе мифа о пещере содержит в себе ключевые положения его философии: учение о любви, о сущем, о припоминании, о воспитании. Образование – пайдейя – суть руководство к изменению человека в его существе, и как таковое конституируется двумя ипостасями:

- фундаментальными проблемами истины, сущего, свободы, целостности человека, рождения в красоте, бессмертия и вечности;

- вопросами чувственного, нравственного, интеллектуального, эстетического становления.

Будучи конституированным в этих ипостасях онтологизму образования присущ:

- а) феномен ниспадения, отчуждающий образование от ее онтологических основ, и низводящий его к обучению и воспитанию, как усвоению некой суммы знаний, навыков, умений;

- б) трагизм как сущностное соотношение образования и необразованности, непотаенного и потаенного, где образование понимается как преодоление меона, тьмы, небытия.

Взгляды Платона во многом определили ход дальнейшей философской мысли, в том числе и в отношении онтологической интерпретации образования, свидетельством чему творчество Гегеля, Руссо, Наторпа, Шелера, Хайдеггера, Гадамера, а также П.Юркевича, В.Соловьева, С.Гессена и др.

Да, что там говорить, когда вся современная западная философия, по мысли Уайтхеда, есть частный комментарий к Платону.

Однако прежде чем проститься в этой статье, оглянемся и спросим себя, о чем это мы собственно здесь говорили.

Пожалуй, центральная идея – платоновская “пайдейя” как руководство к изменению человека в его существе – наиболее уязвимая часть исследования. В самом деле, возникает вопрос: а кто должен и имеет право, санкцию, если хотите, руководить этим изменением? Грибоедовским эхом здесь – а судьи кто?.. Учитель ли?.. Но преподавать предмет, и даже более, любить его, нести его в себе, и даже более, вести собственным примером, далеко не тождественно руководству к изменению человека в его существе. Да и разве преодоление тоталитарности как диагноза эпохи и сознания не связано с тем, что уже пытались и пытаются руководить существом человека, что по сути выливалось в навязывание всяких “...измов”. Однако и предоставление человека самому себе также не решает данную проблему. Всем своим существом человек между двумя мирами – физическим и метафизическим, - вечный скиталец, не зверь, но и не бог. Он – и тупик, и выход, одновременно, потому и обречен в своем бытии на расколотость, и как возможный путь преодоления – вопрошание.

Литература:

1. Лосев А.Ф. Из ранних произведений. М. 1990.
2. Платон. Собрание сочинений. Т.2. М.1993.
3. Платон. Собрание сочинений. Т.3. М.1994.
4. Платон. Собрание сочинений. Т.4. М.1994.
5. Соловьев В.С. Жизненная драма Платона\ Соч. в 2-х т. М. 1990.
6. Флоренский П.А. Столп и утверждение истины. Т.2. М.1990.
7. Хайдеггер М. Время и бытие. М. 1993.
8. Эрн В.Ф. Сочинения. М. 1991.

В.Г. ГОРОДЯНЕНКО

ИСТОРИЯ СОЦИОЛОГИИ: ПРОБЛЕМЫ И ЗАДАЧИ ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЯ

Городяненко Виктор Георгиевич - заведующий кафедрой социологии Днепропетровского государственного университета, член правления Социологической ассоциации Украины, доктор исторических наук, профессор социологии

На современном этапе развития социологической науки источниковедческая проблема историков социологии приобретает особое значение. До настоящего времени источниковедение отечественной социологии является наименее разработанной дисциплиной, что сказывается на состоянии многих работ по истории социологии, на подготовке кадров молодых социологов, затрудняет постановку коренных вопросов критического анализа социологического источниковедения.

Теоретико-методологические аспекты источниковедения раскрыты в основном в обобщающих трудах историков, где в известной степени авторы описывают проблему только в рамках исторической науки [1]. Удельный же вес вопросов источниковедения истории социологии, как нам кажется, в методологических исследованиях в целом совсем невелик и находится пока на стадии становления.

Однако изучение возникновения и развития социологической мысли человечества невозможно без всестороннего анализа фактического материала, источников социологии. При этом следует подчеркнуть, что историко-социологические источники являются частью исторических источников, а источниковедение истории социологии - соответственно частью общеисторического источниковедения.

Источниковедение истории социологии, таким образом, своими корнями уходит в общеисторическое источниковедение, сохраняя многие его методологические и теоретические положения в определении, классификации, отборе и анализе источников, методические приемы их использования.

Вместе с тем необходимо отметить, что в истории социологии источник имеет ряд особенностей гносеологического и социального плана, первая из которых вытекает из предмета истории социологии как науки. Поскольку историческая социология занимается изучением процессов развития общества, социальных систем, социологического знания, постольку и источники истории социологии призваны отображать лишь ту область человеческой деятельности, которая занята получением социологического знания о наиболее общих законах развития общества и мышления. В этом смысле источниками истории социологии могут быть прежде всего произведения социологов прошлого, являющиеся как бы частью самого изучаемого процесса развития социологического знания. Другая особенность историко-социологических источников заключается в том, что это в подавляющем большинстве письменные источники. Можно допустить наличие и других видов источников, но их объем по отношению к письменным источникам чрезвычайно мал. Возникновение же историко-социологических письменных источников относится к тому периоду, когда познание человека об обществе достигло уровня, допускающего не просто постановку проблемы отношения человека к окружающему миру, а осмысление ее средствами науки.

С другой стороны, для адекватного воспроизведения многогранного процесса развития социологической мысли, человеческого общества в целом изучения одних лишь социологических произведений недостаточно. Источник истории социологии, раз возникнув, становится частью объективной действительности. Он связан с ней многочисленными нитями, вовлечен в различные процессы, происходящие в ней. Поэтому необходимым условием любого историко-социологического исследования является изучение социальной практики человечества как реальной объективной основы движения социологической мысли. Лишь знание эпохи, всего комплекса ее научных, социальных идей и общественных отношений позволит историку социологии оценить изучаемые им источники как историческое явление социологической мысли и одновременно как ее отображение.

Однако существует немалая трудность в реализации вопроса, что считать социологическим произведением. Далекое не всегда возможно деление памятников на исторические, социологические, философские и т.д. Историк социологии приходится постоянно решать этот вопрос применительно к конкретному мыслителю и конкретной общественно-политической ситуации, национальным особенностям развития социологии, помня об изменениях, которые претерпело содержание социологического знания.

Несомненную трудность для историка социологии вызывает многообразие определений социологии, отличающихся друг от друга как в историческом, так и в содержательном плане. Известно, например, что в начале XX ст. в социологической науке существовали три основные трактовки предмета социологии. Первая из них, в лице О.Конта, Г.Спенсера исходила из понимания социологии как простой суммы всех общественных наук; другая (Г.Зиммель, С.Бугле, Л.Гумплович) понимала под социологией науку, имеющую в качестве своего объекта какой-либо определенный вид социального бытия, не изучаемый другими науками; наконец, третья отстаивала взгляд, признающий социологию самостоятельной наукой, которая изучает общие родовые свойства явлений человеческого взаимодействия (Э.Дюркгейм, М.Ковалевский, П.Сорокин). На современном этапе развития социологии гамма понятий о предметной области социологии еще более расширилась. Поэтому здесь историка социологии подстерегают особенности расширительного толкования предмета социологии и, следовательно, понятия "источник истории социологии". Для того чтобы избежать этого следует считать источником истории социологии то социологическое произведение, которое отражает предмет социологии в специфической его форме в конкретный отрезок времени. Это не означает, что источником истории социологии может быть лишь социологический трактат, статья и т.п. Источником истории социологии в конкретных ситуациях могут быть произведения политэкономические, естественнонаучные, исторические, художественные, самые различные по форме и содержанию, если в них идет речь об историко-конкретной форме предмета социологии.

Нам представляется, что приведенные соображения о специфике источниковедения истории социологии позволяют обозначить его предметную область следующим содержанием: предметом изучения источниковедения истории социологии является выявление закономерностей образования источников, отражения в них объективного процесса общественного развития, а также изучение практики функционирования источниковедения в системе социологической науки.

В чем же состоят задачи источниковедения истории социологии? В целом, на наш взгляд, к ним можно отнести следующие теоретические и практические аспекты:

1. Разработка общей теоретико-методологической концепции о предмете и структуре источниковедения истории социологии.
2. Выработка научно обоснованных методических приемов изучения источников, источниковедческой методики в целом, которая должна занять ведущее место в арсенале социологической науки.
3. Разработка теоретических проблем источниковедения отдельных (специальных) социологических отраслей.
4. Изучение источников и их видов, исследование самого источника как социального факта и как носителя исторической информации.
5. Обеспечение историко-социологических исследований достоверными фактическими знаниями, составляющими совокупность реальных фактов как основу для последующих истинных выводов исследователя.

Одним из основных и ответственных этапов работы историка социологии, во многом определяющий успех и выводы историко-социологического исследования, является классификация источников. При этом необходимо, на наш взгляд, различать понятия систематизации и классификации. Систематизация представляет собой операцию группировки определенного количества исторических источников в систему по какому-либо одному признаку. Таких признаков может быть много, и выбор любого из них зависит от целей исследования. Систематизация, таким образом, временна, произвольна и единична. В то же время она имеет два обязательных условия. Это максимально полное привлечение социологических источников и ясно выраженное, непротиворечивое основание их деления.

В истории социологии исследование закономерностей развития социологической мысли осуществляется, как правило, по четырем направлениям, определяемым целями историко-социологических изысканий: хронологическому, национальному, проблемному и персональному.

Каждое из этих направлений определяет выбор системы источников истории социологии. Хронологический принцип, например, помогает выявить истину в ее конкретном проявлении, учесть своеобразие каждого исторического периода. Свою неповторимую особенность имеет национальный принцип систематизации источников, где характер источников в большей степени зависит от особенностей национальной психологии и национального характера данного народа, от социальных проблем, стоящих перед социологией, от факторов, коренящихся в истории, в традициях и национальных особенностях социума. Издавна используется историками социологии проблемный и персональный признаки систематизации источников. В то же время, названными принципами систематизации источников истории социологии ее многообразие не исчерпывается. Возможна, например, систематизация источников на отечественные и иностранные, марксистские и немарксистские и т.п. Правомерна также систематизация по нескольким признакам одновременно, но с соблюдением последовательности при переходе от одного к другому. Набор таких признаков и их последовательность индивидуальны и многообразны, в то же время все они должны отвечать задачам конкретного историко-социологического исследования.

Что же касается классификации исторических источников, то оставаясь логической операцией, она имеет другие основания и задачи, чем систематизация, поскольку в отличие от нее пытается раскрыть внутренние, сущностные характеристики исторических источников, позволяющих группировать их по типам, родам и видам. Тем самым классификация является познавательной операцией, во время которой каждый отдельный тип, род, вид источников познается как особый объект со своими специфическими характеристиками и отношениями.

По своему характеру социологические источники можно разделить на семь групп: письменные, устные, лингвистические, фотокинодокументы, фонодокументы, этнографические, вещественные. Среди перечисленных типов источников без сомнения, как уже отмечалось, главным для истории социологии является тип письменных источников. Не вызывает сомнения источниковедческая ценность и других типов источников истории социологии. Статус важного, по-прежнему, имеет язык источника, поскольку именно в нем отражается и закрепляется вся мыслительная деятельность науки. Наполняемость социологических и философских произведений специальной социологической лексикой, семантический и особенно терминологический анализ текстов могут дать богатый материал для национальной истории социологии. Язык как тип источника истории социологии при соответствующем его изучении может раскрыть непростую проблему заимствования социологических терминов, понятий и категорий, проблему их рождения и соотносительности.

С учетом определения понятия “источник истории социологии” и логических подходов к классификации следует разделить все письменные источники истории социологии на два больших рода. Первый род источников - произведения социологов, социальных философов, определяющие общество в социологических понятиях, категориях, специфических мировоззренческих концепциях, представляющих макросоциологический взгляд на мир. Второй род источников - общеисторические источники, где зафиксированы, отражены события из жизни социологов, общественный, политический, психологический фон периода, в котором создавалось социологическое произведение. Основанием такого деления является серьезное различие источников истории социологии и отображение ими реального объективного мира.

Следующая классификация источников истории социологии должна, на наш взгляд, содержать виды, как особые, более конкретные чем роды, группы близких по форме и содержанию источников. Вид источника истории социологии может определяться не только его формой, но и той информацией, которая содержится в источнике в соответствии с его назначением. При видовой классификации источников первая трудность возникает уже в процессе применения принципа деления по содержанию. Например, решение вопроса о включении или невключении работ, скажем, М.С.Грушевского или М.М.Ковалевского в историко-социологическое исследование зависит от конкретно-исторических условий их возникновения, национальных особенностей развития социологии. Тем более, что они вносили свой вклад в развитие социологии в разных странах и в разных социальных условиях. Мало того, в историю социологической мысли, на наш взгляд, следует включать не только профессионально занимающихся социологией ученых, но и виднейших представителей других социально-гуманитарных дисциплин, которые затрагивают теоретико-методологические проблемы социологической науки, прокладывают новые пути в ее социологическом осмыслении, разрабатывают научные методы логического мышления. Вряд ли историк социологии при освещении развития социологической науки обойдется без известных работ К.Маркса, Н.И.Кареева, Н.И.Бухарина или других представителей обществоведческих дисциплин.

Существенным признаком видовой классификации источников истории социологии может быть их целевое назначение. Понимая сложность выявления в целевом назначении социологических произведений, с большей долей условного обозначения следует назвать конкретные виды: официальные, научные, научно-популярные, учебные, критические, справочные и т.п. В данном случае речь идет о целевом назначении произведения, а не только о фактическом научном его содержании, поскольку многие работы, например словари, тезаурусы, социологические анкеты, научными не является.

Письменные источники истории социологии могут быть классифицированы и по форме их изложения. В этом случае они делятся на научные тексты, социологические отчеты, конспекты прочитанных книг и т.д.

Кроме того, источники социологии можно делить по объему - на монографии, брошюры и статьи; по структуре - на монопроизведения и сборники; по составу - на одностомные, многостомные и серийные; по срокам выхода в свет при печатании - на периодические и непериодические издания и т.п.

Таким образом, типологическая модель письменного источника истории социологии обеспечивается несколькими классификационными признаками, дающими возможность всестороннего анализа историко-социологического процесса. В то же время, следует подчеркнуть, что любая классификация всегда условна и приближительна. Действительность содержания и существования социологической мысли всегда шире классификационных схем. Важно то, что в них мы выявляем взаимосвязь, взаимозависимость типов, видов и разновидностей источников, тенденцию к образованию их комплексов близких по своему характеру и назначению. Именно классификация раскрывает возможности комплексного использования отдельных типов источников, обнаруживает неиспользованные резервы получения информации.

Источниковедение истории социологии содержит, на наш взгляд, два взаимопроникающих уровня - теоретический, о чем говорилось выше, и методический. Под методикой при этом следует понимать принципы, приемы и правила практической работы с источниками, их выявления, классификации, критики, т.е. непосредственная источниковедческая практика, позволяющая успешно решать проблему введения в научный оборот новых источников истории социологии.

Понятно, что методы сбора информации зависят от целей и задач исследования, они подчиняются методологии социального познания. Это значит, что односторонний, тенденциозный выбор тех или иных методов в ущерб объективности информации противоречит общим методологическим требованиям социологической науки.

Наряду с уже обозначенными методами сбора историко-социологической информации следует назвать и такие как:

- анализ документов социологических учреждений и организаций;
- изучение архивных материалов;
- анализ публикаций в газетах, журналах и других периодических изданиях;
- использование статистики, как источника социальной информации;
- изучение мемуарной литературы, дневников и переписки;
- анализ Банка данных конкретных социологических исследований и другие.

Особое значение истории социологии придают сегодня биографическому методу социального познания. Биография, как источник жизни, особо важна в исследованиях, которые изучают связь между психологическими и социальными характеристиками личности. Изучение истории жизни как метод исследования был успешно применен У.Томасом и Ф.Знаецким. В 1918-1920 гг. они опубликовали пятитомник "Польский крестьянин в Европе и Америке", где с помощью этого метода изучили опыт миграции польских крестьян из Европы в Америку. Более поздний труд - исследование С.Теркела "Работа" с подзаголовком "Люди говорят о том, что они ежедневно делают и что они при этом чувствуют", которое вышло в свет в 1977 г.

Биографический аспект историко-социологических исследований весьма важен и для изучения интеллектуальной деятельности мыслителя, поскольку для его реализации необходимо учитывать большое количество детерминант: биологических, психофизиологических, социально-политических, национальных, социокультурных и др. Характерен, в этом случае, пример изучения биографии выдающегося социолога XX века П.А.Сорокина [2]. В этом наследии присутствуют разнообразные жанры интеллектуальной биографии: изучение работы ученого в качестве лаборатории мысли в исследовательском Центре по созидательному альтруизму; изучение жизни мыслителя как

осуществление “интегрального” синтеза всего ценного, что было накоплено социологией за ее историю; исследование подвижничества в отстаивании своих мировоззренческих концепций; рассмотрение теоретических трудов социолога в качестве пионерских в познании проблем социальной мобильности и стратификации, социокультурной динамики и конвергенции.

Ренессанс биографических исследований во многих странах с 60-х годов привел к переходу от чисто инструментального использования биографического материала к изучению биографического как социального феномена. Как строятся биографии членов социологического сообщества, какие социальные образцы присутствуют и какие социальные задачи выполняют биографии? Разумеется это далеко не весь спектр проблем биографического материала. Ресурсы данного метода еще не исчерпаны. Об этом говорят его сторонники, рассматривающие биографику, как специальную науку об индивидуальном [3]. Действительно, посредством биографического метода познания источника можно осуществить поиск ответа на многие вопросы: каким образом, скажем, отдельная личность мыслителя его жизненный путь, динамика научного социального вклада вписывается в исторический и социокультурный контекст; как возможно зафиксировать уникальность и неповторимость восприятия социальных процессов непосредственно участниками исторического события; можно ли отказаться от понимания индивидуальности как социального атома, поведение которого якобы строго детерминировано социальными закономерностями.

Как уже отмечалось, источниковедение занимается выявлением, классификацией источников, установлением места, времени и авторства источника, изучением содержания источника, его достоверности, соответствия приводимых данных реальной социальной действительности. В связи с этим методика работы с источниками имеет условно две стороны: внешнюю и внутреннюю критику. Внешняя критика ставит своей задачей установить происхождение источника - время, место и обстоятельства его возникновения, личность автора, выяснить первоначальный текст и последующие его изменения. Известно, например, что Г.Сковорода в своих трудах не раз высказывал мысль о необходимости создания науки о человеке и путях достижения индивидом счастья. В какой работе и в каком году это было изложено впервые? Что подтолкнуло его к признанию такой науки, утверждению, что она “предревняя потому, что самонужнейшая”? В чем состоит новаторство Г.Сковороды в понимании сущности человека? Только детальный анализ первоисточников может дать ответ на эти и другие вопросы исторического вклада мыслителя в становление социологической науки.

Внутренняя критика имеет целью изучение содержания источника, выявление степени достоверности и полноты содержащихся в нем сведений. На трактовке очень часто внешняя и внутренняя критика переплетаются, так как для определения, скажем, происхождения работы М.Драгоманова “Борьба за духовную власть и свободу совести в XVI - XVII столетии (внешняя критика)” наверняка возникнет необходимость прибегнуть к изучению содержания источника, его терминологии, а это уже внутренняя критика. Мало того, определяя задачи внешней и внутренней критики письменных социологических источников, а также их очередность, этапы работы могут меняться в зависимости от вида, характера и содержания конкретного источника, и, конечно же, от проблемы исследования.

Наконец, хотелось бы высказать мнение межисточникового характера. Как мы убеждаемся, структура историко-социологических источников весьма многопланова и широка. Их перечисление показывает необходимость анализа взаимосвязей различных видов и комплексов источников, исходя из целей предпринимаемой исследовательской работы, что, однако, не исключает специфического подхода к каждому из них. Односторонность, случайность при отборе источников могут привести исследователя к грубым просчетам, повлечь за собой неправомерность обобщений. Поэтому во всем комплексе имеющихся источников следует выделять главное звено, то есть ту совокупность источников, изучение которых позволит выявить, установить основные направления и тенденции изучаемого процесса.

В данной статье мы затронули только отдельные вопросы источниковедения истории социологии, связанные с необходимостью становления этой дисциплины в социологическом знании. Нет сомнения в том, что историки социологии, используя накопленный опыт, предложат новые подходы и таким образом внесут свой вклад в решение обозначенной проблемы. Знания по социологическому источниковедению нужны не только для понимания закономерностей развития социологии. Они играют большую роль в накоплении объективного историографического банка социологической науки в целом. Но это уже другая мало изученная отрасль социологического знания, требующая своего ближайшего рассмотрения.

Литература:

1. Источниковедение. Теоретические и методические проблемы. М., 1969; Медушевская О.М. Современное зарубежное источниковедение. М., 1983; Стрельский В.И. Теория и методика источниковедения истории СССР.-Киев: "Вища школа", 1976 и др.
2. Сорокин П.А. Долгий путь. Автобиографический роман. - Сыктывкар: СЖ Коми ССР, МП "Шыпас", 1991.-304 с.
3. Биографический метод в социологии: история, методология, практика. - М.: ИС РАН, 1994; Валевский А.Л. Основания биографии. - Киев: Наукова думка, 1993. - 110 с.; Мещеркина Е.Ю. Биографический метод в качественной парадигме социальных наук //Вісник Харківського державного університету. Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. - Харків: ХДУ, 1997. - с. 137-141; Соловьев Э.Ю. Биографический анализ как вид историко-философского исследования //Вопросы философии. - 1981. - № 7, 9 и др.

С.В. ГЛАЗУНОВ**ФАМІЛІСТИЧНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ**

Глазунов Станіслав Васильович - доцент кафедри соціальної роботи та кадрового менеджменту Дніпропетровського державного університету, кандидат історичних наук

Демографічна ситуація в Україні нині можна визначити як кризову. Рівень дітородної активності вкрай низький. Смертність компенсується народжуваністю лише на 59%. Сумарний показник народжуваності, тобто кількість дітей, яких може народити жінка за все своє життя за даного рівня повікової народжуваності у 1997 році зменшився до 1,3 дитини, у тому числі в міських поселеннях - до 1,08 дитини, у великих містах - до 1 дитини, у сільській місцевості - до 1,7 дитини (2, С. 39-48).

Перспективні розрахунки на 1996 - 2026 рр. показують, що найбільш ймовірним сценарієм для України до 2026 року (за період рівний приблизно довжині одного покоління, тобто часу між народженням матері і доньки) буде зменшення населення держави до 42 млн. чоловік (6). Якщо вікова структура населення стабілізується відповідно до існуючого режиму народжуваності (одна дитина на жінку), то кількість населення може зменшуватись наполовину приблизно кожних 30 років.

У європейських і взагалі економічно розвинутих народів також спостерігається падіння народжуваності, однак воно супроводжується підвищенням середньої тривалості життя. В Україні тривалість життя зменшується. За показниками 1997 року вона становила в середньому 67 років, у тому числі 62 роки у чоловіків і 73 роки у жінок (2, С. 28). За цим показником наша країна знаходиться у дванадцятому десятку із 198 держав (на рівні таких країн як Марокко, Туніс, Киргизстан, Таджикистан). Відставання за середньою тривалістю життя складало від країн Західної Європи на 9 років, від Японії (країни найвищої тривалості життя) - на 12 років. Перспективи збільшення середньої тривалості життя проблематичні через віддалені наслідки Чорнобильської катастрофи і швидке поширення ВІЛ (СНІД). Демографічні процеси позначаються й іншими процесами, які матимуть досить глибокі наслідки. Зокрема, в сімейній сфері спостерігається зменшення й нестабільність одружень і поява консенсуальних союзів (співжиття чоловіка і жінки «на віру»), що не сприяє дітородженню.

Негативні тенденції відтворення нашого населення з'явилися не тепер. Їх можна вважати наслідком еволюційного процесу, що бере початок у минулому. Процес зменшення народжуваності, який почався під впливом індустріалізації й ідеологій, що проголосили індивідуалістичні цінності, продовжується тепер завдяки власній внутрішній динаміці. Науковий, технологічний прогрес дав змогу людині опанувати не тільки природні процеси, включаючи свою власну репродукцію, а й привів до того, що колишні бажання кількості дітей замінюється бажанням якості. Індивідуалістичні цінності заступають родинні, колективні, тобто ті, що вели до зміцнення почуття невмирущості родоу, його збільшення, і які забезпечували у минулому високу народжуваність. Значно розширились можливості вибору - мати чи не мати дітей - з появою високоефективної контрацептивної технології.

Слід відзначити і подвійний наслідок вступу жінок у ринок праці: з одного боку він підніс ціну на материнство, а з іншого - створив для жінки і для суспільства в цілому конфлікт між її материнськими, родинними та професійними обов'язками. Суспільство, орієнтоване на пошук все вищого рівня життя, змусило працювати обох - чоловіка і дружину, перетворило більшість сімей у двокар'єрні. Для нашого суспільства додалось ще й безпрецедентне для мирних часів падіння рівня життя більшості населення.

Багато функцій, які колись покладались на родину, зокрема, забезпечення старості, медичного обслуговування, перебрала на себе держава. Це знецінює роль і саму потребу сім'ї, скорочує соціальний простір родини, у тому числі передачу родинних цінностей від покоління до покоління.

Перелічені вище (вони, звичайно, не всі) причинно-наслідкові зв'язки свідчать, що складні природно-соціальні процеси, сполучені з життям людини, вимагають вироблення комплексних соціальних заходів щодо сприяння функціонуванню сім'ї. Йдеться про потребу формування сімейної політики - діяльності держави, політичних партій, громадських організацій, здатних позитивно впливати на сімейний спосіб життя, на зміцнення сім'ї як соціального інституту. У демократичному суспільстві вона формується провідною політичною силою, що одержала перемогу на виборах, при одночасній наявності альтернативних чи взаємодоповнюючих пропозицій інших політичних, громадських організацій, які серед інших питань розробляють свої пропозиції щодо цілей і завдань в інтересах тих чи інших верств населення, а також методи і засоби для їх досягнення.

Чималий досвід (позитивний і негативний) у цьому плані має така країна, як Швеція, де була здійснена радикальна соціалізація функцій сім'ї. Турбота держави про здоров'я жінок і дітей, безплатне або пільгове утримання дітей в дитячих яслах і садках, дотації на одяг, субсидії на житло, оплачуваний батьківський догляд за дітьми, різні форми безплатного харчування, а також економічне планування стали в центрі уваги урядових програм «врятування сім'ї». Були реалізовані заходи щодо інтенсивного залучення молодих матерів на ринок праці. В 1971 році відповідно до концепції, що «кожний дорослий має нести відповідальність за себе самого, не будучи економічно залежним від кого-небудь іншого», шведський уряд модифікував податкову систему, замінивши податок з сукупного сімейного доходу роздільним оподаткуванням подружжя (чоловіків і дружин). Роздільне оподаткування викликало швидке зростання «чистих доходів» двокар'єрних пар і зниження доходів однокар'єрних сімей, що підірвало економічні основи шлюбу. Наслідки натиску на сім'ю були приголомшливі: в 1966 - 1970 рр. щорічно в Швеції укладалось 51 368 шлюбів, а в 1976 - 1080 рр. 37 777 шлюбів, тобто знизилось на 36%; помітно скоротилась народжуваність дітей, половина всіх народжень відбувалось поза шлюбом (4, С.86-87). Нині в Швеції різні політичні партії прагнуть запропонувати різні програми сімейної політики, спільним елементом яких є певне повернення до «традиційної» сім'ї.

Партія поміркованих заявляє про необхідність створити умови для того, щоб батьки самі турбувались про своїх дітей, щоб брати і сестри могли приймати участь в турботах за своїх братів і сестер, що страждають тими чи іншими недугами, щоб діти допомагали своїм старим батькам. Для цього вона запропонувала ввести нову допомогу на дітей-дошкільників, розраховане на всі сім'ї, а не тільки тим, чиї діти відвідують дитячі дошкільні заклади, що субсидуються державою, висунула квазіваучерну програму для дітей, яка дасть можливість релігійним та іншим групам відкривати нові школи, надаючи допомогу і школярам. Партія поміркованих вбачає загрозу для сім'ї виключно в бюрократії і державі. Її мета - відродити класичну буржуазну сім'ю, описану в соціології Т.Парсонса, передати втрачені сімейні функції (виховання, освіти, догляд за маленькими дітьми) від бюрократії ринковим структурам.

Інше бачення сімейної політики в партнерів поміркованих - Християнсько-демократичної соціальної партії. Ця партія бачить небезпеку для суспільства в матеріалізмі, який негативно впливає як на уряд, так і на ринок. Християнські демократи в підході до проблем сім'ї менш «вороже» налаштовані до «правильного» використання державної влади і більш підозріло ставляться до капіталістичної свободи. Вони критикують узурпацію шведською державою деякі функції сім'ї, але й викривають надмірність індивідуалістичного лібералізму («свобода без людських взаємин не є цінністю»). Християнські демократи підтримують суверенітет природної сім'ї, акцент роблять на необхідності відновлення реальної економічної ролі сім'ї у її зв'язку з аутентичними емоційними узами. Вони покладають провину за високий рівень розлучуваності на встановлену законом рівність між шлюбом і співжиттям, критикують податкову реформу, в результаті якої оподаткування здійснюється на індивідуальній основі, ігноруючи, що люди живуть домогосподарствами. В число низки пропозицій християнських демократів входить: подовжити процедуру розлучення для того, щоб дати шанс шлюбу

«одужати», розширити шлюбне консультування, виплачувати «допомогу за доглядом « всім батькам дошкільників, а не тільки тим, хто відвідує дитячі садки і ясла (вільний вибір форм догляду за дітьми, можливість скорочення прямої підтримки державою дитячих дошкільних закладів), зниження податків на кожну дитину, підвищення розміру допомоги сім'ям з трьома і більше дітьми. Вони вважають життєво важливим навчати молодь батьківству, утверджуючи її в думці, що шлюб - необхідна основа сім'ї.

На противагу Партії поміркованих, які прагнуть повернути сім'ю в лоно ринку, християнським демократам, які покладають надії керований державний сектор як засіб реабілітації традиційної сім'ї, Партія нових демократів виступає за масоване зниження податкового тиску з метою дати можливість сім'ї існувати тільки на заробіток одного члена сім'ї. Вони виступають проти «повної гендерної рівності, вважаючи пошуки у цьому напрямку втратою часу для реальної жінки, яка живе реальними проблемами.

Чи є в Україні сімейна політика? Якщо вести мову про «генераторів» політики, якими мають бути політичні партії, то можна звернутись до аналізу їх політичних документів, зокрема, програм перед виборами у Верховну Раду України в березні 1998 року.

Передвиборні платформи політичних партій - це фактично перелік пропозицій (нерідко утопічних, популістських), які пропонують політичні сили для вирішення тих чи інших проблем. Із трьох десятків політичних партій та об'єднань, які офіційно були включені в списки для голосування, близько 15 партій чи об'єднань задекларували своє ставлення до сім'ї лише короткими загальними положеннями типу «надамо родині право на одержання пільгових довгострокових кредитів на житлове будівництво», «надамо пріоритет у допомозі молодим сім'ям із дітьми та багатодітним родинам», «створимо програми підтримки сім'ї», «поліпшимо матеріальне забезпечення сімей з дітьми» тощо, і тільки в чотирьох були конкретні пропозиції що стосувалися інституту сім'ї.

Найдокладніші пропозиції, що стосуються сім'ї, серед партій і об'єднань, які пройшли у вищій законодавчий орган країни, запропонувала Партія зелених України. Вона заявила, що «сім'я, захист її інтересів, створення сприятливих соціально-економічних і екологічних умов існування є нашим основним завданням», і виступила за надання спеціальних цільових житлових кредитів на термін 10 років під 3% на рік; безплатні для населення дитячі садочки; особливу увагу з боку держави дітям-сиротам, інвалідам, дітям-біженцям, дітям, які не мають даху над головою, дітям, які знаходяться у небезпечних умовах, що склалися внаслідок військових конфліктів, екологічних катастроф, епідемій; покарання з усією суворістю закону насильство над дитиною в будь-якій формі; ліквідацію обмеження свободи вільного пересування та вибору місця проживання і роботи; сприяння покращенню демографічної ситуації в Україні, гарантії матеріальної допомоги всім молодим матерям (1, 27 лютого).

Національно-демократична партія виступила за соціальну допомогу багатодітним сім'ям, безплатне та пільгове житло сім'ям, які потребують соціального захисту, активізацію роботи соціальних служб для молоді, систему пільгового кредитування для здобуття фаху, перекваліфікації, придбання житла через систему молодіжних житлових комплексів, створення регіональних центрів оздоровлення дітей-сиріт та дітей, які постраждали внаслідок чорнобильської катастрофи (1, 27 лютого).

Народний Рух України запропонував підвищити розмір виплат жінкам, які перебувають у відпустці по догляді за дитиною до трирічного віку; ввести прогресивну систему надання матеріальної допомоги при народженні дитини, подвоюючи її розмір з появою кожного наступного немовляти; подбати про належну допомогу сім'ям, що мають дітей-інвалідів, багатодітним та неповним родинам; законодавчо закріпити отримання молодими сім'ями довготермінових кредитів на придбання житла, сприяти розвитку молодіжного підприємництва, працевлаштування молодих фахівців (1,18 березня).

Комуністична партія України пообіцяла, що «жінки перестануть боятися народжувати, дітей, зможуть спокійно їх виховувати і бути впевненими в їх майбутньому. Буде запроваджена спеціальна система захисту та підтримки материнства і дитинства» (1, 5 березня). Всеукраїнське об'єднання «Громада» запропонувало «розширення житлових пільгових кредитів для жителів міст. сіл і молодих сімей, які потребують житла». (1, 6 березня). Прогресивна соціалістична партія України зобов'язувалась «законодавчо захистити багатодітні та неповні сім'ї» (1, 20 березня). Соціал-демократична партія України (об'єднана) виступила за «державну турботу про сім'ю, материнство й дитинство» (1, 18 березня). Виборчий блок Соціалістичної партії України та Селянської партії України висловився «дбати про молодь як своє майбутнє, надавати пільгові кредити на навчання, житло; забезпечити гідне місце жінки в суспільстві (1, 13 березня).

В цілому слід відзначити, що сімейна політика, за досить рідкісним виключенням, не стоїть на перших місцях в соціальних програмах партій. Звертає на себе також увагу і те, що пропозиції щодо сімейної політики в основному торкаються матеріальних сторін питання, які вирішити окремо часто просто неможливо. Таким чином, можна стверджувати, що в сучасних політичних партій України є тільки окремі елементи сімейної політики. Комплексного підходу до цієї проблеми не спостерігається.

Офіційна державна політика стосовно сім'ї представлена набагато ширше в різних документах: Законах України, Указах Президента України, Постановах Кабінету Міністрів України (Див.: 3). Концептуальні засади містяться в «Основних напрямках соціальної політики на 1997 - 2000 роки», подані Кабінетом Міністрів і схвалені Указом Президента України від 18 жовтня 1997 р. №1166/97 (1,30 жовтня). Вони, зокрема, передбачають спрямувати соціально-економічну політику на розв'язання таких гострих проблем населення і сім'ї, як: стимулювання народжуваності шляхом державної підтримки сімей з дітьми, надання їм соціальної допомоги; зниження дитячої смертності шляхом підвищення якості медичного обслуговування та пропаганди здорового способу життя батьків; зниження смертності населення в найбільш активному віці, особливо чоловіків, за рахунок поліпшення умов та охорони праці, а також навколишнього середовища, побутових умов та впровадження здорового способу життя; забезпечення нормальних умов життєдіяльності сім'ї, підвищення якості життя за рахунок розвитку побутових послуг, часткового вивільнення жінок із суспільного виробництва, насамперед з важкими і шкідливими умовами праці; створення широкої мережі державних та недержавних служб допомоги сім'ї, впровадження нових соціальних технологій її підтримки та соціально-психологічної адаптації до ринкових умов; стимулювання та підтримка сімейного підприємництва. У даному контексті планується розробити механізм адресної соціальної допомоги і компенсаційних виплат сім'ям і окремим громадянам з урахуванням їх матеріальної забезпеченості.

Межі даної публікації не дають можливості детально зупинитись на розгляді чинних документів. Проте необхідно зазначити, що в цілому соціальна державна політика все ще спрямована на різного роду виплати, допомоги, пільги для різних категорій сімей. Можливо, що нині такі дії відповідають логіці розвитку суспільства. Однак швидше всього вони не дадуть помітного результату. Необхідно серйозно задуматись над системою «доходи - податки - кредити», щоб вона була орієнтована на створення умов, при яких сім'ї могли б самі ефективно підтримувати фамілістичний спосіб життя. Йдеться про політику зміцнення саме сім'ї з дітьми, а не просто захисту інтересів жінок, дітей чи чоловіків окремо.

Підтвердженням цього є і думка громадськості. Проведене автором статті соціологічне дослідження (5) серед юнаків і дівчат 15 - 17 років та дорослого населення від 18 до 55 років показало, що як молодь, так і дорослих, найбільше хвилюють невпевненість у майбутньому (56% - 59% відповідей) і низька оплата праці (37% - 66% відповідей). На запитання «Чому зараз спостерігається досить низький рівень народжуваності дітей?» на перше місце і молодь (63%), і дорослі (майже 80%) поставили відповідь «низький прибуток сім'ї», на друге місце - «побоювання за майбутнє дітей» (53% молодь і 58% дорослі), на третє - «незадовільні житлові умови» (39% молодь і 40% дорослі). Одночасно на запитання «Що сьогодні визначає рішення подружжя мати дітей?» на перше місце був поставлений такий фактор як «любов до дітей (67% молодь і 46% дорослі), на друге - «необхідність для когось жити» (37% молодь і 38% дорослі), на третє - молодь (33%) - «для зміцнення сім'ї», а дорослі (30%) - «розуміння необхідності продовження роду».

Таким чином, фамілістична політика має включати не тільки механізм економічних, а й духовних, ідеологічних, освітніх заходів, які б сприяли формуванню відповідної свідомості людей, насамперед молодого покоління.

Бібліографічні посилання:

1. Голос України, 1998.
2. Діти, жінки та сім'я в Україні: Статистичний збірник. - К., 1998.
3. Законодавство України про шлюб, сім'ю та молодь: Бюлетень законодавства і юридичної практики України. 1997. № 5.
4. Карлосон А. Вперед - к прошлому: перестройка семейной жизни в постсоциалистической Швеции // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 18. Социология и политология. 1995. № 2.
5. Соціологічне опитування охоплювало учнів 9-11 класів (вік - 15 - 17 років) та доросле населення

Придніпровського регіону (Дніпропетровської, Запорізької та Кіровоградської областей). Всього було опитано 1352 чоловік учнівської молоді, які достатньо репрезентативно представляли сім'ї робітників, інженерно-технічну, науково-педагогічну та творчу інтелігенцію, лікарів, службовців, підприємців, працівників різних комерційних структур, керівників промислових та аграрних підприємств, установ. Було також відповідно опитано 1565 чоловік дорослого населення.

6.Стещенко В. Нас може залишитись 42 мільйони // Урядовий кур'єр, 1999.

О.М. КОРХ

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В КОНТЕКСТІ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Корх Олександр Миколайович - начальник кафедри соціально-політичних дисциплін Академії митної служби України, кандидат філософських наук, доцент

Процеси соціального реформування, які все більш охоплюють сучасний світ і сутність яких можна визначити як рух до відкритого суспільства, не проходять осторонь і країн постсоціалістичного простору, про що свідчать дослідження болгарських, польських, російських та інших дослідників.

Певні кроки у напрямку відкритого суспільства зробила наприкінці другого тисячоліття і Україна. Щоправда результати цього руху порівняно скромні і досить суперечливі. Пояснюється це багатьма чинниками, що беруть свій початок як у історичному минулому, так і в сучасних реаліях українського суспільства.

Що стосується останніх, то мова йдеться насамперед про більш повільні, порівняно з Чехією, Угорщиною, Прибалтійськими країнами і Росією, темпи соціально-економічних перетворень. Панівне становище в економіці України як і раніше зберігає державно-монополістична форма власності. Інтенсивний розвиток приватної власності під різними приводами відкладається до “кращих часів”. Внаслідок цього більша частина українського суспільства і по цей час не має реальних можливостей для реалізації проголошених економічних свобод, власної підприємливості та ініціативи.

Слід відзначити і певну психологічну неготовність багатьох наших співвітчизників до діяльності в умовах ринкової економіки, політичного та ідеологічного плюралізму, точніше, в умовах їх становлення. І це зрозуміло, адже більшість із нас опинилися викинутими із “болота тоталітаризму з масою пристосувальних механізмів, непридатних для нормальної адаптації до “п'яного” повітря свободи, індивідуальної ініціативи та відповідальності”¹. В цій ситуації, коли стара система цінностей офіційно відкинута, а нова ще не інституціоналізувалася, коли критерії та норми, за якими відбувається включення особистості до соціального життя ще не набули дійсно особисто прийнятого і легітимного характеру, людину охоплюють специфічні настрої і прагнення. Психологічним підґрунтям останніх є відомий психологічний парадокс, що лежить в основі феномену “втечі від свободи”, - людина почуває себе більш захищеною і вільною в жорсткій закритій системі з обмеженими можливостями вибору і соціального просування, аніж у динамічній відкритій системі, яка вимагає постійного особистого вибору, рішень, відповідальності. Саме тому для значних прошарків нашого суспільства, насамперед представників старших поколінь, характерна ностальгія за минулим (яка, зрозуміло, має і чисто вікові чинники), в якому панував “міцний порядок”, кожен знав “своє місце” і не обтяжував себе самостійними пошуками, незалежністю позиції, вибору, дійсно персональної відповідальності.

Цілком “природне” на фоні глибокої економічної кризи, соціальної незахищеності населення, корумпованості владних структур відчуття особистої безпорадності перед життєвими проблемами у поєднанні із зазначеною ностальгією підживлює і посилює не тільки авторитарні, але й патерналістські настрої - прагнення перекласти відповідальність за власну долю і долю суспільства на інших, передусім державу в обмін на такий звичний, зручний і безпечний конформізм. І така позиція і настрої, укорінені ще за радянських часів, так чи інакше підтримуються курсом влади на консервацію старих механізмів соціального управління, що, на її думку, дозволить зберегти соціальну рівновагу і “спокій”, виграти час необхідний для природнього “визрівання” ринкових механізмів, їх соціально-політичних та духовних корелятивів.

Водночас зміни, що відбуваються у ході трансформації українського суспільства, попри всю свою слабкість і суперечливість, створюють і певні умови для формування нового типу соціальності, діяльність і зв'язки в межах якої базуються на засадах індивідуальної свободи й ініціативи, приватного інтересу, особистої відповідальності та інших цінностях відкритого суспільства. Мова передусім про появу так званої “народної економіки”, головними складовими якої є мілке підприємництво, натуральне господарство і, за визначенням Є.Головахи, “гастербайтерство”. Саме завдяки їм не тільки виживає значна частина наших співвітчизників, поповнюється держбюджет тощо, але й формується система цінностей нового зріцця, згідно з якою свобода індивідуального вибору є головною умовою соціального поступу і справжнього гуманізму.

Особливу роль у цьому процесі відіграє нова соціальна верства - підприємці. Вони поєднують у своїх рядах найбільш активну і мобільну частину населення, в основному молодь, (що особливо важливо з точки зору визначення перспективних наслідків трансформацій, що відбуваються). На відміну від старших поколінь остання значно менше розраховує на поміч держави і все більше покладається на власні зусилля і активність в межах ринкової економіки. Адже підприємництво - це засіб прояву і реалізації індивідуальної економічної ініціативи, феномен бурхливого розвитку якої є характерною ознакою українського сьогодення. Старші покоління за зрозумілих причин менш активні й більш обтяжені патерналістськими настроями. Але загальна тенденція свідчить про поступове зростання не тільки кількості зайнятих підприємницькою діяльністю, але й довіри до неї з боку суспільної свідомості. Цікаво при цьому, що одним з головних мотивів, що приваблює “новобранців” до цієї сфери діяльності є можливість в її межах реалізувати своє прагнення до свободи і незалежності, самостійності у прийнятті рішень, своє почуття нового, власну ініціативність, готовність до ризику тощо².

Нездатність держави до ефективної макроекономічної політики і соціального захисту вимушує владу все більше перекидати відповідальність за виживання особистості на неї саму, що стимулює більш активні індивідуальні зусилля, зацікавленість у більш ефективній праці, бережливість тощо. Як наслідок, пасивні очікування позитивних зрушень і допомоги з боку держави, підприємства чи сім'ї, хоча і зі значною “гендерною асиметрією” поступово зменшуються на користь особистої активності й відповідальності за власну долю і долю своїх близьких. Тобто здійснення своїх домагань, принаймні молодь все більше пов'язує з різними формами особистої активності. Це зокрема знайшло свій вираз у зафіксованій у ході соціологічних досліджень 1985, 1992 і 1995 років “революції домагань”, яка свідчить, з одного боку, про значне зростання активності молоді, а з іншого, про звільнення колись пригніченої потреби людини щодо прийняття самостійних рішень, її прагнення до особистого вирішення проблем свого існування³.

Щоправда, стосується це насамперед економічної сфери. У політичній сфері навпаки спостерігаються індеферентність, конформізм, масовий нігілізм як доміанти суспільної свідомості⁴. Все це цілком природно в умовах соціального хаосу, аномії, кризи довіри до державної влади і політики взагалі. Саме тому, згідно з даними соціологічного дослідження проведеного центром “Демократичні ініціативи” у 1997 році більшість громадян України (92%) довіряє лише власній сім'ї. Державні інститути (уряд, Верховна Рада тощо) як засоби вирішення суспільних проблем мають серед населення надзвичайно низький рівень довіри⁵. Таке становище відчужує індивіда від більшості соціальних інститутів, держави, руйнує стару систему ціннісних орієнтацій як механізмів інтеграції і регуляції індивідуальної активності, стару структуру соціальної ідентичності; і, водночас, спонукає шукати нові об'єкти ідентифікації, нові цінності, робити “власноручні” оцінки, вибір, врешті-решт покладатися насамперед на самого себе. “Чим у більшій мірі люди пов'язують державно-політичний процес з інтересами мафіозних структур, - зазначає Є.Головаха, - тим у більшій мірі вони починають переорієнтовуватися на суто індивідуалістичну позицію, пов'язану з можливістю власного виживання в умовах соціально-групової деградації”⁶. Поступово така “вимушена” незалежність стає все більш внутрішньо прийнятною і привабливою. Адже відмова від безумовної групової “запрограмованості” і, водночас, індивідуалізація вибору створюють більш широкі можливості для індивідуального самовизначення і самореалізації.

Про такого роду переорієнтацію свідчать і тенденції, що намітились у співвідношенні екстернального та інтернального типу особистості (інакше кажучи, зовнішнього та внутрішнього локусу контролю). Як відомо, екстернальність чи інтернальність локусу контролю визначається тим, на кого або на що покладає особа головну відповідальність за те, що з нею відбувається. Екстернальний тип особистості є базисним для тоталітарного суспільства і характеризується, окрім

усього іншого, значною мірою конформізму, авторитаризму, патерналізму, перекладанням відповідальності за власні проблеми і проблеми суспільства у цілому на реальні або надумані зовнішні обставини. Інтернальність, навпаки, більш характерна для відкритого суспільства. Вона корелює як правило зі значною особистою незалежністю, ініціативністю, рішучістю, толерантністю тощо, тобто рисами, притаманними індивідуалістично зорієнтованій особистості. Відповідно і зміни у співвідношенні екстернальності та інтернальності свідчать про цілком визначені тенденції у розвитку системи ціннісних орієнтацій українського суспільства.

Так, згідно з соціологічними дослідженнями за станом на 1992 рік, екстернальність залишалася характерною рисою 55% громадян України, тоді як інтернальність була притаманна лише 19% опитаних, тобто менш ніж для п'ятої частини. Водночас ці показники суттєво змінюються залежно від віку опитаних. У найбільшій мірі екстернальність характерна для людей старше 55 років (68%). Серед осіб від 31 до 55 років цей показник знижується до 56%, а серед молоді віком від 18 до 30 років - до 45%. І навпаки, спостерігається стала тенденція до зростання інтернальності у зв'язку із пониженням віку (від 15% інтерналів серед людей похилого віку до 25% - серед молоді). Серед опитаних школярів доля інтерналів зростає до 37%⁷. Все це свідчить про те, що молодь України - у певному сенсі її майбутнє - поступово долає патерналістсько-авторитарні позиції і все більше орієнтується на власні сили у вирішенні проблем свого існування. І справа не тільки в особливостях вікового світосприйняття. А, насамперед, у суттєвих змінах у соціальних умовах, що спонукають молодь до самостійного вибору і активності, до подолання власної безпорадності і пасивності.

Разом з тим, як і раніше український індивідуалізм має специфічне забарвлення. Адже до цього часу серед нашого населення домінує стереотип боротьби як визначального фактора вирішення всіх суспільних проблем. Тобто цінності боротьби залишаються для багатьох наших співвітчизників більш значущими, аніж цінності творення⁸.

Таким чином, цінісно-нормативній системі сучасного українського суспільства притаманна амбівалентність - співіснування взаємовиключних елементів, неузгодженість цінностей-цілей і цінностей-засобів їх досягнення. Водночас вона характеризується поступовим визріванням цінностей західного взірця, зокрема цінностей індивідуалізму.

Примітки:

¹ Головаха Е.И., Панина Н.В. Социальное безумие: история, теория и современная практика. - К., 1994. - С. 43.

² Див.: Хижняк Л.М. Организация собственного дела как жизненная перспектива // Харьковские социологические чтения - 95. - Харьков, 1995. - С. 89-94.

³ Магун В. Революция домоганий і зміни життєвих стратегій молоді: 1985-1995 роки // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 1998. - № 1-2. - С. 112.

⁴ Див.: Головаха Е. Трансформуючеся общество. - К., 1997.

⁵ Там же. - С. 72. Соціологічні дослідження, які проводилися серед студентів Дніпропетровських вузів на протязі 1993-1997 рр., також свідчать про збільшення ваги особистих та сімейних цінностей у структурі цінностей різного рівня (у тому числі громадянських, національних і так званих "вічних"). Причому стабільно важливе місце у системі ціннісних орієнтацій молоді займають цінності самоствердження: свободи думки, совісті, самовиразу, самостійності, незалежності тощо.

⁶ Головаха Е. Трансформуючеся общество... - С. 117.

⁷ Див.: Головаха Е.И., Панина Н.В. Социальное безумие... - С. 129-131.

⁸ Там же. - С. 143.

А.В. ДЕМИЧЕВА

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ЭТИКА В СОЦИОЛОГИИ: ПРИРОДА, СПЕЦИФИКА, ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ СТАНДАРТЫ

Демичева Алла Валериевна - старший преподаватель кафедры социологии Днепропетровского государственного университета, кандидат социологических наук

Этимологически слово "этика" происходит от древнегреческого слова <ethos>, что можно перевести как обычай, натура, характер, образ мышления. Это наука о морали и моральности. Профессиональная этика представляет собой конкретизацию общих моральных принципов и норм по отношению к разным профессиям.

Хотя понятие "профессиональная этика" давно и прочно вошло в научный и обиходный лексикон, о его содержании, о социальной и моральной природе самого явления, которое им отражается, высказываются самые различные суждения, подчас противоречивые. Это обуславливается различным уровнем моральных требований, предъявляемых обществом к деятельности той или иной профессиональной группы, и, наконец, поведенческие установки, в которых так или иначе выражаются интересы профессиональной группы как социальной общности или объединения.

Со стороны формы, смысл специфики профессиональной морали в ее отношении к общей моральности заключается в своеобразии части по отношению к целому. По содержанию своеобразие профессиональной морали является конкретизацией общих моральных принципов касательно заданий и условий профессиональной деятельности. Если моральность - это обобщенное, концентрированное выявление самого главного во всех конкретных видах отношений между людьми в отношении личности к обществу, то профессиональная мораль - это партикулярная сфера действия моральности, в которой она конкретизируется и приобретает своеобразие в зависимости от специфики заданий и условий деятельности. В профессиональной морали главным вопросом является отношение профессионала к определенной общественной необходимости или интересу, потому что удовлетворение этой потребности и есть целью профессиональной деятельности.

Профессионально-этические нормы складывались и оформлялись не сразу. Они являются продуктом развития цивилизации, моральной культуры, роста гуманности в отношениях между людьми, рельефно отражающие возрастание ценности человеческой личности, и поэтому процесс их совершенствования может рассматриваться как одна из форм морального прогресса. А нормы профессиональной этики постоянно развиваются во всех сферах трудовой деятельности человека, в том числе и научной.

В данном контексте интерес представляет анализ нормативных регулятивов научной деятельности, предложенный американским социологом Робертом Мертоном, который сформулировал основные характеристики науки в четырех принципах:

1. Принцип универсализма (или объективности) - научное знание - это всегда истинное знание, соответствующее реальности.
2. Принцип коммунизма (или всеобщности) - научное знание должно принадлежать всему научному сообществу и становится общим достоянием. Оно не должно являться личной собственностью ученого или корпорации
3. Принцип бескорыстности - ученый должен действовать во имя достижения истины, а не в корыстных целях.
4. Принцип организованного скептицизма - научное знание не должно приниматься на веру, ученому должны быть присущи критичность и добросовестность в проверке полученных результатов.

В дальнейшем Мертон продолжил эти принципы науки принципом "эмоциональной нейтральности" [1]. Данные положения справедливо критиковались за абстрактный подход, за изображение "чистой науки". Как и всякое идеалистическое воззрение, вышеназванные принципы выглядят этически очень привлекательно. Но главные проблемы возникают при реальном воплощении этих идей, и сегодня очевидно, что научная деятельность не всегда соответствует идеальным нормам. Состязательность в науке порой исключает открытость, ученых интересует не только истина, но и признание приоритета. Сам Мертон вовсе не исключал иных принципов. Он говорил о

противоречивости, двойственности ученого: с одной стороны для ученого значимы оценка и признание, но он вынужден отстаивать собственное мнение вопреки общему мнению; для него необходимо знание идей предшественников, но оно не должно мешать творческому подходу.

Находясь на рубеже нового тысячелетия, человечество вынуждено в числе прочих ошибок признать тот факт, что научный поиск во многих отраслях знания давно вышел из-под морального контроля, и как справедливо отмечает А. Николаевская, сократовский постулат "знание и добродетель неразрывны", многими учеными уже списан в исторический архив. [2].

Социологические сообщества для регламентации социологической деятельности и поддержания определенных правил поведения среди социологов профессионалов пытаются кодифицировать правила, создавая "профессионально-этические кодексы" или "кодексы этики". Как только профессиональные отношения приобретают качественную устойчивость, в обществе формируется определенные нравственные установки, требования к облику и действиям представителей данной профессии, выраженных в нормах писанного или неписаного кодекса чести. Общественный престиж и признание профессии зависит и от соблюдения каждым профессионалом этих норм. Нормы профессиональной чести регулируют отношения профессионала к предмету своего труда, отношения со своими коллегами в рамках профессии, отношение к своей профессии, к ее нормам и системе ценностей. Кодекс профессиональной чести непременно включает в себя определенные нормы личной чести, связанной с исполнением профессионального, гражданского, человеческого долга считают Лазар Г.М., Фирсов Б.М. и Ядов В.А. [3].

Абстрактная ответственность ученого - обществоведа перед согражданами и государством нуждается сегодня в дешифровке, в определении профессионально-этических граней того, что можно и чего нельзя в своей профессиональной деятельности. И если это до сих пор актуально для древнейших человекоцентричных профессий, то для социологии, науки достаточно молодой, тем более.

Профессиональный кодекс социолога, принятый на III Съезде Социологической ассоциации Украины в 1998 году, включает шесть разделов, регламентирующих профессиональную деятельность социологов, в том числе: общие положения, этические обязательства социолога перед своей профессией ("исследовательская деятельность"), этические нормы социолога по отношению к респондентам, научным дискуссиям и полемике, по отношению к научным публикациям, и раздел об ответственности за нарушение профессионального кодекса [4].

В "Общих положениях" внимание акцентируется на том, что социолог должен иметь повышенное чувство ответственности, сопричастности к анализу актуальных проблем, обостренное чувство социальной реальности, при этом рассматривать общество не только как целостный организм, но и видеть индивидуальные действия конкретных людей. В целом, социолог должен приложить все усилия к тому, чтобы стать и оставаться специалистом в своей профессии.

Гораздо шире представлен раздел "Исследовательская деятельность", устанавливающая этические обязательства социолога перед своей профессией, поскольку профессиональная этика - это и есть в широком понимании обязанности профессионала перед своей профессией. Основные положения раздела состоят в следующих требованиях к социологу:

- а) постоянное повышение профессиональных знаний;
- б) обеспечение достоверности и надежности получаемой информации;
- в) моральная ответственность социолога за качество своей работы, за последствия применения (внедрения) полученных результатов;
- г) научная честность, корректность социолога на всех этапах исследования; объективность и непредвзятость;
- д) недопустимость плагиата и присвоения чужих идей;
- е) научная организация исследовательской деятельности, выполнение взятых на себя обязательств.

Раздел "Респонденты и обследуемые" регламентирует отношения социолога с респондентом, о чем необходимо сказать несколько подробнее, поскольку полученная в ходе исследования информация во многом зависит от успешности данного контакта, для налаживания которого социолог должен обладать целым рядом качеств, в том числе:

1. Способность к полному и правильному восприятию объекта, наблюдательность, быстрая ориентация в ситуации, способность к образному качественному анализу.
2. Способность к пониманию внутренних свойств и особенностей объекта, проникновению в его духовный мир, психологическая интуиция, основанные на глубокой общей эрудиции и гуманистической направленности.

3. Способность к сопереживанию, эмпатия, сочувствие, доброта и уважение к человеку, готовность помочь, способность к состраданию, основанные на человеколюбии, общей гуманности и высоком морально-этическом уровне исследователя.
4. Способность к анализу своего собственного поведения, связанная с интересом к собственной личности и личности других людей.
5. Способность управлять самим собой и процессом общения, умение слушать, тактичность, легкость общения, умение устанавливать контакт, вызвать доверие и найти подход к людям, чувство юмора, умение разрядить напряженность. [5]

Кроме того, социолог обязан исходить из права респондентов на анонимность информации, информация не может быть использована против них;

при проведении опросов, анкетирования и т.п. социолог не может давать какие либо гарантии респондентам, группам, организациям, брать на себя какие бы то ни было обязательства перед ними, не имея на то специальных полномочий; профессионал должен предотвращать ситуации, когда его авторитет может быть использован во зло. Например, если его имя упоминается в связи с каким-нибудь сомнительным исследованием; социолог должен строить план своего исследования и использовать технику сбора информации в соответствии с законами, охраняющими права человека, то есть, не использовать методы и технику, унижающих и оскорбляющих достоинство и гордость респондентов.

Последующие разделы Профессионального кодекса социолога устанавливают этические нормы социолога по отношению к своим коллегам, к научным дискуссиям и публикациям. Принципиально новое введение в Кодексе социолога раздел "Ответственность за нарушение профессионального кодекса социолога". Разумеется, если есть обязанности, то должна существовать и ответственность за их исполнение. Хотя в этом разделе всего три пункта, они предусматривают достаточно жесткие меры воздействия: исключение из Социологической Ассоциации Украины, предание гласности случаев глубокого нарушения "Профессионального кодекса социолога" на общих собраниях и в соответствующих изданиях Социологической Ассоциации Украины.

В целом, Профессиональный кодекс социолога - это не юридические нормы, но свод принципов профессионального поведения и действий, которые социолог добровольно и сознательно обязуется соблюдать перед лицом своего профессионального сообщества, дорожа правам принадлежности к нему. Кодекс предъявляет достаточно высокие требования к компетентности исследователя, его профессиональной грамотности - качеством, от соблюдения которых зависит авторитет социологии в общественном мнении, доверие к ней; главная цель Кодекса - формирование профессионального сознания социологов, их сплочения, содействие в создании гражданской и моральной ответственности перед обществом и на этой основе - укрепление престижа социологии и доверия к социологическим исследованиям.

Сегодня вопрос профессиональной этики обществоведов, и в первую очередь, социологов, стоит достаточно остро. В условиях перманентного кризиса стратегическое мышление лидеров все больше парализуется и подменяется пожарными методами по самосохранению, причем, чем хуже обстановка в государстве, тем более очевидна тенденция сводить социологию к применительным опросам и оценкам ситуации сомнительными экспертами, используя социологию как средство манипулирования общественным сознанием. Двойственным остается отношение к социологии у представителей средств массовой информации. Конечно, они стали с большим вниманием, чем прежде, относиться к результатам социологических исследований, пытаясь наладить общение со своей аудиторией с учетом ее ориентаций и запросов. Но многие журналисты по-прежнему считают, что они одни способны глубоко анализировать социальные процессы.

События последних десяти лет в нашем государстве обострили проблемы противостояния "истины" и "лжи". Непростым был период и для отечественной социологии и социологов. Изменялось отношение к социологии, изменялся периодически ее статус. В ходе многочисленных избирательных кампаний социология из способа познания превращается некоторыми политиками в средство целенаправленного манипулирования массовым сознанием. Причины невостребованности социологии, главным образом, состоят в том, что интересы властвующих структур - с одной стороны и интересы страны и ее граждан - с другой стороны, в значительной мере не совпадают. "Социальные запросы" общества, которые, как принято считать, не только сильно влияют на социологию, но и обуславливают ее отдачу, способность общества воспринять и использовать социологическое знание, становятся запросами властвующей верхушки. Вот почему особенный интерес к социологии

проявляється в період виборчих кампаній і то тільки тоді, коли виборці мають можливість совершати вибор. Таким образом прислушуються тільки к тем рекомендаціям соціології, які необхідно прийняти в розрахунок для збереження існуючої влади, свого виживання. В таких дуже складних умовах особливу увагу повинно бути приділено формуванню професійного самосвідомості соціологів.

В своїй діяльності соціолог повинен дотримуватися чітких моральних принципів, головний з яких складається в "інтелектуальній чесності" соціолога. При проведенні будь-якого дослідження соціолог повинен виходити з принципів об'єктивності, орієнтуватися на високі професійні стандарти, не допускати спотворення істини ні при яких обставинах. Ясно, що категорично неприйнятні будь-які спроби фальсифікації інформації, навіть якщо при цьому керувалися "благими" намірами, "гуманістическими" ідеалами.

Соціолог зобов'язаний дотримуватися неупередженості і точності, представляти інформацію в повному обсязі без зняття будь-яких фактів, давати дані про методику дослідження і розшифровку даних. Виконуючи конкретне дослідницьке завдання, соціолог повинен суворо дотримуватися строків, встановлених фінансуючим органом, вповні до надання документального звіту. Така риса як пунктуальність є показником професіоналізму для будь-якого спеціаліста в якій би то ні області, а соціологи, як представники суспільної науки повинні надавати особливу вагу суспільній думці і завоюванню авторитету у суспільства. При цьому не можна давати будь-яких гарантій респондентам, групам або організаціям, брати на себе будь-які зобов'язання перед ними, не маючи на це спеціальних повноважень. Так як соціолог не є керівником і не володіє повноваженнями приймати рішення по досліджуваній проблемі, а тільки дає рекомендації, він не має морального права давати будь-які обіцянки, хоча його діяльність і може вплинути на певне змінення положення респондентів.

Соціолог зобов'язаний сприяти широкому розповсюдженню інформації про результати проведеного дослідження за винятком тих випадків, коли це може бути використано в шкоду замовнику або учаснику дослідження. Обнародуючи результати конкретного дослідження, соціолог повинен вказати всі джерела фінансування даної роботи. В умовах сучасної політичної ситуації буває думка, що соціологи, виконуючи замовлення, видають такі результати, які вигідні замовнику. Щоб уникнути звинувачень в фальсифікації результатів дослідження, соціолог повинен представити джерела фінансування.

Публікуючи результати соціологічних досліджень, необхідно також дотримуватися вимог Професійного кодексу (розділ 4 - "Научні публікації"), а саме:

- матеріали повинні відповідати загальнонауковим вимогам;
- необхідно вказувати організацію, що проводить опитування;
- час проведення (число, місяць, рік);
- вибірку, кількість опитаних;
- метод збирання інформації (інтерв'ю, анкетування, експертний опитування і т.п.);
- точну формулювання питання;
- статистичну похибку [6].

Соціолог повинен стежити за тим, щоб матеріали дослідження, використовувані пресою, на радіо або телебаченні, також відповідали даним вимогам. В сучасних умовах все частіше можна спостерігати по меншій мірі некоректне використання результатів соціологічних досліджень, а по більшій - фальсифікацію даних або розповсюдження "результатів" псевдодосліджень, єдиною метою яких є вплив на суспільну думку.

В такій складній ситуації дотримуватися цих принципів, незалежно від своїх політичних поглядів, - не тільки професійна, але і громадянська зобов'язаність соціолога.

Література:

- 1.Сучасна західна соціологія: Словарь. - М.: Політиздат, 1990. - 432 с.
- 2.Николаевская А.М. Професійна етика соціолога і статус соціології в суспільстві // Соціол. дослід.-1994.-№ 3.- С.9-10.
- 3.Лазар Г.М., Фирсов Б.М., Ядов В.А. Професійна мораль в соціології // Соціол. дослід.-1988.-№ 5.- С.47-52.
- 4.Професійний кодекс соціолога//Соціологія: теорія, методи, маркетинг.-1998, №1-2,С.268.
- 5.Сучасні психолого-педагогічні проблеми вищої школи.-Л.,1978.-С.128.
- 6.Городяненко В.Г. Остерігайтесь провокацій// Днепр Вечерній, 1997, 6 грудня.

Ю.В. БОРИСОВА

МОДЕРНИЗАЦИЯ ИЛИ ТРАНСФОРМАЦИЯ: К ВОПРОСУ О СУЩНОСТИ СОВРЕМЕННЫХ СОЦИАЛЬНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ

Борисова Юлия Владимировна - аспирант кафедры социологии Днепропетровского государственного университета

Изменения, которые затронули сегодня все уровни организации украинского социума, являются столь же очевидными, эмпирически выявляемыми по целому ряду внешних признаков, сколь неоднозначными по своему характеру и последствиям. Попытки выяснения сущности и модальности происходящих изменений неизменно ставят аналитиков перед задачей их однозначного отнесения к модернизационным или трансформационным. Очевидно, что необходимым условием подобной процедуры должна выступать экспликация понятий модернизации и трансформации.

Социальную трансформацию можно определить как совокупность социоструктурных, институциональных и микросоциальных изменений, которые, в свою очередь, обуславливают кардинальное изменение сущности социума, господствующего типа социальности. Как правило, на начальном этапе своего развития этот процесс обладает относительно стихийным характером, не всегда четкими ориентирами дальнейших изменений, а также деструктивной направленностью по отношению к прежнему типу социальности, то есть господствующему типу социальных связей и отношений. Термин «*трансформация*» вполне адекватно характеризует перемены в странах, которые кардинально переориентируют свою социально-экономическую политику или ставят задачу перехода от старых, традиционных укладов к новейшим принципам организации социальной жизни при более всеобъемлющем использовании рыночных механизмов [1]. Подобный широкий, комплексный подход позволяет усмотреть сущность современных трансформационных процессов, прежде всего, в изменении политической и государственной системы, духовно-культурных ориентиров социальной жизни, обновлении экономических основ функционирования общества. Основным фактором, определяющим направленность современного трансформационного процесса, выступает рыночный характер возникающей системы, понятый как «соревновательность всех возможностей общества» [2].

Модернизация - это процесс, вызванный в большинстве случаев усложнением принципа организации социума в результате роста структурной и функциональной дифференциации. Данный процесс сопровождается возникновением новых форм интеграции, увеличением адаптивной способности социальной системы. По сравнению с трансформационными процессами, целевые ориентиры модернизации имеют более четкие контуры, а смена стадий ее развития отличается относительно большей последовательностью. Аксиологическая проекция модернизационных сдвигов находит свое функциональное проявление в изменении господствующих в сознании людей ценностей, норм, представлений в направлении их «современивания» с учетом требований определенного социального идеала. Вслед за допущениями социологов, пристально анализирующих характер и направленность процессов, протекающих в современном украинском обществе, правомерно выдвинуть следующий тезис: коль скоро модель конструируемых сегодня связей и отношений близка к социальной модели общества западного типа, правомерно вести речь о модернизации украинского общества [3]. При этом необходимо отметить, что специфика предшествующего исторического развития делает невозможным механическое заимствование готовых образцов и достижений развитых стран, контролируемое политической и экономической элитой. Модернизация как разновидность трансформационного процесса представляет собой сложное переплетение стихийных и сознательных аспектов, экзогенных (внешних) и внутренних факторов, объединяя, с одной стороны, действия элитных групп и носителей инновационной деятельности и, с другой, стихийное поведение масс людей, а также социальные последствия проводимых реформ. Отмечая наиболее вероятные ошибки при построении трансформационных стратегий, видный западный ученый и общественный деятель З.Бжезинский говорит о том, что не всегда на практике трансформация является непрерывным процессом. Нередко она проявляется в виде чередования конфликтных стадий, когда достижение одной стадии не обеспечивает достижения следующей; в подобной ситуации политически и экономически успешная либеральная демократия не является предопределенным результатом для всех без исключения транзитивных обществ [4].

Т.И.Заславская относит модернизацию к типу многосубъектных трансформационных процессов, опосредующих связь между целевой реформаторской деятельностью и преобразованием общественных отношений. Пронизывая всю толщу общества “именно такие процессы реально преобразуют его структуру и институты” [5]. В качестве сопутствующего модернизации процесса может выступать процесс, возникающий “вследствие удачных или неудачных попыток стимулировать модернизационные изменения. Речь идет о результатах реформ, представляющих “социальную плату” общества за свою отсталость, за потребность в “догоняющей модернизации” и за ошибки реформаторов. К таким преимущественно негативным процессам относятся обесценивание национальной валюты, рост количества безработных, усугубление социальной поляризации, обнищание массовых групп населения, коррупция госаппарата, хищническое расходование и уничтожение природных ресурсов и других национальных богатств, рост преступности. Модернизационные и компенсаторные процессы нередко переходят друг в друга, хотя их влияние на эффективность трансформации общества противоположно.

Рассмотрение сущности и характера того или иного процесса является неполным без анализа основных *факторов* его протекания в конкретных исторических и социальных условиях. В качестве основополагающих факторов развития модернизационных процессов на данном этапе выступают:

- уровень экономического и технико-технологического развития общества, особенности его научного потенциала;
- степень оформленности и устойчивости демократических институтов, состояние прав и свобод граждан, уровень развития политической и правовой культуры людей;
- особенности массового ценностного сознания, соотношение в его структуре традиционного и инновационного компонентов.

В переходные для общества периоды социокультурные факторы трансформационных процессов способны в значительной степени актуализироваться. Состояние ценностного сознания различных категорий людей, накопленный веками опыт решения социокультурных проблем, традиции, привычки, нормы поведения могут выступать в роли сил социальной инерции, замедлять, либо, наоборот, катализировать позитивные социальные изменения. Анализ модернизационных процессов в их взаимосвязи с ценностно-нормативными особенностями массового сознания позволяет выделить несколько возможных *сценариев* их развития:

- локальная модернизация, при которой введение новаций ограничивается либо отдельной сферой общества, либо территориально (модернизация военно-промышленного комплекса в СССР, различие темпов модернизации в городе и селе, в разных отраслях хозяйства);
- «эффект бумеранга». При его наличии реакция на вводимые изменения способна приобретать такой масштаб, при котором обратные связи либо стремятся уменьшить значение новаций и сохранить социальную структуру в прежнем состоянии, либо изменяют ее в противоположном направлении. Примером подобного сценария модернизации является либерализация экономических отношений на всем постсоветском пространстве, вызвавшая обнищание широких слоев населения и, соответственно, появление консервативных ориентаций и требований возврата к прошлому состоянию. Так, по сравнению с 1994 годом, в 1997 году в Украине на 7% уменьшилось количество людей, поддерживающих институт многопартийности как неотъемлемый атрибут модернистского статуса государства, сократилось членство в политических и общественных организациях. На 7% увеличилось число людей, предпочитающих возврат к прежнему типу экономических отношений [6].
- «пунктирная модернизация», которая затрагивает лишь отдельные структуры, ценности, институты, роли в различных сферах общества, в то время как другие остаются в прежнем состоянии. В результате, в рамках социальной ткани закрепляются качественно различные нормативы поведения и системы ценностей - как традиционные, так и модернистские. Так, отмеченные выше особенности экономических ориентаций людей не подкрепляются высоким доверием тем политическим силам, которые способны воплотить их в жизнь (социологами зафиксировано снижение поддержки социалистов в 1997 году на 2% по сравнению с предыдущим периодом) [7].
- самоподдерживающиеся изменения, при которых модернизация последовательно охватывает все элементы нормативной структуры, а обратная реакция на подобные изменения способствует закреплению инновационного эффекта. Так, появление в ходе политических преобразований конца 80-х годов независимых общественных объединений, политических

партий, средств массовой информации способствовало тому, что процесс трансформации социального сознания приобрел необратимый характер.

Результаты массовых социологических опросов подтверждают применимость концепта «*модернизация*» к описанию характера и направленности происходящих в украинском обществе изменений. Наиболее выраженным на сегодня в Украине сценарием протекания процессов модернизации является «пунктирный вариант». Независимо от того, как население Украины оценивает последствия проводимых реформ, большинство описывают происходящие изменения как такие, что осуществляются (независимо от темпов и болезненности их протекания, адекватности используемых методов) в направлении построения капитализма, или, точнее, в направлении, противоположном возврату к социализму [8]. Это позволяет современным украинским аналитикам сделать следующий вывод: респонденты, входящие в социальные группы, которые определяют свои политические предпочтения как ориентации «на капитализм» («на новое будущее»), отличаются, особенно в последние годы, более высоким уровнем социального самочувствия по сравнению с теми, кто продолжает ориентироваться «на социализм» («на старое прошлое»). Если последние являются свидетелями все большего отдаления украинского общества от социалистического типа организации социальных отношений, то сторонники общественного переустройства на принципиально новых, во многом заимствованных у Запада, основаниях (политических, социально-экономических, духовных), видят, как современное украинское общество в целом развивается в желательном для большинства из них направлении. Они отдают предпочтение наполненному товарами, не дешевому, зато бездефицитному рынку, многопартийной политической системе, «голосуя» в целом за конкурентные отношения не только в экономике, но и в политике [9].

В целом, приведенные теоретические и эмпирические доводы позволяют определить протекающие в современном украинском обществе трансформационные процессы как несущие в себе черты переходности от одного типа социальности к качественно иному, то есть как *модернизацию оснований его функционирования*. В свою очередь, стадия перехода не завершится до тех пор, пока не будет построен качественно новый тип социальных связей, уровень которых должен превысить тот, что имел место в рамках предшествующего типа социальности.

Для более глубокого понимания сущности процесса модернизации необходимо проанализировать основополагающие черты обществ традиционного и модернистского типа как неких идеально-типических конструктов, не встречающихся в чистом виде и эксплицируемых на основе доминирования присущих тому или иному типу конкретных черт и особенностей. В качестве ценностной максимы *традиционной суперцивилизации* можно рассматривать сохранение ранее достигнутой эффективности, нормативную неизменность социальных потенциалов и, соответственно, способностей в этих рамках воспроизводить культуру, отношения, масштабы потребления и т.д. Система ценностей *модернистской суперцивилизации* является сфокусированной на достижительности, на росте эффективности воспроизводства, деятельности во всех ее формах, на развитии культуры систем отношений (например, на совершенствовании организации производства в соответствии с необходимостью поставлять на рынок новые товары, качественно совершенствовать оборудование, на развитии умений в связи с необходимостью осваивать новые формы деятельности). Если в рамках традиционных социальных структур личность оказывается подчиненной целому, т.к. система ценностей требует подавления инноваций, превышающих некоторый статичный предел, то современная или либеральная суперцивилизация культивирует способности личности как результат потребности в конструктивных инновациях.

Характерной особенностью традиционных и частично модернизированных обществ является большая вероятность искажения функций идеологической системы, усмотрение в ней достаточного условия для сохранения действенности существующих ценностей и норм. Другой характерной чертой обществ с элементами традиционности является использование идеологических конструктов для обеспечения максимальной слитности индивидуального, коллективного и социального начал в сознании и поведении людей, основанное на абсолютизации интегративной функции идеологии. Как справедливо отмечает В.А. Ядов, «советское общество в его классической фазе тоталитаризма напоминало традиционное в главном своем качестве - бессубъектности индивида» [10]. Долгое время социальная идентичность отождествлялась преимущественно с государственно-гражданской, что находило свое проявление в безусловном требовании принимать официальную идеологию и систему ценностей. На уровне индивидуального ценностного сознания и поведения это проявлялось в формальном признании и манифестации лишь одобряемых правящей элитой убеждений и оценок

происходящего. Специфика функционирования идеологических конструктов и императивность социальных норм сводилась к государственному принуждению, несмотря на то, что их действенность может быть обнаружена лишь в неразрывной связи с *реальными* ценностными представлениями людей, внутренней убежденностью в справедливости и целесообразности социальных норм. Указанная совокупность особенностей идеологической системы советского периода позволяет определить ее, скорее, как мифологию, о которой Ф.Х.Кессиди говорит так: она «представляет собой творение в воображении и с помощью воображения иной действительности - субъективной и иллюзорной, служащей не столько для объяснения... чего-то, сколько для оправдания определенных («священных») установлений, для санкционирования определенного сознания и поведения» [11].

По нашему мнению, основная особенность доминировавшей в советский период аксионормативной системы состояла в том, что она складывалась из двух сложным образом взаимосвязанных частей, отличающихся разной степенью устойчивости. Одна из них - истинная система норм, определяемая индивидом или малыми группами - основывалась на ценностях, в то время как другая - официальная или государственная - базировалась не на ценностях, а на гораздо более зыбкой почве официальной идеологии. В результате сложился специфический советский тип поведения и мышления, при котором будто бы принимаемая вторая система норм служила «линией обороны» для защиты индивидуального жизненного мира, основанного на ценностях. По всей видимости, укоренение в массовом ценностном сознании устойчивой системы двойных стандартов непосредственно связано с его способностью демпфировать, сглаживать внешние воздействия, сохраняя неповрежденным некое ценностное ядро.

Смена типа социальности, отличающая современный этап украинской трансформации, сопровождается не только изменением характера социальных связей, функций многих компонентов институциональной системы, но и все большей *плюрализацией субкультур и идеологий*. Каждая из нарождающихся политических, экономических, культурных, религиозных элит стремится расширить свой «символический капитал» и влияние на конструирование социального пространства, придавая концепциям будущего социального развития противоречивый характер. Макроизменения, заключающиеся в переходе к современному, динамическому типу организации социальной жизни, имеют свои проявления и на микроуровне - в виде сдвига от прозрачной ясности социальных идентификаций советского типа («мы - это советский народ») к групповым и самоидентификациям модернистского и постмодернистского типа. Современный этап, связанный с модернизацией общества как социальной системы, с постепенным освобождением от «традиционных ограничений жизни, от старых авторитетов и глубоко укоренившихся предрассудков, продолжает предоставлять нам новые возможности познания и действия» [12].

Другим микросоциальным признаком модернизационного процесса является *увеличение роли когнитивной компоненты* в системе мотивации человеческого поведения: люди действующие (социальные акторы) становятся, прежде всего, людьми размышляющими, их активность направлена в первую очередь на приписывание смыслов новой реальности. Ситуация переходности может и не получить отражения в поведении всех без исключения социальных субъектов, однако она накладывает существенный отпечаток на массовое ценностное сознание, делая более подвижными, активными мнения, оценки и взгляды. Активное конструирование массовым ценностным сознанием новых социальных смыслов становится оборотной стороной распада старой институциональной структуры. Этому способствуют как объективные условия (снятие официальной идеологии и отказ от основанной на ней системы норм), так и выработавшаяся в условиях двойственности норм устойчивость ценностной основы поведения. Разрушение институциональных структур, катастрофически сказывающееся на самоидентификации индивида и устойчивости его «жизненного мира», в результате оказывается созидательным. Оно создает основу для возникновения новых идеологий, поскольку вместо прежних, разрушенных идеалов, появляется несистематизированное множество новых образцов восприятия мира. Период аномии, распада институциональной основы общества характеризуется в этом случае множественностью способов обыденного мышления, борьбой этих способов за место в складывающейся новой идеологической системе.

Список литературы:

1. Данилов А.Н. Переходное общество: проблемы системной трансформации. Минск: Універсітэцкае, 1997. С. 11.
2. Там же. С.73.

3. Якуба Е.А. Социальная структура современного украинского общества // Вестник ХГУ. №383. 1997. С.14.
4. Цапф В. Теория модернизации и различие путей общественного развития // Социологические исследования. 1998. № 6. С.16.
5. Заславская Т.И. Трансформация российского общества // Социологический журнал. 1995. №3. С.13.
6. Головаха С.И., Паніна Н.В. Тенденції розвитку українського суспільства (1994-1997 рр.). Соціологічні показники. Київ: Інститут соціології, 1998. С.19-46.
7. Там же. С.47.
8. Горбачик А. Політичні орієнтації та соціальне самопочуття населення України // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 1998. №3. С.55.
9. Там же.
10. Ядов В.А. Социальная идентификация в кризисном обществе // Социологический журнал. 1994. № 1 С.36.
11. Кессиди Ф.К. От мифа к логосу. М., 1972. С.42.
12. Р.Мюнх. Диалектика и динамика развития глобального информационного общества // Социология на пороге XXI века: новые направления исследований. М.: Интеллект, 1998. С.23.

И.В. ТЕРЛЕЦКАЯ

СОЦИАЛЬНО-КЛАССОВАЯ СТРУКТУРА ОБЩЕСТВА И ИДЕОЛОГИЯ

Терлецкая Ирина Владиславовна – доцент кафедры политологии Днепропетровского государственного университета, кандидат исторических наук

Идеология – система взглядов, идей, в которых отражается отношение к действительности определенных классов, социальных групп, партий. Социально – классовая структура общества непосредственно влияет на наличие и популярность в нем той или иной идеологии. В Украине на сегодняшний день такая структура еще не определилась четко. Исследования социологов, политологов свидетельствуют, что прежние классы и группы сокращаются, размываются, а новые формируются. Основным критерием отношения к той или иной группе может считаться материальное положение. По уровню материальной обеспеченности можно выделить 6 групп. Это – нищие, нуждающиеся, необеспеченные, малообеспеченные. Эти группы составляют 91% населения Украины /3, с.95/. Из них за чертой бедности находится 43% /Там же/. Далее идут обеспеченные и богатые – 9%. Чтобы понять, чем “дышит” наше общество, какая идеология ему ближе всего, следует разобраться с ориентациями упомянутых групп.

“Рыночные” позиции получили широкое распространение в субэлитных группах руководителей высшего звена. Данную группу сегодня составляют прежде всего те представители партийно-хозяйственной номенклатуры и бывшего комсомольского аппарата, которые сумели в период “перестройки” легализовать капитал, ресурсы, накопленные либо теневым предпринимательством, либо путем использования статусных возможностей, придав капиталам новые институциональные формы. Среди руководителей такого уровня “рыночные” позиции характерны для большинства /3, с.87/. Для них также характерны либерально-демократические принципы в сочетании с ориентацией на сильную исполнительную власть. Таким образом, элита Украины придерживается либеральных ориентаций и “рыночных” установок и именно такую идеологию пытается воплотить в жизнь. Либеральная идеология и в целом модель общественного развития, которую сегодня предлагает Украине ее истеблишмент, заимствованы у США, возведенных в некий эталон. Н.Томенко – известный киевский политолог отмечает, что “для Украины характерен синдром имплантации политической системы. Имплантация либеральной идеи поддерживается государственными структурами” /4, с. 113/

Как известно, основными ценностями либерализма являются индивидуализм, частная собственность /в противовес государственной и общественной/, минимальное вмешательство государства во все сферы, включая экономическую, социальную и пр. Именно такие ценности стали

сегодня пропагандироваться и внедряться в нашем обществе. Мировой опыт свидетельствует, что данная идеология переживает кризис /в том числе, в самих США/. Подтверждением этому являются выборы в Европе, как Восточной, так и Западной. Во многих странах победили социал-демократы. Опыт отечественных выборов свидетельствует, что либералы поддержкой населения не пользуются. Поражение в 94-м, 98-м гг. яркое тому подтверждение. Слабую поддержку получили и другие партии неолиберального толка. Политика, основанная на неолиберализме, которая осуществляется сегодня в нашем государстве, не соответствует той остроте и проблемности ситуации, которая сложилась в украинском обществе.

Поэтому неудивительно, что другая группа – 43% нищих и нуждающихся, не поддерживает установки, характерные для верхов. Эта страта консервирует традиционные для советского общества ценности (что и продемонстрировали выборы). Четкая ориентация на идеалы и ценности советского социализма характерны для трети населения. Еще одна треть совершенно не приемлет такие идеалы. Это говорит о том, что данные идеалы не могут быть полностью вычеркнуты из социальной действительности, но в то же время не могут стать доминирующими в обществе. Социологические исследования показывают, что, чем хуже становится материальное и социальное положение людей, тем больше они проявляют склонности к коммунистическим установкам /3, с.112/.

Средние же слои, составляющие большинство в Украине, в целом поддерживают “рыночные” установки и ценности правового государства.

Однако, “рыночные” установки люди понимают по-разному. За “чистый рынок” выступают высшие и частично средние слои, а именно – предприниматели, руководители разного уровня, специалисты, студенты и в целом молодежь в возрасте до 30 лет. Антирыночные позиции характерны для пенсионеров, разнорабочих, части квалифицированных рабочих. Это люди старше 50-ти и особенно старше 60-ти лет. А вот “смешанный” путь развития поддерживают практически представители всех слоев, люди среднего возраста – от 35 до 55. “Смешанный” путь предполагает предпринимательство под контролем государства, поддержку как частного, так и государственного сектора, социальную защиту со стороны государства. Это компромисные позиции, способные объединить людей. Поэтому, по мнению автора статьи, наиболее перспективной и приемлемой для украинского общества может быть левоцентристская идеология.

В то же время следует сделать еще одно существенное дополнение. Эпоха постиндустриализма, в которую уже вступило человечество, предполагает высокую ценность образования, знаний науки, как основных факторов жизненного успеха как отдельной личности, так и государства в целом. Сегодня доход семьи стал определяться в большей мере источником профессиональной деятельности ее членов, чем собственностью /2, с.39/. Как полагает знаменитый социолог, футуролог Тоффлер, общество будущего будет альтернативой и капитализму и коммунизму /в том виде, в каком мы его знаем/. Основой дохода станет интеллект и основным видом деятельности – интеллектуальная. Уже сегодня тенденции нового образца жизни видны в Японии и других странах. Применительно к Украине это означает, что модель общественного развития, идеология, которые могли бы стать наиболее привлекательными и перспективными для нас, обязательно должны включать в себя развитие науки, образования, наукоемких отраслей как приоритетную сферу деятельности. Опыт быстрых и эффективных успехов стран Азиатско-Тихоокеанского региона показывает, что к основным мерам, приведшим к динамике роста, следует отнести: управление всеми экономическими процессами со стороны государства; планирование экономики, на не административное, а стратегическое; экспортная ориентация и, наконец, огромные инвестиции в образование и науку /1, с.111/.

Таким образом, идеология нашего общества должна строиться на следующих ценностях.

1. Развитие предпринимательства под контролем государства.
2. Развитие как частного, так и государственного, общественного секторов экономики.
3. Планирование экономических процессов, но не административное, а стратегическое.
4. Приоритет прав и свобод личности, обеспечение максимальной юридической защищенности граждан и институтов гражданского общества.
5. Высокая ценность знаний, образования, науки. Инвестирование этих сфер.
6. Социальная защита граждан со стороны государства.

Сегодня не только социально классовая структура общества, социальный статус его граждан определяет популярность той или иной идеологии, но и сама идеология может стать определяющим фактором социального статуса. Ведь в нынешний период статусные различия в большей мере определяются принадлежностью к обществу-государству, чем к определенной группе внутри

сообщества. Тенденция увеличивающегося неравенства между гражданами различных стран переопределяет социально-классовую стратификацию в миро-социальную. Поэтому показателем становится гражданство. Сегодня, как пишет Тоффлер, происходит эра смещения власти. Постиндустриализм дает большие шансы странам, имеющим мощный интеллектуальный потенциал и умеющим правильно им распорядиться. А отсюда следует, что Украине, имеющей прекрасные природные, в том числе человеческие ресурсы, необходимо изменить вектор своего развития. Нынешняя ситуация требует нового харизматического лидера и конструктивную идеологию, которые смогли бы объединить наших граждан, сплотить и повести за собой. Сегодня наше общество не очень то доверяет тем или иным идеологиям. Среди 10 ценностей, которым отдают предпочтение граждане Украины, идеологические находятся лишь в середине списка /3, с.100-101/. Однако, как бы мы не относились к данной проблеме, государство не может развиваться без определенной модели, некоего идеала. Идеология- это всегда “мифотворчество”, цель которого сплотить, вселить уверенность, повести за собой. Если прежде мы страдали от заидеологизированности, идеологического диктата, то сегодня скорее растеряны, дезориентированы, апатичны. Такая “спячка” чревата серьезными последствиями. И пусть даже кто-то упрекнет нас в слонности к очередной утопии. Конечно, планы должны быть реальными. Политика – искусство возможного. Однако, без веры, надежды, без планов и ориентиров преодолеть кризис, апатию крайне проблематично.

Уходит в прошлое время “измов”. Наиболее перспективными видятся синтезированные концепции. Однако, любую из них, можно, хотя и условно, обозначить как левую, правую или центристскую. По мнению автора, для Украины нужна именно идеология левоцентризма.

Библиографические ссылки:

- 1.Кастелье М. /США/ Стратегия развития: уроки азиатско-тихоокеанского региона// Альтернативы.1996. № 3.с.110-112.
- 2.Куценко О. Концепция класса как основа для понимания противоречий капитализма: изменения через 150 лет // Вибір.1998.№3-4. с.37-43
- 3.Изменение социально-классовой структуры общества в условиях его трансформации-Харьков: Основа.1997.230 с.
- 4.Томенко Н. Штрихи к истории либеральной идеи в Украине
- 5.Політична думка.//1996.№1.с. 109-114.

УМОВИ ПРИЙОМУ СТАТЕЙ

до науково-теоретичного і громадсько-політичного альманаху «ГРАНІ»

Тексти статей подаються українською чи російською мовами в друкованому вигляді (обсягом 0,5-1 умовн.-друк.арк. від 10 до 30 сторінок формату А4, 60-65 знаків в строчці, 28-30 строчок на сторінці) та в електронному вигляді (у форматі MSWord 97). Примітки та список літератури надавати в кінці статті.

До статті додається інформація про автора: прізвище, ім'я та по батькові, посада і місце роботи, наукове звання, коротка анотація англійською мовою, контактний телефон.

Графік подачі матеріалів до редакції в 1999 році:

№4 - з 19.07 до 02.08

№5 - з 20.09 до 04.10

№6 - з 07.12 до 14.12

Матеріали приймаються за адресою:

пр. К.Маркса, 75, кім. 228,

Часи прийому в робочі дні: 9⁰⁰ - 12⁰⁰ і 14⁰⁰ - 16⁰⁰.

Контактний телефон: 744-62-78,

Факс: 45-11-87

Електронна пошта: kvitka@goris.dp.ua

**Послуги рецензування та редагування
матеріалів - 2 грн. за сторінку А4 формату**

**Підписатися на альманах «Грані»
Ви зможете в усіх поштових відділеннях «Дніпропошти»**

Ф.СП-1

Міністерство зв'язку		журнал		41703							
АБОНЕМЕНТ				(індекс видання)							
(найменування видання)			Кількість комплектів		1						
Альманах "ГРАНІ"											
на 1999 рік по місяцях											
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Куди											
			(поштовий індекс)			(адреса)					
Кому						_____					
						прізвище, ініціали					
						ДОСТАВОЧНА КАРТКА					
ГВ	Місце	літер	журнал		41703						
Альманах "ГРАНІ"					(індекс видання)						
(найменування видання)											
Вар-тість	передплати	32грн.52коп.	Кількість комплектів	1							
	перееадресув.										
на 1999 рік по місяцях											
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
місто			_____								
село			_____								
поштовий індекс			обл.								
			р-н.								
код вулиці			вул.								
бул.			корп.	кв.	прізвище						

_____ (код передплатника)

Здано до набору 02.06.99.
Підписано до друку 08.06.99.
Зам. № 1 від 09.02.99.

Формат 60X84¹/₈
Бумага друкарська №2
Гарнитура Times

Друк офсетний
Тираж 500 прим.

Умовн.-друк. арк. 14,1
Обл.-вид. арк. 15,2

Видавництво «Грані», 320070, м.Дніпропетровськ, пр.К.Маркса, 75, к.228
Надруковано ПП «Ліра ЛТД», 320070, м.Дніпропетровськ, вул.Челюскіна, 1